

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

На правах рукопису

**ФУТУЛУЙЧУК
ДМИТРО ДМИТРОВИЧ**

УДК 947.04 “1918-1919”

**УЧАСТЬ ЖАНДАРМЕРІЇ В ДЕРЖАВНОМУ БУДІВНИЦТВІ
ТА ЗАХИСТІ СУВЕРЕНІТЕТУ ЗУНР**

Спеціальність 20.02.22 – військова історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
доктор історичних наук,
професор
Дещинський Леонтій Євгенович

Львів – 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база	7
РОЗДІЛ 2. Формування та взаємодія корпусу Української державної жандармерії та народної міліції в умовах українсько-польської війни 1918–1919 рр.	15
РОЗДІЛ 3. Галицька армія та її Польова сторожа як чинник суспільного правопорядку і гарант суверенітету ЗУНР	71
РОЗДІЛ 4. Участь Залізничної жандармерії у військово-організаційному і транспортно-технічному забезпеченні воєнних операцій	137
ВИСНОВКИ	151
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	161

ВСТУП

Актуальність дослідження. Історія Визвольних змагань українців першої половини ХХ ст. і викликаного цим українсько-польсько-російського воєнно-політичного протистояння й досі залишається дискусійною темою різних історіографічних шкіл і болючою темою сучасних українсько-польських і українсько-російських гуманітарних взаємин. Про це свідчить поява в останнє десятиліття в Україні та закордоном багатьох наукових досліджень і гострополітичних газетних публікацій, присвячених цій проблематиці, а також робота численних міжнародних конференцій і семінарів, під час яких науковці та політики прагнуть якомога об'єктивніше з'ясувати причини українсько-польської війни 1918–1919 рр., а також уроки національного державотворення в Західно-Українській Народній Республіці (ЗУНР) та соборній Українській Народній Республіці (УНР).

Втім, науковою проблемою залишається не тільки існуюча різниця в інтерпретації українськими і зарубіжними науковцями одних і тих самих фактів військово-політичного протистояння ЗУНР і Польщі, але й встановлення самих конкретно-історичних фактів. Це стосується й діяльності української і польської жандармерії, а також української, польської та єврейської міліцій на польсько-українському пограниччі у 1918–1919 рр. Відтак, нам необхідно встановити помилки та здобутки складного етапу відродження соборної України та незалежної Польщі у 1918 р. задля узагальнення трагічних уроків українсько-польського протистояння у 20–40-і роки ХХ ст. Отож, у спільній заяві президентів України і Польщі від 11 липня 2003 р. вкотре наголошено на необхідності продовжити пошук історичної істини нашої спільної минувшини: “Ми не можемо ні змінити нашої історії, ні відкидати її, не можемо її ні замовчати, ні виправдати, навпаки, ми повинні знайти в собі відвагу

сприйняти правду, щоб злочин назвати злочином, оскільки лише на повазі до правди можна збудувати майбутнє”[73]¹. Власне в пошуку цієї правди ми вбачали наукову і суспільно-практичну значимість представленої роботи.

Зв’язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наукових планів кафедри історії України, науки і техніки Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка”.

Об’єктом комплексного дослідження є органи суспільного правопорядку Західно-Української Народної Республіки та захист її суверенітету від іноземної експансії у листопаді 1918 – липні 1919 рр., а **предметом** вивчення – конкретні напрямки, методи і засоби боротьби силових структур під час українсько-польської війни 1918–1919 рр.; водночас піддано науковому аналізу військово-політичну стратегію і тактику Ради Державних Секретарів і Національної Ради ЗУНР у вирішенні національного питання, формуванні засад громадянського суспільства.

Територіальні межі дослідження окреслюють західні етнічні українські землі, що входили до складу Західно-Української Народної Республіки.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють в основному жовтень 1918 – липень 1919 рр. – час від проголошення ЗУНР і до її окупації польським військом.

Мета роботи: здійснити комплексне дослідження історії діяльності органів суспільного правопорядку ЗУНР в ході українсько-польської війни 1918–1919 рр., а **завдання:**

¹ Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща „Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині” // Поступ. – 2003. – 16 липня.

- проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельну базу здійснюваного дослідження;
- висвітлити актуальність піднятих у роботі військово-політичних і правно-організаційних проблем, їх наукову і суспільно-практичну значимість, насамперед, з точки зору необхідності врахування історичного досвіду відродження національної державності та українсько-польських взаємин воєнної доби і допущених тоді помилок;
- охарактеризувати періоди становлення служби суспільної безпеки ЗУНР, а також їхню організаційно-територіальну структуру, кількісний і якісний склад, стан озброєння;
- простежити основні методи і засоби боротьби, тактико-оперативних дій силових структур ЗУНР–ЗОУНР: Команди української державної жандармерії, Польової сторожі Галицької армії, Залізничної управи та жандармерії;
- показати широку участь громадян в охороні правопорядку, формуванні народної міліції, її зв'язках з громадськими структурами.

Наукова новизна і особистий внесок здобувача у розробку проблеми полягає в розкритті організації і діяльності апарату воєнно-політичної охорони Західно-Української Народної Республіки і загалом державно-соборного процесу в Україні в 1918–1919 рр. У роботі досліджуються: структура, особовий склад, вишкіл і виховання органів суспільного правопорядку, їх політична компетенція і військові можливості. Зважаючи, що діяльність органів суспільного правопорядку в УНР–ЗУНР – тема справді неосяжна (для правників, політологів, управлінців, соціологів), автор обмежився розглядом лише основних напрямів, форм і методів їх військово-політичної роботи.

Методологічну основу роботи складають принципи історизму та об'єктивності. При розв'язанні поставлених завдань використано загальнонаукові та спеціальні *наукові методи дослідження*: аналіз, синтез, порівняння, а також описовий та системно-структурний методи.

Практичне значення отриманих результатів зумовлене з'ясуванням організації та діяльності силових структур ЗУНР, аналізом археографічної перспективи дослідження польсько-українського воєнно-політичного протистояння у 1918–1919 рр. Результати дослідження можуть бути використані при написанні наукових праць та навчальних посібників з новітньої історії України, її Збройних сил і міліції, розробці спецкурсів, а також при реформуванні системи національної безпеки в Україні у XXI ст.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та конкретно-історичні результати дисертаційної роботи апробовані на Міжнародній конференції, присвяченій 85-річчю ЗУНР (Львів–Івано-Франківськ, 2003), а також на методологічних семінарах і засіданнях кафедри історії України, науки і техніки Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету “Львівська політехніка”, опубліковані у трьох наукових статтях.

Дисертація *складається* зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (680 найменувань), основний текст – 160 стор., всього 198 стор.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Насамперед відзначимо, що розглядувана проблема не має спеціальної військово-наукової історіографії і це, по-суті, єдина комплексна спеціальна праця з літопису військової та цивільної жандармерії Західно-Української Народної Республіки.

Зрозуміло, що першими літописцями силових структур молодій республіці стали учасники та очевидці Листопадової 1918 р. національно-демократичної революції, що відстоювала право галичан, буковинців і закарпатців на національно-державне самовизначення, а згодом на державне будівництво соборної Української Народної Республіки [184; 196; 208; 233; 317; 318; 544]². Особливо ж відзначимо мемуарно-аналітичну статтю старшини Корпусу Української державної жандармерії І. Козака “Дещо про державну жандармерію ЗОУНР”, яка вийшла 1932 року у популярному львівському “Літописі Червоної Калини” [214]³. Його перу також належить науково-популярна розвідка про Польову сторожу

² Гуцуляк Михайло. Перший листопад 1918 року на західних землях України. – Київ: Либідь, 1993 (Нью-Йорк–Ванкувер, 1973). – 403 с.; Заплітний А. Теревовля за Української влади // Теревовельська земля. Історично-мемуарний збірник / Ред. І. Винницький. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1968. – С. 245-254; Клодницький О. Товмач за українських часів // Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини / Ред. Б.Кравців. – Т. 1. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – С. 853-869; Левицький Б. Спомин про перебрання влади у Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – С. 133-136; Чубатий М. Моя участь у листопадовому Зриві // Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних землях України. – Київ, 1993. – С. 175-189; Чубатий Микола. Перший листопад 1918 р. // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – С. 39-42; Новосівський І.М. Українська державна влада на Буковині 1918 р. // Правничий вісник. Кн. 2. – Нью-Йорк, 1963. – С. 54-107.

³ Козак Іван. Дещо про державну жандармерію ЗУНР // Український Скиталець (Відень). – 1923. – Ч. 16. – С. 22-28; Ч. 17-18. – С. 15-25.

(жандармерію) Галицької армії, яка діяла в екстремальних умовах українсько-польської війни 1918–1919 рр. При цьому автор-військовик розкриває структуру вказаних силових структур, їх суспільно-профілактичну та бойову діяльність; наводяться факти про заснування у ході Листопадової національно-демократичної революції народної міліції або “державної міліції”, участь у цьому процесі не лише українців, але й німців та євреїв. На жаль, у статтях І. Козака відсутній науково-джерельний апарат.

Дисертант не оминув праць діячів Національної Ради та Держсекретаріату, місцевих органів ЗУНР, які також аналізують початковий етап творення системи органів суспільного правопорядку. Йдеться, насамперед, про публікації К. Левицького, І. Макуха, М. Чубатого, С. Ярославина, М. Стахіва, Я. Яреми та інших, більшість з яких побачило світ у 30–70-ті роки ХХ ст. [235; 241; 242; 251; 330; 331; 590; 635, ін.]⁴. Окремі з них передруковані репринтним способом уже в незалежній Україні.

В СРСР–УРСР вказана проблема взагалі не розглядалася, бо ЗУНР вважалася „маріонетковим антинародним утворенням”, навіть „інтригою” міжнародного імперіалізму проти робітничо-селянської Країни Рад [365;

⁴ Левицький К. Великий Зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – Львів: Червона Калина, 1931. – 150 с.; Левицький Кость. Перший державний секретаріат у Львові // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 11 (33). – С. 15-18; Левицький Кость. Перші дні нашої державности. (Спомини) // Український прапор (Відень). – 1923. – Ч. 44. – 113 с.; Макух І. На народній службі. – Дітройт, 1958. – 628 с.; Ярема Я. Над Сяном. Листопадіві дні 1918 р. в Перемишлі. Події і роздуми. – Львів, 1997. – 96 с.; Ярославин Сидір. Як ми ставали большевиками // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 9. – С. 3-5; Стахів Матвій. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923. Т. 4. – Скрантон; Український Робітничий Союз, 1960. – 122 с.; Чубатий М. Історично-правові основи актів самостійності та соборності України 1918 і 1919 рр. // Правничий вісник. Кн. 2. – Нью-Йорк, 1963. – С. 3-12, ін.

374; 452; 481; 510; 601; 613]⁵. Лише у статтях О. Карпенка зроблено першу спробу об'єктивно висвітлити листопадові події 1918 р. у Східній Галичині [461]⁶.

Після проголошення незалежності України активно зріс науковий і громадський інтерес до Листопадової національно-демократичної революції, суспільно-політичного і соціально-економічного життя в Західно-Українській Народній Республіці [359; 363; 370; 385; 389; 393; 409; 413; 435; 463; 465; 507; 517; 561, ін.]⁷. Причому її життєдіяльність

⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. – 632 с.; Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – Київ: Наук. думка, 1989. – 488 с.; Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. Т. 5. – Київ: Наук. думка, 1977. – 592 с.; Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на поч. ХХ ст. (1900-1919 рр.). – Київ, 1960. – 213 с.; Лихолат А.В. Розгром націоналістической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.) – Москва: Госполитиздат, 1954. – 620 с.; Супруненко Н.И. Очерки гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине 1918-1920. – Москва: Наука, 1966. – 456 с.; Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – 303 с.

⁶ Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р. // З історії західноукраїнських земель. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 59-90.

⁷ Ботушанський В.М. Участь українців Буковини в творенні української держави // Народне віче Буковини. 1918-1993. Документи і матеріали конференції. – Чернівці, 1994. – С. 41-61.; Великочий В.С. Історія ЗУНР. Джерела до вивчення державного будівництва. Автореферат дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 20 с.; Вівчаренко О.А. Західно-Українська Народна Республіка. – Коломия, 1993. – 113 с.; Головацький І. Президент ЗУНР Євген Петрушевич: До 135-річчя від дня народження і 80-річчя ЗУНР // За вільну Україну. –1998. –1 жовт.; Гошуляк І.Л. Деякі проблеми соборності українських земель в 1917-1920 рр. // Проблеми соборності України в ХХ ст. – Київ, 1994. – С. 43-45; Грицак Я. Українська революція 1914-1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ. – Вип. 2 (1995-1997). – Львів, 1999. – С. 117-137; Дашкевич Я. Західноукраїнська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід // Шлях перемоги. – 1998. – 28 жовтня; Дерев'янка М., Панчук А. ЗУНР в українській історіографії

стала предметом об'єктивного розгляду не лише істориків, але й правників, представників міліції [480; 486; 498; 597; 608; 609]⁸. Втім, жандармерія (на відміну від суду і прокуратури) у цих роботах фактично лише згадувалася, автори відчували брак оригінального джерельного матеріалу.

І лише у працях львівських істориків М. Литвина, К. Науменка, О. Павлишина зроблено перші спроби бодай коротко узагальнити діяльність цивільної та військової жандармерії, а також української, польської та єврейської міліції. Однак, зрозуміло, що вказана проблема цими авторами за торкнута лише побіжно [506; 507; 552; 555; 556; 557]⁹.

// Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С. 32-35; Західно-Українська Народна Республіка. – 1918-1923. Історія /Кер. авт. кол. і відп. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 628 с.; Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 року національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С. 16-29; Карпенко О.Ю., Волосянко Л.Р. Листопадовий зрив (1918): Історіографія // Вісник Прикарпатського університету. Серія “Історичні науки“. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. 1. – С. 59-77; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Олір, 1995. – 368 с.; Макарчук С.А. Українська республіка галичан. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.; Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3-4. – С. 114-188.

⁸ Кондратюк В.О., Регульський В.Л. ЗУНР: становлення і захист. – Львів, 1998. – 94 с.; Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914-1993 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 292 с.; Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.; Стецюк Петро. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. – Львів, 1992. – 232 с.; Тищик Б. Законодавча діяльність та державний устрій ЗУНР // Республіканець. – 1993. – № 7-8; Галичина. – 2001. – № 5-6. – С. 195-201; Тищик Б., Вівчаренко О. Західно-Українська Народна Республіка. – Коломия, 1993. – 120 с.

⁹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 488 с.; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Олір, 1995. – 368 с.; Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР-ЗОУНР: проблема національних кадрів // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20.03.1997. –

Методологію розгляду проблеми дисертант перейняв із спеціальних робіт відомих істориків силових структур, зокрема жандармерії Росії, О. Ярмиша (Харків), А. Чайковського і М. Щербака (Київ) [633; 647]¹⁰.

Опрацьовано також роботи діаспорних авторів [256; 366]¹¹. Піддано критичному аналізу польські публікації, які, як правило, відстоюють традиційні етноцентричні погляди на історію Галичини і загалом польсько-українські стосунки першої половини ХХ ст. [650-655; 662-667]¹². Втім, з них почерпнуто маловідомі факти про діяльність польської міліції на „східних кресах у 1918–1919 рр.

Київ, 1997. – С. 97-106; Павлишин О. Українська Національна Рада ЗУНР (ЗОУНР): реконструкція особового складу (жовтень 1918 – червень 1919 р.) // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2. – Львів, 1999. – С. 234-252; Павлишин О. Основні події і дійові особи української революції 1918 р. на території Львівщини // Сторінки історії ЗУНР-ЗОУНР 1918-1919 рр. Методичний посібник. – Львів, 1998. – С. 10-26; Павлишин О. Центральні державні та військові інституції ЗУНР-ЗОУНР у жовтні 1918 – червні 1919 // Там само. – С. 2-9.

¹⁰ Чайковський А.С., Щербак М.Г. За Законом і над Законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок ХХ ст.). – Київ, 1996. – 269 с.; Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку ХХ ст. – Харків: Консум, 2001. – 288 с.

¹¹ Микитюк Д. Запільні органи правонародної ЗУНР // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 218-214; Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913-1923: У 2-х томах. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – Т. 1. – 523 с.; Т. 2. – 503 с.;

¹² Andrusiewicz A. Przemysł w latach 1918–1919 // Rocznik Przemyski. – 1978. – Nr. 19–20. – S. 213–218; Bagiński H. Wojsko Polskie na wschodzie. 1914–1920. – Warszawa, 1921. – 561 s.; Batowski H. Rozpad Austro-Węgier 1914–1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne). – Kraków: Wyd. Literackie, 1982. – 389 s.; Chojnowski Andrzej. Ukraina. – Warszawa: Trio, 1997. – 234 s.; Czubiński A. Walka o granice wschodnie w latach 1918–1921. – Opole, 1993. – 313 s.; Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923. – Warszawa, 1985. – 326 s.; Karpus Z., Rezmer W. Służba jeniecka w wojsku polskim w latach 1918–1939 // Studia i materiały do historii wojskowości. T. XXXIV. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Polska Akademia Nauk, 1992. – S. 207–228; Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918-1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. – 286 s.;

Не достатньо упорядкованою та опублікованою є джерельна база проблеми. Загальний матеріал про суспільно-політичне життя у Східній Галичині та Буковині почерпнуто із київських і львівських [1-17]¹³ та зарубіжних архівосховищ [19-31]¹⁴. Йдеться, насамперед, про фонди центральних і місцевих органів влади та управління ЗУНР і Польщі,

Klimecki Michał. Geneza wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919 // *Studia i materiały do historii wojskowości*. T. 36. – Wrocław; Warszawa; Kraków: W-wo Polskiej Akademii Nauk, 1994. – S. 149–180; Konieczny Z. Walki polsko-ukraińskie w Przemyślu i okolicy. Listopad–grudzień 1918. – Przemyśl, 1993. – 131 s.; Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicją Wschodnią 1918–1919. – Kraków: Znak, 1990. – 312 s.; Leinwand A. Obrona Lwowa w listopadzie 1918 roku // *Rocznik Lwowski 1993–1994*. – Warszawa, 1994. – S. 37–57.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України: Ф. 118 (Директорія УНР); Ф. 1075 (Військове міністерство УНР); Ф. 1078 (Головне управління Генерального штабу УНР); Ф. 2188 (Начальна Команда Галицької Армії Західної області УНР, м. Чортків); Ф. 2192 (Диктатор Західної Облaсті УНР, м. Чортків і м. Кам'янець-Подільський); Ф. 4436 (Військова Канцелярія Диктатора ЗУНР, м. Відень); Ф. 4465 (Колекція матеріалів УНР і ЗУНР); Державний архів Львівської області: Ф. 257 (Наукова комісія товариства по вивченню історії оборони м.Львова і південно-східних воєводств у Львові); Центральний державний історичний архів України у Львові: Ф. 146 (Галицьке намісництво у Львові); Ф. 211 (Польська Ліквідаційна Комісія); Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т.Шевченка); Ф. 353 (Легіон УСС); Ф. 359 (Особистий фонд Осипа Назарука); Ф. 360 (Особистий фонд Гриця Коссака); Ф. 385 (Особистий фонд Сеня Горука); Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР), ін.

¹⁴ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории: Ф. 17 (ЦК РКП(б) – КПСС); Российский государственный военный архив (Москва): Ф. 308 (II отдел Генерального штаба Войска Польского); Ф. 471 (Верховное командование Войска Польского); Ф. 472 (Информационные сводки Генштаба Войска Польского); Ф. 102 (Управление Юго-Западного фронта); Ф. 197 (Управление 12 армии ЮЗФ); Ф. 199 (Управление 14 армии ЮЗФ); Archiwum Akt Nowych (Warszawa): Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Litwą, Lotwą, Rosyjską Republiką Radziecką, Ukrainą; Biblioteka Narodowa (Warszawa): Oddział Rękopisów. NTSZ; Centralny Archiwum Wojskowy (Warszawa): I.301.7 (Oddział I Naczelnego Dowództwa WP); I.304 (Oddział Wojsk Polskich na Galicji Wschodniej); I.400 (Relacje); WBH (Wydział Wojny Polskiej).

частини УГА і Війська Польського, іменні колекції громадсько-політичних і військових діячів. Частина оригінальних матеріалів із цих колекцій до сих пір не упорядкована в архівах Варшави, Праги, Ватикану і Києва й чекає дослідників у майбутньому.

У київських та львівських бібліотеках віднайдено документальні збірки офіційних органів ЗУНР і УНР, які відтворюють державотворчий процес в 1918–1919 рр. [33; 34; 35; 50; 57]¹⁵. Серед них насамперед виділимо „Вісник Державного секретаріату військових справ ЗУНР”, де відтворено організаційне становище Польової сторожі Галицької армії.

Не забуто археографічні видання з новітньої історії, які вийшли в Україні та закордоном [48; 56; 63]¹⁶. Особливо цінним для дослідження проблеми виявився збірник „З історії спеціальних служб України (1918–1920 рр.)” (Київ, 1999), де опубліковано документи з архіву Служби безпеки України.

Історико-краєзнавчий матеріал почерпнуто із галицької та буковинської періодики, зокрема газет „Воля” (Перемишль), „Република” (Станіславів), „Український голос” (Тернопіль, Станіславів), „Діло” (Львів) та ін.

¹⁵ Вісник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 11, 14, 18, 26, 27, 30, 32, 36, 37, 39; Вісник державних законів і розпорядків ЗО УНР. – 1919. – Вип.1-8; Вісник Державного секретаріату військових справ ЗУНР. – 1918. – Ч.1; 1919. – Ч.2; Збірник Законів, розпорядків та обіжників проголошених Державним Секретаріатом ЗУНР. – Станіславів, 1918. – 24 с.; Кривава книга. – Ч. II: Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920. – Відень: Вид. Уряду Західно-Української Народної Республіки, 1921. – 242 с.

¹⁶ Західно-Українська Народна Республіка. – 1918-1923. Документи і матеріали у 5-ти томах. Т. 1. – Івано-Франківськ, 2001. – 284 с.; Кривава книга. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 274 с.; Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1994. – 559 с.

Достатньо широко представлені спогади українських [210; 218; 226; 231; 244; 289; 273]¹⁷ та польських громадсько-політичних і військових діячів [334; 335; 656; 657]¹⁸, в яких подано окремі деталі тогочасного суспільно-політичного життя краю.

Аналіз джерел і літератури дає підстави стверджувати, що діяльність цивільної та військової жандармерії ЗУНР ще не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Ця обставина і зумовила звернення дисертанта до даної теми, визначила мету, завдання і наукову новизну дослідження.

¹⁷ Ключурак Степан. До волі: спомини / Передм. В.Шандора. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. – 113 с.; Комарно-Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних та побутових матеріалів / Гол. ред. В.Лев. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. – 702 с.; Кузьма Олекса. Листопадові дні 1918 р. – Львів: Червона Калина, 1931. – 448 с.; Лебедович Іван, о. Полеві духовники Української Галицької Армії. (Матеріали до історії). – Вінніпег, 1963. – 327 с.; Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – 228с; 2-ге вид. Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.; Рудницький Іван. Спомини львівських падолистових днів // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 1. – С. 3-9; Ч. 2. – С. 4-13; Паліїв Дмитро. Листопадова революція. З моїх спогадів. – Львів: Новий час, 1929. – 44 с.

¹⁸ Mączyński Cz. Boje lwowskie. T. 1-2. – Warszawa, 1921. – 316 s.; 313 s.; Obrona Lwowa. Źródła do dziejów walk o Lwów i województwa południowo-wschodnie. Relacje uczestników. T. 1-3. – Warszawa, 1991–1993. – 363 s.; 864 s.; 444 s.; Gella J. Ruski miesiąc 1.11–22.11.1918. – Lwów, 1919. – 232 s.; Giza S. Obrona Lwowa. Jak odzyskalismy wolną Ojczyznę i jak obranialiśmy ją przed wrogiem. – Warszawa, 1921. – 38 s.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТА ВЗАЄМОДІЯ КОРПУСУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ЖАНДАРМЕРІЇ ТА НАРОДНОЇ МІЛІЦІЇ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1918–1919 рр.

1918 рік став переломним як у європейській, так і українській історії першої половини ХХ ст. У цей час український політикум прагнув розпаду не лише Романівської, але й Габсбурзької імперій. Проголошення незалежності Української Народної Республіки у Києві привітала вічева хвиля, яка прокотилася західноукраїнськими землями навесні того року. 25 березня у Львові (зал Музичного інституту ім. М. Лисенка) відбувся з'їзд представників українських партій. Його делегати (понад 500 осіб) надіслали вітання проводу УНР, а також ухвалили резолюцію з вимогами надання національним меншинам краю національної автономії та політичної рівноправності, припинення насильницької полонізації Холмщини, а головне – “злуки всіх національних сил” [1918.27 берез.]. Реалізуючи ці національно-політичні плани, Українська парламентська репрезентація домагалася від офіційного Відня відмови від утиску “правно-державного становища Східної Галичини”, зменшення у краї австрійського війська, заміни військової адміністрації цивільною, виділення коштів для закупівлі на Великій Україні хліба, якнайшвидшого повернення до рідних домівок біженців і переселенців з центральної Австрії та Росії, припинення польського терору на Холмщині та Підляшші [507. С.25]¹⁹. Все це свідчило про необхідність перебрання українцями влади в регіоні й назриваючий польсько-український військово-політичний конфлікт [504-508]²⁰.

¹⁹ Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Олір, 1995. – 368 с.

²⁰ Литвин М. Революційний падолист 1918-го у Перемишлі // Перемиські дзвони. – 1992. – №10-12. – С. 18-20; Литвин М. У кільці

Формування українських органів охорони суспільного порядку розпочалося у ході Першолистопадового повстання 1918 р. одночасно з утворенням на місцях органів самоврядування. Українське військове керівництво наказувало місцевим політичним провідникам негайно перебрати у свої руки всі державні установи, зокрема й жандармерію [127. 6 лист.]²¹. У Східній Галичині відразу після роззброєння місцевої австрійської жандармерії розпочала роботу українська жандармерія та міліція, чийм основним завданням було збереження правопорядку та створення нормальних умов для побудови національної демократичної держави.

Як уже зазначалося, встановлення місцевої української влади в повітах відбувалося впродовж першої декади листопада 1918 р. Селяни роззброїли повітову і місцеву жандармерію в повітах Гусятин [322. С.293]²², Комарно [218. С.93]²³. Під час перебрання в руки українців станиці жандармерії у Збаражі, лише один жандарм-українець висловив бажання працювати для української влади, а решта – поляки та німці – виїхали додому. Їхні місця зайняли українці, які перебрали від

фронтів українсько-польської війни 1918-1919 рр. // Львів: Історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – С. 357-384; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 488 с.; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Олір, 1995. – 368 с.; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1990. – 200 с.

²¹ Україна. – 1918. – 6 листопада.

²² Шахнович М. Листопадові дні 1918 р. в Копичинцях і повіті (На основі записів адв. Михайла Шахновича) // Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. – Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1974. (Український Архів. – Т. XXVI). – С. 293.

²³ Комарно-Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних та побутових матеріалів / Гол. редактор В. Лев. – Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. (Наукове товариство ім.Шевченка. Український архів. – Т. 43). – С. 93.

австрійського коменданта зброю і амуніцію [198. С.506-507]²⁴. Про ситуацію, яка склалася на початку листопада 1918 р. у Підгайцях на Тернопільщині, львівська газета “Українське Слово” повідомляла: “Для удержання ладу і порядку в повіті реактивовано всі дотеперішні станиці жандармерії, прийнявши до служби виключно самих українців. Крім сего поручено Комісарам громадським створення озброєних нічних варт” [131. 17 лист.]²⁵.

Тільки під вечір 2 листопада 1918 р. до Комарна увійшла група військовиків під командою десятника полку УСС Петра Томашівського. Українські стрільці зайняли будинок повітової поліції, чийм комендантом став підстаршина австрійської армії Филімон Цигилик із Хишевич, а помічником – його односелець Олекса Щупак. Перебравши від поляків у відділенні поліції 27 рушниць, українська міліція зайняла також будинок рільничої школи в Рудках [218. С.98-99]²⁶. Повітовим командантом жандармерії було призначено Дмитра Курівця, а командантом місцевого відділу – Коцюбу [218. С.98-99]²⁷. Командантом жандармерії в Кам’янці Струмиловій було призначено підхорунжого Семена Лісовця [184. С.321]²⁸.

За спогадами Осипа Клодницького, перебирати владу в Товмачі та околицях не становило великих труднощів, бо там не було жодного гарнізону австрійського війська, а озброєною силою виступали тільки станиці жандармерії. До того ж майже в кожній станиці були жандарми – українці, які відразу після перевороту зайняли посади командантів

²⁴ Збаражчина... – С. 506-507.

²⁵ Українське Слово. – 1918. – 17 листопада.

²⁶ Комарно-Рудки та околиця... – С. 98–99.

²⁷ Там само. – С. 115.

²⁸ Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України... – С. 321.

станцих, а неукраїнців звільнили [208. С.864-869]²⁹. Отець Володимир Клодницький уточнив, що в самому Товмачі була станиця повітової жандармерії за складом і командою українська. Командантом товмацької жандармерії був Іван Наконечний, інтелігентний і дуже свідомий українець, а його заступником – також українець Микола Романюк [209. С.860]³⁰. Володимир Клодницький з Андрієм Яремчуком почали перебирати владу в Товмаччині з того, що насамперед роззброїли хотимирську австрійську жандармерію; вони переформували її на українську і скерували своїх людей для влади в польському селі Тарновиця [209. С.860]³¹.

В історико-мемуарному нарисі про село Теплиці Ярославського повіту учасник листопадових подій 1918 р. писав: “Коли у Львові проголошено незалежність української держави, теплицькі військовики, які повернулися з чужих фронтів, роззброїли австрійську жандармерію в Теплицях. Вони довгий час повнили в селі охоронну службу, налаждали сільську адміністрацію і готовились прийняти дальші зарядження уряду” [332. С.93]³². Із Бібрки кур’єр Андрій Козакевич доставив до Львова такі відомості: “Повітову жандармерію обняв наразі Командант постерунку жандармерії Тягнибіс” []³³. Гурт молодих селян із Грушева, який прямував до Дрогобича допомагати встановлювати українську

²⁹ Клодницький О. Товмач за українських часів / Альманах Станиславівської Землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / Редакційна колегія: Іван Ставничий, Осип Левицький, о. Володимир Клодницький, Осип Гайський, Михайло Дем’янчук, Микола Климишин. Редактор-упорядник: Богдан Кравців. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975 (Український Архів НТШ. – Т. XXVIII). – С. 864-869.

³⁰ Клодницький О. Кінець 1918 року на Товмаччині / Там само. – С. 860.

³¹ Там само.

³² Ярославщина і Засяння. 1931-1947. Історично-мемуарний збірник / Редактор-упорядник М. Семчишин. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1986. – С. 93.

³³ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1430. – Арк. 2.

владу, по дорозі з'єднався із селянами з Добрівлян під проводом учителя Кужіля. Вони разом обступили станицю добрівлянської жандармерії, роззброїли її і передали командування станиці українцеві, а гвинтівки забрали для своїх відділів [184. С.284]³⁴. У Підволочиськах, роззброївши уланів, які не чинили серйозного опору, десятник Хабурський zorganizував українську сотню, озброїв її та обмундирував, а четар М. Яворівський зайнявся організацією пішої і кінної жандармерії, яку пізніше передав під командування Зубекові, колишньому підхорунжому австрійського війська [184. С.354]³⁵.

Як згадував Антін Заплітний, у княжій Теревовлі захоплення будівлі жандармерії було складною справою, бо місцева повітова команда, немов передчуваючи повстання, стягнула всіх жандармів до повітового центру [196. С.217]³⁶. Після перебрання влади Українська Повітова Команда жандармерії заснувала свої станиці в Теревовлі та селах – Ілавчі, Струсові, Буданові, Дарахові й Могильниці. Першим повітовим командантом призначили поручника Коцка [196. С.250]³⁷. У Збаражі начальником міської поліції став колишній австрійський фельдфебель Дудкевич, повітовим комендантом жандармерії – Пищик, а комісаром “скарбової сторожі” – Василь Бучинський [198. С.508]³⁸. Реорганізацію жандармерії в Бережанах було доручено колишньому

³⁴ Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України... – С. 284.

³⁵ Там само. – С. 354.

³⁶ Заплітний А. Теревовля за Української влади // Теревовельська земля. Історично-мемуарний збірник / Редакційна Колегія: Іван Винницький (головний редактор), др. Василь Палідвор, Др Роман Криштальський, Інж. Юліан Фриз. – Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1968. (Український архів НТШ. – Т. XX) – С. 217.

³⁷ Там само. – С. 250.

³⁸ Збаражчина... – С. 508.

жандармському ротмістрові, німцеві за національністю, з умовою, що на службу він повинен набирати тільки українців [127. 6 лист.]³⁹.

Атмосферу тих революційних днів яскраво змалював у спогадах відомий історик Греко-католицької церкви Микола Чубатий. Беручи участь у роззброєнні команди жандармерії в Миклашеві на Львівщині, він заявив коменданту-полякові: “Пане коменданте! Я приходжу тут до вас від українського уряду, який від учора перейняв владу у Львові і в цілім краю. Від нього поручаю вам та вашим підчиненим жандармам, щоб ви зараз склали зброю до рук Н.Н., який обійме ще нині командування постерунку з ваших рук і з призначеними селянами буде від сьогодні виконувати службу безпеки в селі та околиці. Я скінчив, хочу почути слово від вас”. М.Чубатий далі згадував: “Сказавши це, я став дивитися йому прямо в очі. Хвилина мовчанки, а старшому досвідченому жандармови покотилися сльози з очей. Він на це відповів так: “Пане комісарє, я домагання українського уряду виконаю та зложу зброю wraz зі своїми жандармами. Опиратися не буду, бо не має цілі. Я зачував про щось таке. Нині вранці я послав до Львова мого жандарма, щоб подивився, що там діється, і мені доніс. Він уже повернувся і сказав, що на ратуші міста Львова на місці цісарської фани вже повіває українська фана. Все скінчене” [317. С.185-186]⁴⁰. Оперативно перебираючи у свої руки жандармську службу на території Східної Галичини, українці так прагнули забезпечити правопорядок у новоутвореній національній державі. Згадуючи перші дні листопада 1918 р., Богдан Левицький підкреслював: “Місцева поліція в Дрогобичі утримувала зразковий порядок” [233. С.135]⁴¹. Кур’єр, студент теології Львівського університету

³⁹ Україна. – 1918. – 6 листопада.

⁴⁰ Чубатий М. Моя участь у листопадовім зриві // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України... – С. 185-186.

⁴¹ Левицький Б. Спомин про перебрання влади в Дрогобичі // Дрогобичина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – С. 135.

Василь Добровольський, повідомляв із Рудок: “жандармерія, зложена з активних українців, помагає дуже радо” [65. Ч.7-8. С.31]⁴².

Аналогічно, але короткотерміново, проходили процеси у Північній Буковині. Щойно створений Український Краєвий Комітет у Чернівцях 5 листопада 1918 р. призначив директором поліції надзвичайного комісара Яворського [544. С.71]⁴³, однак у зв’язку з окупацією краю румунським військом він пробув на цій посаді лише декілька днів.

Як відомо, щось подібне відбувалося на початку листопада 1918 р. на західних окраїнах, коли поляки, зокрема відділи ПОВ (Польської Військової Організації), встановлюючи свою владу, роззброїли місцеві відділення австрійської жандармерії у Кракові, Жешуві та Красноставському повіті [669. S.19, 52, 71-75]⁴⁴.

Особливо цінними для істориків і правників є тогочасні документи про започаткування процесу становлення системи органів охорони суспільного порядку на периферії, зокрема повідомлення представника Національної Ради Миколи Дичковського про листопадові події в Станиславівському повіті [26. К.113]⁴⁵ та аналогічний звіт повітового комісара Підгаєцького повіту Осипа Танчаковського УН Раді [26. К.56-59]⁴⁶. У першому документі читаємо наступне: “Жандармерія підняла свої функції і в наших руках. Повітовим командантом жандармерії полковник Німець” [26. К.90]⁴⁷.

Складність процесу створення органів охорони суспільного порядку висвітлює повідомлення Радехівської повітової команди про ситуацію в

⁴² Перші дні листопада в Східній Галичині // Літопис Червоної калини. – Львів, 1930. – Ч. 7–8. – С. 31.

⁴³ Новосівський І.М. Українська державна влада на Буковині у 1918 р. // Правничий Вісник. – Нью-Йорк, 1963. – Книга 2. – С. 71.

⁴⁴ Listopad 1918 we wspomnieniach i rellacjach. – Warszawa, 1988. – S. 19, 52, 71 – 75.

⁴⁵ AAN w Warszawie. Kolekcja dokumentow. – К. 113.

⁴⁶ Там само. – К. 56-59.

⁴⁷ Там само. – К. 90.

повіті на середину листопада 1918 р.: “Загального команданта повітової жандармерії як також і міліції, ще не визначено... жандармерію для повіту організує на разі повітовий командант. Вона складається з бувших жандармів Українців нашого повіту і жовнірів, котрі мають вишкіл жандармський; на разі число їх доходить до 25 осіб” [26. К.72-73]⁴⁸.

Події навколо створення української жандармерії з перших днів листопада 1918 р. і встановлення української влади у Рава-Руській відтворив у спогадах в “Українському Скитальці” сотник Іван Козак [132. Ч.6. С.17-21]⁴⁹. Цікаві подробиці про перші кроки становлення жандармерії і міліції автор також подав у “Літописі Червоної Калини”. “Українців-жандармів було мало, – згадував він. – Тому на місцях творилась міліція. На Покутті вона називалась “державна міліція”. Але туди часто вступали люди непевні, часто такі, хто хотів уникнути служби в регулярному війську. Було багато зловживань. Це спонукало повітові осередки взятися негайно за організацію правильної сторожі безпеки. В декількох повітах завдання це перебрали добровільно старшини-чужинці (головно німці), що їх переворот заскочив на становищах австрійських відділових командантів жандармерії. Та таких випадків було дуже мало” [214. Ч.3. С.3]⁵⁰. Відзначмо, що серед творців Листопадового зриву на провінції були чимало українців, які у дні повстання виконували функції австрійських жандармів. Зокрема, прославились у листопадових подіях вахмістри жандармерії М.Трендовецький (Теребовля), І. Наконечний та М. Романюк (Товмач) [184. С.159]⁵¹.

⁴⁸ Там само. – К.72–73.

⁴⁹ Український скиталець. – 1923. – Ч. 6. – С. 17–21.

⁵⁰ Козак І. Деяко про державну жандармерію в ЗОУНР // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 3. – С. 3.

⁵¹ Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – Київ: Либідь, 1993. – С. 159.

Справа ускладнювалася й тим, що “кожний повіт творив тоді майже самостійну республіку і брався переводити організацію державних установ по своїм власним методам і поглядам” [214. С.5]⁵².

Схожі оцінки початкового етапу творення системи органів охорони суспільного порядку подає у своїх спогадах “На народній службі” колишній Державний Секретар внутрішніх справ Іван Макух [251]⁵³, а також дослідники-учасники тих подій М.Чубатий [316]⁵⁴, С.Ярославин [648]⁵⁵; М.Стахів [590]⁵⁶, І.Борщак [358]⁵⁷ та ін.

Одночасно із жандармерією і за її безпосередньою участю в повітах було створено міліцію, про це свідчать повідомлення з місць. Зокрема, з Бучацького повіту Українську Національну Раду у Львові повідомляли: “Зорганізовано міліцію і заведено в місті Бучачі взірцевий порядок” [8. Оп.2. Спр.1430. Арк.9]⁵⁸. Представник УН Ради Олександр Максим’юк про становище у Бібрському повіті повідомив, що 8 листопада 1918 р. “жандармерія переводить організацію міліції в повіті” [8. Оп.2. Спр.1430. Арк.6]⁵⁹. А з повідомлення УН Раді військового команданта у Стоянові Радехівського повіту Ю. Жмура про ситуацію на місці від 8 листопада 1918 р. випливає, що спершу в цьому містечку була організована місцева міліція, яка “перейняла... весь матеріал від місцевих команд бувшої австрійської армії, розоружила їх і відслала чужинців через Сокаль

⁵² Козак І. Дещо про державну жандармерію в ЗОУНР... – С. 5.

⁵³ Макух І. На народній службі. – Дітройт, 1958.

⁵⁴ Чубатий М. Державний лад на Західній Області Української Народньої Республіки. – Львів, 1921. – 40 с.

⁵⁵ Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918-1923 роках. – Філадельфія, 1956. – 182 с

⁵⁶ Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної дипломатичної оборони в 1918–1923. – Т. 4. – Скрантон: Український робітничий Союз, 1960. – 122 с.

⁵⁷ Борщак І. Європа і відродження України (1914 – 1923) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 5-8; Ч. 11. – С. 8 – 12; Ч. 12. – С. 7 – 12.

⁵⁸ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1430. – Арк. 9.

⁵⁹ Там само. – К. 6.

домів” [8. Оп.2. Спр.1430. Арк.77]⁶⁰, тоді місцева влада почала організацію осередків жандармерії.

Загалом зрозуміло, що “народна міліція” утворювалась у перші листопадові дні 1918 р. стихійно, за місцевою ініціативою. Жодний державний акт молодого ЗУНР це не касував. Міліція діяла там, де люди цього хотіли, діяла як орган самооборони тієї чи іншої громади, орган правопорядку. Згодом частину міліцейських відділів було реорганізовано у жандармські; інші відділи одночасно з жандармською службою здійснювали охорону громадського порядку на місцях. Усього на території краю було майже 3 тис. “народних міліціонерів”.

Міліція стала важливим елементом органів суспільного правопорядку. На відміну від процесу формування державної жандармерії її становлення на місцях не супроводжувалося конкретними нормативно-правовими актами. Ймовірно, що таких документів узагалі не було. Не існувало і власної назви цього органу. У більшості документів зафіксовано назву “міліція”. При цьому здебільшого вказано і її статус – міліція повітова, міська, сільська. Це підтверджує звіт 9 листопада 1918 р. Зборівського повітового комісара І. Наливайка Українській Національній Раді про становище в містечку Поморянах, у звіті вказано: “Організація міліції поділяється на повітову, міську і сільську” [9. Оп.1. Спр.55. Арк.16]⁶¹. Українська міліція в Поморянах була організована за допомогою національно свідомих жителів сіл Богутин та Розгадів [200.

⁶⁰ Там само. – К. 77.

⁶¹ ДАЛО. – Ф. 314. – Спр. 55. – Арк. 116.

С.356]⁶². У “Команчанській республіці” на Лемківщині міліцію утворили з представників від селянського господарства [46. С.115-118]⁶³.

Документи свідчать, що, незважаючи на розмаїття форм і назв, міліція залишалася тільки громадським органом, який разом із жандармерією був покликаний стати на сторожі суспільного порядку. Як указувала УН Раді Радехівська повітова військова команда про ситуацію повіті від 1 листопада 1918 р., до міліції набирали лише “людей нездібних до військової служби” [9. 55. К. 73]⁶⁴. У звіті повітового комісара Підгаєцького повіту від 9 листопада 1918 р. зазначено, що місцева міліція формувалася під безпосереднім керівництвом громадських комісарів як “узброєні нічні варти” [9. 55. К. 57]⁶⁵. Часто міліціонерів обирали на сільських вічах. Про важливість міліцейських органів у сільських місцевостях було наголошено в “Інструкції про організацію сільської міліції”, яку опублікували “Товмацькі вісті”: “Під теперішню важну і переломову хвилю добре зорганізована і здисциплінована міліція є дуже потрібна в кожному селі” [126. 3 січня]⁶⁶.

Володимир Клодницький згадував, що він старався в кожному селі організувати із старших чоловіків міліцію, яка б підтримувала правопорядок та головне, не давала б змоги ширитися дезертирству [209.

⁶² Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник / Редакційна Колегія: Богдан Гошовський, Василь Верига, Антін Жуковський. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней: Видання Комітетів Зборівщини, 1985 (Український архів НТШ. – Т. XXXVIII). – С. 356.

⁶³ Див.: Коковський Ф. Лемківські республіки у 1918-1919 роках // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік. – Львів, 1934. – С. 115-118.

⁶⁴ ДАЛО. – Ф. 314. – 55. – К. 73.

⁶⁵ ДАЛО. – Ф. 314. – 55. – К. 57.

⁶⁶ Товмацькі вісти. – 1919. – 3 січня

С.862]⁶⁷. У Тернополі та “Команчанській республіці” українська міліція утримували коштами євреїв [553. С.178]⁶⁸.

Дрогобицька міліція складалася з передміщан Дрогобича, що були в австрійській армії [147]⁶⁹. Міліцейські відділи успішно функціонували в Снятинському повіті [111. 12 грудня]⁷⁰. Міліція, яку організували в с. Ульгівка Рава-Руського повіту поручник Володимир Гайванович і підхорунжий Василь Артимович, зайняла магазини австрійської військової господарської команди в с. Угорники на Холмщині й перевела їх до Угнівок [152. С.8]⁷¹.

У Самборі на початку листопада ініціативу перехопили поляки. Вони вибрали командантом міської міліції свого представника, але на спільній нараді в магістраті українські лідери запропонували очолити міліцію Маційовичу, національно свідомому українцеві, військовому старшині, і поляки були змушені погодитися. Маючи підтримку, українські провідники міста перебрали урядування від австрійських урядовців [184. С.362-363]⁷².

Новий досвід організації сільської міліції запровадили комісари громад у Сокальському повіті. Було вирішено створити міліцію на зразок українських січових організацій, які успішно діяли тут ще до Першої світової війни. Організацію міліції тут очолив Драган, колишній кошовий “Січей”. Перед його двома помічниками, осаулами, було поставлено

⁶⁷ Клодницький В. Кінець 1918 року в Товмаччині... – С. 862.

⁶⁸ Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини... – С. 178.

⁶⁹ Бірчак В. Дрогобицький бунт // Діло. – 1929. – 23 серпня.

⁷⁰ Нове життя. – 1918. – 12 грудня.

⁷¹ Божик С. Шляхом слави 9-ої Бригади УГА // Літопис Червоної Калини. – 1934 – Ч. 4. – С. 8.

⁷² Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України... – С. 362-363.

завдання їздити селами для організації органів правопорядку. Вирішено також, що міліція має “повнити службу без зброї” [106. С.29]⁷³.

Львівські дослідники Олег Павлишин, Микола Литвин і Кім Науменко встановили факти діяльності в початковий період існування ЗУНР у Львові, Бориславі, Калуші, Коломиї, Станиславові, Тернополі, Чорткові та Щирці єврейської міліції [553. С.172; 507. С.113]⁷⁴. Місцеві відділи міліції поряд із жандармерією діяли до самого кінця існування ЗУНР.

Необхідно визнати і факти неправомірних дій української міліції в цей період. Володимир Бірчак відзначав, що у Дрогобичі понад сто міліціонерів наводили порядок, але на їхні дії скаржилося населення [147. С.340]⁷⁵. Було зафіксовано випадки, коли міліціонери у Дрогобичі брали від місцевих євреїв хабарі за “гешефти” [147. С.343]⁷⁶.

Одночасно з українськими, тоді ж власні органи охорони суспільного порядку у Львові створювали поляки, що не суперечило законодавству ЗУНР. На початку листопада вони розпочали формування міліції у Львові, Перемишлі, Дрогобичі та інших містах. Першим її львівським командантом став Гроховський Людгер. Зауважмо, що загальна міліція “виростала” із секції Залізничної міліції, що містилася на Головному вокзалі; 6 листопада 1918 р. був утворений Комітет Безпеки і Оборони Добра Республіканського, на чолі відділу безпеки став посол до вільного сейму Артур Гансер. Основою цієї охоронної структури спершу була Залізнична міліція обивательська, яка охоплювала п’ять привокзальних районів. Така ситуація тривала до 5 грудня 1918 р., коли Залізничну міліцію реформували в Міську Стражу Обивательську [8.

⁷³ Перші дні листопада в Східній Галичині... – С. 29.

⁷⁴ Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини... – С. 172; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – С. 113.

⁷⁵ Бірчак В. Дрогобицький бунт (Частина споминів) // Вістник. – Львів. – 1936. – С. 340.

⁷⁶ Там само. – С. 343.

Оп.2. Спр.1081. Арк. 2.]⁷⁷. Подібним чином було створено міліцію на всій території відроджуваної Польської держави.

Загалом народна міліція в ЗУНР-ЗОУНР була аполітичною, але, зрозуміло, патріотично налаштованою до національного державотворення. Вона не підпорядковувалася жодній із тогочасних партій і стояла на захисті інтересів місцевого населення. Натомість у ряді польських міст міліція деякий час залежала від керівництва Польської Партії Соціалістичної [608. С.196]⁷⁸.

Одночасно із жандармерією та міліцією на території ЗУНР паралельно функціонували військові органи правопорядку – вартівні та поліція. Кур'єр зі Станиславова в перших числах листопада 1918 р. повідомив Національну Раду, що командантом міської жандармерії став поручник Ващук, а командантом поліції – поручник Степан Калинович [106. С.23]⁷⁹. У Калуші до часу організації військової жандармерії діяла Військова Вартівня, чийм командантом було призначено підхорунжого Романа Бариша. Новоорганізовану команду жандармерії в Калуші очолив четар Ілько Перейма. Невдовзі на цю посаду було призначено фахового вахмістра колишньої австрійської жандармерії Яхніцького, який до того був командантом станиці в селі Завадка [137. С.782]⁸⁰.

Щоб рішуче покласти край подібній народній “самодіяльності” і сформувані державні органи охорони суспільного порядку цивілізовано 6 листопада 1918 р. Українська Національна Рада разом з Начальною Командою Українських військ прийняла спеціальний законодавчий акт “Про Корпус української державної жандармерії” [8. Оп.1. Од. зб.72. Арк.

⁷⁷ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1081. – Арк. 2.

⁷⁸ Leinwand A. Pogotowie Wojowe i Milicija Ludowa w Polsce 1917 – 1919. – Warszawa, 1972. – S. 196.

⁷⁹ Перші дні листопада в Східній Галичині... – С. 23.

⁸⁰ Лучаковський Б. Калуш і Калущина в листопадові дні 1918 року // Альманах Станиславівської Землі... – С. 782.

63; 499. С.181]⁸¹. Згідно із законом УН Ради від 6 листопада, стару австрійську жандармерію було розпущено, а на її матеріальній базі створено українську жандармерію зі штабом – Командою української державної жандармерії з осередком у столичному Львові. На місцях мали створити окружні та повітові команди жандармерії, міські й сільські станиці жандармерії; командантів та особовий склад жандармерії підбирали повітові комісари і військові команданти [8. Оп. 1. – Од. зб. 72 – Арк. 63]⁸². Першим командантом української жандармерії призначили отамана Льва Индишевського. Принциповим було положення Закону про підпорядкування Державної жандармерії в питаннях бойової підготовки, добору і вишколення командних кадрів, оперативного керівництва Державному Секретаріатові військових справ, який очолював Дмитро Вітовський.

Цей законодавчий акт ґрунтувався на законі Австро-Угорської монархії від 25 грудня 1894 р. “Про жандармерію” [497. С.50-52]⁸³. Однак за змістом і за своїм національно-патріотичним духом це був український закон. Зауважмо також, що на відміну від російської жандармерії, яка була політичною поліцією в державі, в Австро-Угорщині вона виконувала функції загальної поліції.

Виконавча влада без зволікань перевела цей важливий законодавчий акт УН Ради у площину практичних справ. Уже 10 листопада на засіданні уряду зміст закону було деталізовано і конкретизовано. 13 листопада 1918 р. Рада Державних Секретарів прийняла відповідний розпорядок “Про створення Корпусу Української

⁸¹ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Од. зб. 72 – Арк. 63; Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів, 1996. – С. 181.

⁸² ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 63.

⁸³ Див.: Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.) . – Львів, 1965. – С. 50 – 52

Державної жандармерії” [17. – Оп. 1. Од. зб. 96. Арк. 6]⁸⁴, який було розіслано в повіти. Розпорядок визначав практичні організаційно-технічні заходи щодо створення в системі органів охорони суспільного порядку. У ньому ще раз наголошено на потребі розпустити австрійську жандармерію, використати її матеріальну базу та спорядження і створити замість неї українську жандармерію. Справу було покладено ця на окружних військових командантів і повітових комісарів [609. С.39; 608]⁸⁵. Спочатку Державна жандармерія підпорядковувалася Державному Секретаріатові військових справ. Інспектором Державної жандармерії призначили полковника О. Гаванського. Але незабаром Державна жандармерія була відокремлена від військового відомства, хоч офіцерські звання жандармам і далі присвоював Державний Секретаріат військових справ. У цьому, звісно, був сенс. Оскільки армія і жандармерія виконували різні завдання, то між їхнім командуванням відразу почали виникати організаційні непорозуміння. Окрім цього, армійські офіцери, які переважно походили із заможніших верств населенням, зверхньо ставилися до жандармерських командирів, здебільшого вихідців із селян і робітників [517. С.152]⁸⁶.

Як наголошували дослідники Б. Тищик і О. Вівчаренко, “незабаром в усіх повітах були утворені станиці державної жандармерії, які очолювались жандармерськими повітовими комендантами. Вони повністю підпорядковувались повітовим комісарам і Команді державної жандармерії. Остання – відділу публічної безпеки Секретаріату внутрішніх справ” [609. С.39]⁸⁷. Отже, спільними зусиллями уряду ЗУНР і Державного Секретаріату внутрішніх справ на початку 1919 р. було

⁸⁴ ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Од. зб. 96. – Арк. 6.

⁸⁵ Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Назв. праця. – С. 39; Тищик Б. Законодавча діяльність та державний устрій ЗУНР // Республіканець, 1993. – № 7-8; Галичина. – 2001. – № 5-6. – С. 195-201.

⁸⁶ Див.: Макаруч С.А. Українська республіка галичан... – С. 152.

⁸⁷ Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Назв. праця. – С. 39.

завершено структурне оформлення важливого органу охорони суспільного порядку – Державної жандармерії.

Виникала проблема, як забезпечити жандармерію національно-свідомими кадрами, хоча перші накази Команди української державної жандармерії стосувалися всіх без винятку колишніх жандармів. Наприклад, в “Українському Слові” 16 листопада опубліковано такий наказ: “Приказуються всім жандармам, щоби негайно зголосилися до служби в Команді української державної жандармерії в будинку бувшого Намісництва, ліве крило, 1 пов. Команда української державної жандармерії. Львів, 14 листопада 1918” [131. 17 лист.]⁸⁸.

До служби в ЗУНР зголосилися не тільки всі жандарми-українці, що перед розпадом австрійської монархії чи в час перевороту перебували у Східній Галичині, але й старі вислуженці, навіть представники інших національностей – чехи, поляки, німці, євреї. Ті українці, яких революція застала на службі в Західній Галичині, Боснії і Герцоговині, в окупованих областях та на фронтах, також поверталися на рідну землю. Всі зголошувалися в Команду державної жандармерії. Після перевірки вони присягнули на вірність Українській Національній Раді, і лише тоді їх призначали на відповідні пости. Якщо в перші тижні української влади Державний Секретаріат внутрішніх справ звертався до військового командування із проханням вилучити з армії колишніх поліцейських та направити їх у розпорядження міліцейського керівництва, то згодом некваліфікованих командантів, які були призначені на посади у відразу після повстання, було усунено і змінили фахові вишколені старшини. Зайвих жандармів відіслано в розпорядження військових команд [552. С.101]⁸⁹. Для підготовки фахівців (передусім офіцерів) у Станиславові

⁸⁸ Українське Слово. – 1918. – 17 листопада.

⁸⁹ Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР-ЗОУНР: проблема національних кадрів // Центральна Рада і український державотворчий

заснували спеціальну жандармську школу, куди приймали здібних, відданих ідеї української державності юнаків із війська [552. С.101]⁹⁰.

15 лютого 1919 р. УН Рада прийняла ще один закон щодо жандармерії: “Про зміну закона з 25 грудня 1894 р. о жандармерії” [34. С.11-12]⁹¹, у якому в закон Австро-Угорської монархії вносили суттєві зміни і поправки. Зокрема, у другому параграфі цього закону підкреслено, що “у справах публічної безпеки ... жандармерія підлягає державним повітовим комісарам, а у справах військових, економічних, адміністративних, контролю служби – своїм командантам. В послідовній інстанції підлягає жандармерія у всіх справах Державному Секретаріату внутрішніх справ”. Згідно з цим законом, загальний склад жандармерії визначав саме Державний Секретаріат внутрішніх справ, а її чисельний склад в повітах – повітовий командант, який погоджував це з повітовим комісаром. Було скасовано посади державного інспектора жандармерії та “експонованих старшин”. Ці функції перебирали новостворені “вузли жандармерії та поліції”. Усі видатки на організацію і утримання жандармерії брала на себе держава, а точніше – бюджет Державного Секретаріату внутрішніх справ. Відповідно до закону від 15 лютого 1919 р. Українська державна жандармерія ЗОУНР мала військовий устрій. Особи, які служили в жандармерії, підлягали військовим дисциплінарним статутам та військовому судівництву.

Навесні 1919 р. в Українській державній жандармерії було 6 булавних старшин, 25 сотників і хорунжих, 1000 жандармів і 4000 пробних жандармів (стажистів). По суті, ці незначні сили утримували весь суспільний лад і громадський порядок у державі [609. С.40]⁹².

процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – К., 1997. – С. 101.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Вістник державних законів і розпорядків ЗОУНР. – Вип. 3. – 1919. – 2 марта. – С. 11-12.

⁹² Див.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Назв. праця. – С. 40.

Формування структур органів правопорядку на місцях відбувалося відповідно до потреб кожного населеного пункту чи адміністративної одиниці. У Стрию, крім державної і польової сторожі, існувала міська поліція під командуванням поручника Романа Теодоровича. У нього було два заступники: булавний Юліан Римар (керував санітарною поліцією) та хорунжий Микола Войтановський, що провадив кримінальну поліцію [298. С.165]⁹³.

Окрім служби суспільної безпеки, Державна жандармерія виконувала різноманітну допоміжну роботу (боротьба зі шпигунством, проведення мобілізації, реквізиція харчів і теплого одягу для війська, охорона державного майна, доставка дров до військових паровозів тощо).

Згідно із розпорядком Державного Секретаріату військових справ від 13-го листопада 1918 р. [35. С.2-3]⁹⁴, Державна жандармерія поділялася на три військово-територіальні області (А – Львів, Б – Тернопіль, В – Станіславів). У кожену область було призначено “експонованого старшину жандармерії” (Львів – І. Козак, Тернопіль – М. Аліськевич, Станіславів – С. Малинович), якому підпорядковувалися команди відділів, повітів і станиць.

Потребу введення інституцій “експонованих старшин” і саме такої організаційної структури жандармерії пояснював у спогадах сотник Іван Козак: “Щоби хоч частинно зарадити недостачі старшин та улегчити своє завдання відносно організації жандармерії, назначила команда державної жандармерії з кінцем листопада 1918 р. трьох “експонованих старшин державної жандармерії”. Цілу територію ЗУНР поділено на 23 відділи жандармерії. Відносно розміщення повітових команд і станиць

⁹³ Стрийщина. Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини. – Нью Йорк; Торонто; Сідней, 1990. – Т. І. (Український Архів НТШ. – Т. XLIX). – С. 165.

⁹⁴ Вісник Державного Секретаріату військових справ. – Ч. І. – Тернопіль. – 1918. – 1 грудня – С. 2–3.

жандармерії задержано стан з-перед перевороту з вельми незначними змінами. Із-за недостачі старшин не можна було відділових команд негайно обсадити. Тому підчинено поодинокі команди державної жандармерії. Постепенна обсада відділових команд почалася жойно з кінцем 1918 р. і то старшинами, здебільшого цілком необзнайомленими із службою жандармерії” [214. С.5-6]⁹⁵.

Як пересвідчуємося, зі самого початку створення Корпусу Української Державної жандармерії найгострішим було питання командних кадрів.

Відразу після свого призначення Команда Української Державної жандармерії розвинула активну діяльність щодо впровадження в життя закону УН Ради від 6 листопада і директив Ради Державних Секретарів. Уже 10 листопада командант Корпусу жандармерії Л. Индишевський видав “Приказ Ч. Г” [8. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2]⁹⁶, у якому йшлося про те, що УН Рада “в порозумінню з Начальною Командою Українських військ” [8. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2]⁹⁷ створила Команду Української Державної жандармерії і призначила його (Индишевського) командантом. Наголошено, що подальшу службу жандармерія здійснює “на основі дотепер обов’язуючих приписів” (тобто на основі старого австрійського законодавства – *В. Р.*).

Згідно з цим наказом, назви структурних підрозділів Державної жандармерії мали звучати так: “А – Команда Української Державної жандармерії; Б – Експонований офіцер Української Державної жандармерії; В – Відділ Української Державної жандармерії; Г – Станиця Української Державної жандармерії” [8. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2]⁹⁸. Отже, старі австрійські назви замінювали новими – українськими, що було

⁹⁵ Козак І. Дещо про державну жандармерію в ЗОУНР... – С. 5–6.

⁹⁶ ДАЛО. – Ф. 1259. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

важливим для творення національної держави. Тим більше, у наказі чітко було вказано, що урядовою мовою є українська.

У тих повітах, де відділи жандармерії ще не функціонували, всю відповідальність за їхнє створення покладали на новопризначених повітових командантів жандармерії. У наказі з цього приводу було підкреслено, що “командантами можуть бути також Німці, оскільки вони прихильні нашій справі та проти них повітова Українська Національна Рада нічого б не мала. Інші народности поки що є виключені” [8. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2]⁹⁹. Отже, твердження деяких публіцистів про те, що до формування командного складу органів охорони суспільного порядку ЗУНР доволі широко залучалися представників різних національностей, вважаємо безпідставними.

Наказ конкретизував вимоги практичного порядку. Зокрема, всі команди жандармерії повинні були негайно “прислати точний звіт про роботу, розміщення і стан обсади постерунків”. З огляду на брак фахових жандармів кожний повітовий командант отримував повноваження підібрати собі так званих пробних жандармів. Грошове утримання жандармам тимчасово мала забезпечувати повітова адміністрація. Особливу увагу звернено на стосунки з населенням: “З населенням треба поводитись якнайкраще, щоби не давати причин до негодувань і заворушень. На большевицький рух звертати пильну увагу, а про всі прояви його повідомляти негайно Команданту” [8. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2]¹⁰⁰. Від повітових командантів жандармерії вимагали також щотижня надсилати до Команди Української Державної жандармерії письмові звіти про політичну ситуацію в повіті.

Припускаємо, що “Приказ Ч. І” був або не до кінця зрозумілий, або не зовсім сприйнятий на місцях, бо вже 14 листопада 1918 р. Команда

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само.

Української Державної жандармерії видає “Приказ Ч. 2”, у якому роз’яснює і уточнює вимоги попереднього Наказу:

“2) Приказую ще раз, щоби Приказ Ч. І. точка 3. була якнайточніше виповнена. Щоби оминути непорозумінь, пояснюю точку 3 як слідує:

Повітовим командантом жандармерії має бути бувший повітовий командант, оскільки він є Українцем або Німцем. Якщо такого в повіті нема, то найближчий старший обнімає команду повітової жандармерії, а як і такого нема, то належить негайно повідомити про се Команду Української Державної жандармерії у Львові, яка назначить команданта на повіт.

3) Як вже в приказі Ч. І сказано, українська державна жандармерія працює на підставі приписів бувшої австрійської жандармерії.

Тому пригадую № 2. І 6 в № 2. сказано: до служби публичного безпеченства жандармерія підлягає властям політичним, яким в повіті є український повітовий комісаріат, а в своїх інших військових справах підлягає своїм військовим командантам.

№ 6. Наводжу дослівно: Всім иншим цивільним і військовим властям, як і урядам громадським, жандармерія не є підчинена. Наведені 2 приказую строго перестрігати.

Пояснюю ще, що військове відношенє представляється як:

Станиці української державної жандармерії підлягають повітовим командантам української державної жандармерії, а сі останні впрост Команді української державної жандармерії у Львові.

В виконуванню служби публичного безпеченства підлягає станиця жандармерії і команда повітової жандармерії українському повітовому комісаріатови.

4) На підставі наведених в І точці отсего приказу рескриптів Секретаріатів, заряджую, що всі зарядження під зглядом військовим що до жандармерії, які не вишли від Команди української державної

жандармерії є неправильні, тому їх тепер і на будуче зносить ся, і ким-небудь (з виїмком Державного Секретаріату військових справ і Команди української державної жандармерії) установлені команданти відділів не мають нічо спільного з жандармерією.

5) Всякі самовільні аванси в жандармерії або іменованя українськими повітовими комісаріятами або іншими командами є неважні, поки не будуть управильнені Командою української державної жандармерії.

6) Відносно до Приказу Ч. I точка 8. приказую, щоби лісти стану мали слідуючі рубрики: степень військовий (шаржа), імя і назвисько, рік уродження, коли вступив до жандармерії, коли були іменовані старшими десятниками (вахмайстрами) I і II кляси.

7) Повітові команданти мають післати Команді української державної жандармерії у Львові шкіци повіту і розміщенє станиць.

Командант Индишевський, значковий Шипайло” [8. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6]¹⁰¹.

“Приказ Ч. 2” свідчить про те, що створюючи Корпус Української Державної жандармерії довелось боротися з егоїстично-місницькими тенденціями повітових адміністрацій, які прагнули цілковито підпорядкувати собі жандармерію, навіть призначення командантів жандармерії і присвоєння їм військових знань, що було прерогативою Державного Секретаріату військових справ, Команди Української Державної жандармерії. Ці нездорові тенденції проявлялися й у тому, що місцева влада часто зволікала, створюючи необхідні умови для нормального функціонування жандармерії, ігнорувала прохання і Команди Української Державної жандармерії. Про це свідчить звернення Державного Секретаріату внутрішніх справ до місцевих адміністративних і військових органів, подані в уже згадуваному “Приказі Ч. 2”:

¹⁰¹ Там само. – Арк. 6.

“І) Тому що в деяких повітах є дуже прикрі непорозуміння що до жандармерії, подаю слідуючі рескрипти до відома:

А) Рескрипт Державного Секретаріату внутрішніх справ ч. 8. звучить:

До всіх українських повітових комісарів і всіх інших політичних властей Західно-Української Народної Республіки. Державний Секретаріат внутрішніх справ припоручає всім політичним державним властям дати негайно поміч Команді Української Державної жандармерії в зорганізованню публічної служби безпеченства. Всім зарядженням Команданта української державної жандармерії безусловно підчинитись.

Видано для ужитку Вп. п. Льва Індишевського як Команданта української державної жандармерії.

Львів, дня 14, листопада 1918 р. Товариш Державного Секретаря внутрішніх справ Др. Перфецький. Українська Національна Рада.”

Далі в документі наголошено:

“В) Наказ Державного Секретаріату військових справ ч. 14. Звучить:

До всіх українських військових команд.

Державний Секретаріат військових справ припоручає всім українським військовим дати негайно поміч Команді Української Державної жандармерії в зорганізуванні публічної служби безпеченства. Всім зарядженим Команданта української державної жандармерії в справі організації належить безусловно підчинитись. Видана для ужитку Вп. п. Льва Індишевського, як Команданта української державної жандармерії.

Львів, дня 14 листопада 1918 р. Державний секретар військових справ: Вітовський, отаман в. р.; Українська Національна Рада. Петро

Бубела, сотник Товариш Секретаря військових справ” [8. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5]¹⁰².

Щоб подолати егоїзм місцевої адміністрації, було видано й розпорядження Державного Секретаріату військових справ від 26 листопада 1918 р. “Зверхні власти жандармерії”: [35. С.2]¹⁰³

“І. Щоб на будуче уникнути всяких непорозумінь, заряджую:

жандармерія підлягає відтепер: відносно виконання служби безпеченьства державним повітовим комісаріатам, у всіх інших справах (організація, назначуванє окружних і повітових командантів і т. п.) виключно Державному Секретаріатови Військових Справ, зглядно Команді Української Державної жандармерії. Всі окружні і повітові команданти жандармерії, назначені окружними зглядно повітовими командами, виконують свою службу так довго, поки відносні команди, зглядно команданти, не одержать иншого приказу.

ІІ. Всі іменування офіцерів, переведені повітовими чи окружними Національними Радами або якими иншими до сього непокликаними властями, є неважні.

ІІІ. Офіцерів української армії іменує Суверен держави, се є Українська Національна Рада – на внесок Державного Секретаріату Військових Справ.

Окружним командам прислугує право іменування до хорунжого включно, повідомляючи, щодо сих послідних Державний Секретаріат Військових Справ” [35. С.2]¹⁰⁴.

Принципово важливим для формування Корпусу Української Державної жандармерії є “Приказ Ч. 3” [8. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 113-114]¹⁰⁵, який видала Команда Української Державної жандармерії наприкінці

¹⁰² Там само – Арк. 5.

¹⁰³ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. – Вип. 2. – Тернопіль. – 1918. – 14 грудня. – С. 2.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ ДАЛО. – Ф. 1259. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 113-114.

листопада 1918 р. У цьому наказі ґрунтовно розроблено територіально-адміністративний устрій, структуру й організаційні засади жандармерії, сформульовано основні вимоги до її особового складу, присвоєно підофіцерські звання жандармам.

“Приказ Ч. 3. Територія Західно-Української Народної Республіки ділиться на слідуючі області і відділи:

I. Область: Львів.

До області Львів належать слідуючі політичні повіти: Львів, Сокаль, Жовква, Городок, Рудки, Перемишль, Мостиска, Добромиль, часть Березова, Сянік, Ліско, Рава Руська, Ярослав, Яворів, Чесанів, Самбір, Старий Самбір, Турка, Дрогобич.

II. Область: Станиславів:

До області Станиславів належать: Станиславів, Богородчани, Надвірна, Товмач, Городенка, Стрий, Жидачів, Сколе, Долина, Калуш, Коломия, Печеніжин, Косів, Снятин, Чернівці, Кіцмань, Заставна, Вашківці, Серет, Вижниця, Сторожинець.

III. Область: Тернопіль.

До області Тернопіль належать: Тернопіль, Збараж, Скалат, Тереховля, Золочів, Радехів, Камінка Заліщики, Бережани, Бібрка, Перемишляни, Рогатин, Підгайці.

Командантами областей є експоновані офіцери жандармерії, які підлягають Команді Української Державної жандармерії. Вичислені три області покривають ся зовсім з військовими областями.

Державна жандармерія розпадається на слідуючі відділи:

Відділ Української Державної жандармерії Львів ч. 1. (“Львів”).

Перемишль ч. 2 (Перемишль, Добромиль, Березів).

Ярослав ч. 3 (Ярослав, Чесанів).

Сянік ч. 4 (Сянік, Ліско).

Самбір ч. 5 (Самбір, Рудки, Старий Самбір).

- Сокаль ч. 6 (Сокаль, Жовква).
- Рава Руська ч. 7 (Рава Руська, Яворів).
- Городок ч. 8 (Городок, Мостиска).
- Дрогобич ч. 9 (Дрогобич, Турка).
- Тернопіль ч. 10 (Тернопіль, Збараж, Зборів).
- Теребовля ч. 11 (Теребовля, Скалат, Гусятин).
- Чортків ч. 12 (Чортків, Борщів, Заліщики).
- Бучач ч. 13 (Бучач, Підгайці).
- Броди ч. 14 (Броди, Радехів).
- Золочів ч. 15 (Золочів, Камінка Струмилова, Перемишляни).
- Бережани ч. 16 (Бережани, Рогатин, Бібрка).
- Стрий ч. 17 (Стрий, Жидачів, Сколе).
- Калуш ч. 18 (Калуш, Долина).
- Станиславів ч. 19 (Станиславів, Богородчани, Надвірна).
- Городенка ч. 20 (Городенка, Стянин, Товмач).
- Коломия ч. 21 (Коломия, Печеніжин, Косів).
- Чернівці ч. 22 (Чернівці, Кіцмань, Заставна).
- Сторожинець ч. 23 (Сторожинець, Вижниця, Серет, Вашківці).

Командантами Відділів є офіцери жандармерії, які підлягають експонованим офіцерам.

Поки команди Відділів не є обсажені, так довго кожна повітова Команда Української Державної жандармерії становить після Приказу ч. 2 точка 2. самостійну одиницю і підлягає експонованому офіцирові жандармерії відповідної області, а сей останній Команді Української Державної жандармерії.

III. Щодо організації представляється жандармерія ось так:

A) Начальною командою жандармерії є “Команда Української жандармерії” з осідком у Львові.

Б) Експоновані офіцери жандармерії а то на область: Львів, Станиславів, Тернопіль.

Урядова назва експонованих офіцерів жандармерії є: “Команда Української Державної жандармерії – Експонований офіцер жандармерії на область Львів” (Тернопіль або Станиславів).

В) “Відділ Української Державної жандармерії, Львів ч. 1” (Для інших відділів відповідне місто і число).

Г) “Повітова Команда Української Державної жандармерії, Львів”. (Для інших повітових команд відповідне повітове місто).

Д) “Станиця Української Державної жандармерії, Гаї” (Для інших станиць назва назва місця їх осідку).

Е) Експонованим офіцером жандармерії на область Львів іменував Державний Секретаріят Військових Справ в порозумінню з Командою Української Державної жандармерії сотника жандармерії Івана Козака, а на область Тернопіль – сотника Миколу Алиськевича. Новоіменований приказується обняти негайно свої обов’язки і предложити звіт про розвій організації.

Експонований офіцер жандармерії на область Станиславів буде назначений пізніше.

Є) Подається до відома розпорядження Державного Секретаріату Військових Справ ч. 114, з дня 19 падолиста 1918 р.

“Всі активні жандарми, котрі не підчиняються приказам Команди Української Державної жандармерії і не хотять повнити служби Державної жандармерії, тратять літа служби і право побору емиритури”.

Розпорядженне Державного Секретаріату Військових Справ ч. 116. з дня 19 падолиста 1918 р.

До всіх Окружних Команд, жандармерії і Повітових Комісарів.

“Всі самовільні іменовання без відома Секретаріату Військових Справ анулюються. Іменувати до четаря виключно може полковий

командант, в жандармерії начальна команда жандармерії у Львові, натомість від четаря почавши виключно Державний Секретаріят Військових Справ за предложеннем лісти пропонованих до авансу дотичними командантами” .

Ж) Пробних жандармів жонатих, як аспірантів на сталих жандармів, не приймається; виїмково можуть бути прийняті як помічні жандарми напереходовий час.

З) Реквізиції строго заборонені. Хто з жандармів буде на власну руку реквізувати, того на рівні з грабіжником будеться віддавати до полевого суду. Команданти особисто відповідають за виконання сього приказу.

И) З нинішнім днем іменуую стрільців, приділених до канцелярії Команди Української Державної жандармерії, а саме хорунжними: Осипа Левицького і Івана Венгльовського; підхорунжними: Дмитра Николюка і Івана Скоропаду; Ярослава Гриневича; десятником Гната Гнатюка, а вістуном Івана Панкевича...

Вахмайстрами II кл.: Віцевахмайстерів Онуфрія Перепічку, Михайла Прийдуна, Миколу Халанюка, Василя Шевціва, Івана Гловацького, Василя Збігеля.

Віцевахмайстрами: Цугофірерів Василя Шемлея, Миколу Панчака, Володимира Панчака, Василя Блажкова, Павла Майдана, Василя Гладуна, Івана Легіня, Івана Кізиму, Івана Кашубу, Івана Мельника, Тараса Ганушака та Івана Іваницького;

Цугофірерами: капралів Антона Сенишина, Степана Лучкова і Остапа Чемеринського, Капралом Жандарма: Гриця Добуша.

Назви підофіцерських степенів будуть управильнені слідуючим приказом, а поки що придержуватися старих.

Тому, що досі не надіслано з повітових Команд жандармерії списів стану, дальші аванси застерігається на пізніше” [8. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 113-113а]¹⁰⁶.

“Приказ Ч. 3” визначав також систему фінансування жандармерії, встановлював розміри платні рядовим, підофіцерам і офіцерам, норми харчового довольства для особового складу і прокорму для коней. Готівку для платні й інших витрат Повітові Команди жандармерії мали стримувати від приналежних окружних (через відповідні повітові) команд [8. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 114]¹⁰⁷.

Незважаючи на детальне опрацювання цього документа, він залишився декларацією намірів, оскільки на час його прийняття Північна Буковина вже відійшла до Румунії, а частину Східної Галичини, в тому числі й Львів, окупували поляки. Однак на території, що залишалася під владою ЗУНР, роботи для Державної жандармерії було більше, ніж достатньо.

На початку 1919 р. Державна жандармерія мала таку структуру: Команда Державної жандармерії – відділи – станиці. Якщо станиця була в адміністративному центрі, то вона отримувала назву повітової команди. Начальниками відділів призначали старшин; керівниками повітових команд – повітових вахмайстрів, станиці очолювали вахмайстри першого і другого класу. Окремі повітові команди жандармерії підпорядковувалися безпосередньо “експонованим старшинам, а ті – Команді Державної жандармерії”. Після відходу українського війська зі Львова Командування Державної жандармерії разом з урядом наприкінці листопада переїхало до Тернополя, а на початку січня 1919 р. – до Станиславова, де перебувало аж до загального відступу УГА в травні 1919 р. Для контролю за діяльністю Державної жандармерії на посаду інспектора призначили полковника австрійської жандармерії

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 113-113а.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 114.

О. Гаванського [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 44]¹⁰⁸. У січні 1919 р. Рада Державних Секретарів у розпорядку “Про іменування старшин Українського Війська і жандармерії” [35. 31 січ.]¹⁰⁹ присвоїла групі офіцерів жандармерії чергові військові звання.

Незважаючи на всі складнощі, особовий склад Державної жандармерії поступово поповнювали кваліфіковані кадри. До жандармерії вступати колишні жандарми не тільки українці, але й чехи, німці, євреї, навіть поляки, що перед розпадом Австро-Угорської імперії служили в Східній Галичині. Корпус також змінювався завдяки тим жандармам-українцям, яких переворот застав на службі в Західній Галичині, Боснії і Герцоговині, окупованих областях та на фронтах і які, почувши про відновлення української державності, повернулися додому. Після прийняття присяги їх призначали на відповідні посади. До роботи залучали і добровольців, що пройшли строкову службу, та підготовлених резервістів, якщо вони відповідали вимогам.

Очевидно, що новостворена українська жандармерія протистояла польським військово-політичним охоронним структурам, які на контрольованій території розпочали репресії щодо українців. Зокрема, українська соціал-демократична газета “Вперед” за 12 грудня повідомляла: “Нічні ревізії у Львові відбуваються без упину далі. Вчора о 3 год. ранку була ревізія і в редакції “Вперед”, крім того в цілій кам’яниці Ставропігії. В Ставропігії виламано браму та сильно побито сторожа-каліку. Тої самої ночі зроблено ревізії по всіх визначніших домах українців. Деяких арештовано. Додамо, що ревізії лишилися всюди без успіху, хоч переводжено їх так скрупулятно, що заглядали всюди, навіть до креденсів” [93. 12 груд.]¹¹⁰.

¹⁰⁸ ЦДІАЛ . – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 44.

¹⁰⁹ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. – Вип. 5. – Станиславів. – 1919. – 31 січня.

¹¹⁰ Вперед. – 1919. – 12 грудня.

Значно серйознішим супротивником стали іноземні спецслужби, які відразу після Листопадового зриву розгорнули на території ЗУНР цілеспрямовану розвідувально-підривну діяльність. Найактивнішими були спецслужби Польщі, передусім військова розвідка – 2-й відділ Польського Генерального штабу, так звана “двуйка” [580. С.197]¹¹¹.

За тогочасними агентурними даними української розвідки, “двуйка” мала ефективну, чітко налагоджену структуру. Її центральний апарат складався з таких відділів: організаційного, облікового, агентурного, паспортного, оборонного і пресового. Організаційний відділ координував роботу розвідувальних підрозділів військових з’єднань й окремих розвідувальних груп і осередків за кордоном. У цьому відділі вели облік агентури, проводили інструктаж, вирішували питання професійної придатності розвідників, їх відправку за кордон тощо [2. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 5]¹¹².

Функції аналітичного центру польської військової розвідки виконував обліковий відділ. Щодня він надавав верховному головнокомандуванню збройних сил докладні розвідувальні звіти. Внутрішню безпеку польської розвідки забезпечував оборонний (контррозвідувальний) відділ. У розпорядженні цього відділу перебували контрольно-захисні пункти на державному кордоні та окремі контррозвідувальні групи при головних управліннях Генштабу, при штабах військових з’єднань. У цих були три офіцери-контррозвідники і три кур’ери. Важливим джерелом розвідувальної інформації були матеріали закордонної преси, аналіз якої провадив пресовий відділ [2. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 6]¹¹³.

¹¹¹ Див.: Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998. – С. 197.

¹¹² Центральний державний архів органів влади і органів управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 5.

¹¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 6.

Агентурний і паспортний відділи займалися підготовкою таємної агентури для роботи за кордоном. На противагу українським, польським спецслужби не мали проблем із фінансуванням. Лише Франція, прагнучи перетворити Польщу в головну ланку протибільшовицької “Малої Антанти”, надала режимові Пілсудського позику у 50 млн. та озброєння на 1, 7 млрд. доларів; до Варшави прибували групи військових радників, які співпрацювали із “двуйкою” [515. С.200]¹¹⁴.

Поряд із поляками на території ЗУНР активізували свою діяльність емісари розвідок країн Антанти і США, що зумовлено потребою в розвідувальній інформації для їхніх делегацій на Паризькій мирній конференції, яка, зокрема, вирішувала і питання про майбутнє Східної Галичини. Зазначмо, що відомості розвідок мали суттєве значення для формування позицій цих держав на Паризькому форумі. Особливо це стосувалося США, адже начальник військової розвідки США полковник Гауз мав великий вплив на їх президента В. Вільсона. За словами англійського прем'єр-міністра Д. Ллойд Джоржа, “жодна людина не відігравала такої активної, послідовної й корисної ролі у відношеннях президента Вільсона до Європи, як полковник Гауз. Голос Гауза був голосом Вільсона”. На землях Галичини працювали розвідувальні групи США, які очолювали капітани Фостер, Новак, Купер та інші офіцери, 7 квітня 1919 р. до Станиславова прибула військова місія США, у складі якої були капітан Бахмана і капітан Респера [123. 1919. Ч.19]¹¹⁵.

У лютому 1919 р. під проводом колишнього посла Франції в Росії Нуланса почала роботу “міжсоюзницька місія” в Польщі, де були розвідники Франції, Англії, США, Італії. Уповноважений Паризького Форуму французький генерал Бартелемі зі своїми помічниками об'їздив

¹¹⁴ Див.: Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922) / 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Основа, 1990. – С. 200

¹¹⁵ Стрілець. – 1919. – Ч. 19.

увесь західноукраїнський регіон, відвідав такі його центри, як Львів, Дрогобич, Хуст та ін. За завданням члена варшавської “міжсоюзницької місії” Вейда до Львова прибув емісар англійського командування капітан Джонсон. Незабаром тут з’явився і сам полковник Вейд. Англійські розвідники збирали матеріал про становище в Галичині, розробляли проект демокраційної лінії між польською армією та УГА [540. С.27]¹¹⁶.

Емісари розвідок країн Антанти і США розпочали створення агентурних мереж у Львові, Станиславові, Дрогобичі та інших містах регіону, підтримували дії польської розвідки [386. С.24]¹¹⁷.

Було активізовано розвідку Румунії і Чехо- Словаччини, чиї уряди були зацікавлені в утриманні Північної Буковини і Закарпаття. Спецслужби цих держав вербували вояків та старшин УГА [580. С.198]¹¹⁸. Не відставала від інших і розвідка більшовицької Росії, чиє військо воювало на Волині.

Про реальність загрози шпигунства іноземних розвідок, передусім польської, свідчить наступне розпорядження Державного Секретаріату військових справ від 15 грудня 1918 р.:

“Окружні команди повідомлять всі станиці жандармерії і сповістять:

1. Всі цивільні особи, підприємства і інституції, у котрих знаходиться який-небудь телеграфічний або телефонічний матеріал (прилади, елементи, кабель, дріт, відокремлячі (ізолятори), знаряди до будови і направи телеграфічних проводів і т. п.), обов’язані під загрозою поставлення перед воєнний суд зголосити його протягом 5 днів від появи сеї сповістки, в найближшій стаційній команді, або до сеї нема, у станиці жандармерії.

¹¹⁶ Див.: Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Укр. Письменник, 1993. – С. 27.

¹¹⁷ Див.: Голіченко В. Вартові революції... – С.24.

¹¹⁸ Див.: Сідак В.С. Національні спецслужби ... – С. 198.

2. Припоручається всім станицям жандармерії зайнятися зібранням всього матеріалу так зголошеного, як і сього, що лежить по залізничних двірцях, залізничних і військових складах і відставленнем його до окружних команд.

3. Окружні команди зголосять збірний в сей спосіб матеріал до Секретаріату Військових Справ.

4. Цивільним підприємствах і заведенням можна лишити телеграфічні уладження тільки за дозволом команд тоді, коли вони працюють в користь української держави і коли всяка можливість шпіонажі виключена” [35. Вип.3. 1918. 16 груд. С.4]¹¹⁹.

На боротьбу з іноземними і власними диверсійними групами був спрямований розпорядок Державного Секретаріату військових справ від 2 лютого 1919 р. “Улад провіри і охорони залізничних шляхів” [35. Вип.6. 1919. 15 лют. С.3-5]¹²⁰. У тих складних обставинах саме на жандармерію покладено охорону ешелонів з полоненими, які поверталися на Батьківщину і викликали інтерес іноземної агентури. З цього приводу Державний Секретаріат військових справ видав спеціальне розпорядження від 27 грудня 1918 р. “Охорона посилів з полоненими” [35. Вип.4. 1919. 10 січ. С.1-2]¹²¹. Такі ешелони потрібно було переправляти через кордон без найменшої затримки. Застерігалось також, що “транспорти повертаючих з полону [...] не підлягають ніяким ревізіям. Не вільно від них нічого відбирати, крім оружжя, муніції і воєнних матеріалів... Харчівні мають видавати їм харч”.

Крім цього, погіршилася внутрішньополітична ситуація. Економічна і соціальна кризи, спричинені передусім Першою світовою війною, найболючіше вдарили по селу, позбавивши його засобів до

¹¹⁹ Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. – Вип. 3. – Тернопіль. –1918. – 16 груд. – С. 4.

¹²⁰ Там само. – Вип. 6. – Станиславів. –1919. – 15 лютого. – С. 3-5.

¹²¹ Там само – Вип. 4. – Тернопіль. – 1919. – 10 січня – С. 1-2.

існування: житла, худоби, реманенту, посівного матеріалу. До всього додалися пошесті – плямистий тиф й інші інфекційні хвороби, які знищували цілі села. “Але якщо джерелом голоду і хвороб галицького села були наслідки світової імперіалістичної війни, – зазначав дослідник Степан Макарчук, – то розруха, голод, хвороби нафтовиків, солінярів (робітників соляних копалень – *В.Р.*), залізничників, будівельників та інших спричинялися передусім труднощами, породженими вже в період уряду ЗУНР, українсько-польською війною, погіршенням господарських зв’язків і кооперації, санкціонованими і самочинними реквізиціями продуктів прифронтовими та іншими групами військ у селян.., відкритим і прихованим саботажем залізничних службовців (вони здебільшого були поляками), спекулятивними махінаціями міських торгівців, а також серйозними недоліками в роботі центральних органів державного і господарського управління” [517. С.140-141]¹²².

У поглибленні кризи навесні 1919 р. фатальну роль відіграло дезертирство. До цього заохочували і відпустки стрільців на весняно-польові роботи, погіршення харчового забезпечення армії тощо.

Украї тяжке матеріальне становище народних мас стимулювало такі негативні явища в суспільному житті, як крадіжки, пограбування, погроми поміщицьких маєтків. Найчастіше до таких дій вдавалися дезертири з Галицької Армії, колишні військовополонені, які до своїх домівок добиралися пішки, біженці з Наддніпрянщини, польські підпільні банди та ін. Це вимагало нагального створення державних структур, які б захищали державний устрій, мирне населення, охороняли життєво важливі об’єкти народного господарства, підтримували належний порядок у суспільстві. Такі функції УН Рада й уряд ЗУНР-ЗОУНР поклали на Корпус Української Державної жандармерії.

¹²² Макарчук С.А. Українська Республіка галичан... – С. 140 – 141.

Для підвищення ефективності й удосконалення діяльності Державної жандармерії 15 лютого 1919 р. Українська Національна Рада прийняла ще один закон: “Про зміну закону з 25 грудня 1894 р. о жандармерії” [34. Вип. 3. Станиславів. 1919. 2 марта. С. 11-12]¹²³. У його основі – аналогічний австрійський закон 1894 р., проте існували й суттєві відмінності [214. С.17]¹²⁴. Відомий сучасний дослідник діяльності національних спецслужб і силових структур В. Сідак зазначає: “Заслуговує позитивної оцінки те, що основи діяльності спецслужби ЗУНР регламентувалися нормативним актом вищої юридичної сили, що відповідало демократичним політичним і правовим традиціям. Закон від 15 лютого 1919 р. досить чітко і детально регламентував правовий статус державної жандармерії, її підпорядкованість і територіальну структуру, порядок заміщення посад та проходження служби (відповідно до таблицю про ранги), порядок підбору і системи підготовки кадрів ДЖ, вимоги до кандидатів на службу. Важливо також, що у цьому законі здійснюється спроби захисту соціальних прав співробітників та членів їх сімей” [580. С.200-201]¹²⁵.

За новим законом, Державна жандармерія – воєнізована організація, покликана захищати й забезпечувати суспільний лад (тобто боротися зі шпигунством, саботажем, ворожою пропагандою тощо), підтримувати спокій і порядок у країні. Якщо необхідно, її могли залучати і до виконання деяких бойових завдань за умови, що це не шкодило її основній діяльності. жандармерію було підпорядковано Державному Секретаріатові внутрішніх справ; ліквідовано посади “експонованих старшин” та інспектора жандармерії, а при Державному Секретаріаті внутрішніх справ утворено “VI відділ жандармерії і поліції”. Його

¹²³ Вістник державних законів і розпорядків ЗОУНР. – Вип. 3. – Станиславів. – 1919. – 2 марта. – С. 11-12.

¹²⁴ Див.: Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗУНР ... – С. 17.

¹²⁵ Сідак В.С. Національні спецслужби... – С. 200-201.

начальником став майор Ю. Волощук. На особовий склад корпусу поширювалися військові закони та дисциплінарні статuti [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 17-20]¹²⁶.

Повітові команди жандармерії мали подвійне підпорядкування: у загальних питаннях суспільної безпеки – повітовим державним комісарам (службовій владі), а у справах військових і оперативних, адміністративно-господарських, професійної підготовки та контролю за службою – своїм командантам. У № 2 закону про це було сказано так: “жандармерія підлягає у справах служби публічного безпеченьства державним повітовим комісаріям, у справах військових, економічних, адміністраційних, вишколення і контролі служби – своїм командантам жандармерії. В послідній інстанції підлягає жандармерія у своїх справах Державному Секретареві внутрішніх справ” [34. Вип. 3. Станиславів. 1919. 2 марта. С. 11]¹²⁷.

Повітові державні комісари могли для потреб оперативної обстановки в межах свого повіту розпоряджатися силами жандармерії. Цивільні і військові установи мали право звертатися до жандармерії з проханнями про допомогу в межах її компетенції. Звертатися до Державної жандармерії могли також суди і прокуратура. У свою чергу, жандармерія мала право вимагати, щоб поліція, цивільна та військова влада сприяла у вирішенні її завдань, а також запрошувати громадян на бесіди зі службових питань.

Місцеві органи управління могли залучати Державну жандармерію до участі у справах поліції, якщо це, звичайно, не шкодило основному призначенню жандармерії. Діяльність Державної жандармерії була обмежена чинним законодавством. Водночас вона мала “безумовно виконувати одержані припоручення і не вдаватися в їх оцінку”, оскільки

¹²⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 17-20.

¹²⁷ Вісник державних законів і розпорядків ЗОУНР. – Вип. 3. – Станиславів. – 1919. – 2 марта. – С. 11.

за зміст наказу відповідає та посадова особа, що цей наказ. Щоб уникнути непорозумінь, накази видавали у письмовій формі, якщо ситуація і час дозволяли це робити.

Працівник жандармерії мав право під час несення служби застосовувати зброю у випадках “конечної оборони”: якщо виникала потреба відбити напад на жандарма чи інших осіб і нападник загрожував їхньому життю; якщо особа при затриманні, чинила опір; якщо небезпечний злочинець намагався втекти, а іншого способу для його затримання немає. Загальну чисельність Державної жандармерії встановлював Державний Секретаріат внутрішніх справ, “а чисельний стан поодиноких станиць – командант Державної жандармерії в порозумінню з повітовим державним комісаром” [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 17-20]¹²⁸.

Навколо проекту закону досить довго точилися дискусії на засіданні Української Національної Ради. Виступаючи проти підпорядкування жандармерії Державному Секретаріатові внутрішніх справ, депутат від соціал-демократичної партії Семен Вітик заявив: “Жандармерія мусить бути в часи війни сильно здисциплінована і не мішатися до політики, що може статися, коли буде підлягати політичній владі, а доказ сього, як Поляки використовували жандармерії до своїх цілей за часів Австрії” [112. 1918. 18 лют.]¹²⁹. С. Вітику заперечив інший депутат – Михайло Петрицький: “жандармерія є зорганізована на військових основах, тим самим не можна говорити про зменшення дисципліни, на случай, коли жандармерія буде підчинена під Державний Секретаріат внутрішніх справ. Щодо вмішування до політики, то та сама небезпека заходила би і тоді, коли б жандармерія підлягала Державному Секретаріатові військових справ” [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 17-20]¹³⁰. Після жвавої

¹²⁸ ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 17-20.

¹²⁹ Нове життя. – 1918. – 18 лютого.

¹³⁰ ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 17-20.

дискусії між С. Вітиком, І. Макухом та М. Петрицьким законопроект було прийнято у третьому читанні [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 17-20]¹³¹.

У лютому 1919 р. Команду Державної жандармерії очолив підполковник О. Красіцький, його заступником став майор Л. Индишевський, а після від'їзду останнього на Велику Україну – підполковник Я. Яськевич. Новий командант обмежив склад міліціонерів до кількості, необхідної для поповнення жандармерії на час війни та інших незвичайних обставин, як це передбачав австрійський закон 1894 р. (поповнення становило ополчення). Було вдосконалено організаційну роботу, систему контролю, ефективніше здійснювалося комплектування підрозділів. Уже в лютому 1919 р. було майже вкомплектовано команди відділів, повітові команди і станиці. Чисельний склад Державної жандармерії перед відходом за Збруч у липні 1919 р. був таким: 6 булавних старшин, приблизно 25 сотенних старшин і хоружних, 1000 “заводових” (фахових) жандармів, 400 пробних жандармів та 3000 міліціонерів. На 155 жандармів приблизно був один старшина. Завдяки “пробній” службі, практичному навчанню поступово зростав професійний рівень особового складу. У травні 1919 р. після складання іспиту сім підстаршин “іменовано старшинами”. Професійну та військову підготовку підлеглих мали забезпечувати керівники підрозділів [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 17-18]¹³².

Особлива увага в законі від 15 лютого 1919 р. приділена якості кадрів. Кандидат для служби в Державній жандармерії мав бути громадянином ЗУНР, вести бездоганний спосіб життя, мати позитивні моральні якості, метку вдачу, вік від 20 до 40 років, бути неодруженим чи бездітним вдівцем, високим на зріст, фізично здоровим і розвиненим, уміти добре писати, читати і рахувати, знати державну мову і мову тієї частини неукраїнського населення, яке проживало на території, де має

¹³¹ Там само.

¹³² Там само – Арк.17 – 18.

служити майбутній жандарм. Якщо Державний Секретар внутрішніх справ був зацікавлений у конкретній особі, він особисто або ж за його вказівкою командант Державної жандармерії мали право дозволяти робити виняток щодо вікових і сімейних обмежень. Усі, хто вступав до Корпусу Державної жандармерії, приймали службову присягу [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 17-20, 47]¹³³.

Остаточному рішенню про зарахування до Державної жандармерії передувала однорічна пробна служба кандидата, яку було включено в загальний термін жандармської служби. Після цього претендент мав скласти іспит перед комісією, куди входили представники місцевої адміністрації та старшини відомства. Ті, хто вступив до Корпусу жандармерії, був зобов'язаний прослужити чотири роки. Поповнення старшинської ланки здійснювалося завдяки просуванню до вищих ступенів у межах Корпусу, переведенню здібних командирів із військових підрозділів і поверненню з відставки, а також завдяки тим особам, із якими Державна жандармерія підтримувала позаслужбові відносини. Стосовно останніх, очевидно, йдеться про старшин, які конспіративно надавали допомогу у вирішенні оперативних завдань [580. С.202-203]¹³⁴. Керівників усіх рівнів і працівників Державної жандармерії виконували ті самі завдання і мали ті ж права, що й армійські офіцери. Командант Державної жандармерії користувався правами командира бригади. Кожний жандарм мав ступінь десятника. Для Корпусу жандармерії була введена відповідна форма одягу.

Для організації теоретичного навчання пробних жандармів та підготовки станичних командатів при Команді Державної жандармерії функціонував “доповнюючий відділ” [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 44]¹³⁵. Уже з кінця 1918 р. у Станиславові відкрито жандармську школу для “здібних,

¹³³ Там само – Арк. 17 – 20, 47.

¹³⁴ Сідак В.С. Національні спеслужби... – С. 202 – 203.

¹³⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 44.

інтелігентних та ідейних хлопців з війська, що заявили охоту стало служити при жандармерії” [609. С.84]¹³⁶. В “Органічних постановах для жандармерії”, складених на основі австрійського закону від 25 грудня 1894 р., було зазначено, що пробні жандарми повинні пройти п’ятимісячну теоретичну підготовку при “доповняючому відділі”, а потім – стажування у станичній команді протягом часу, якого не вистачає до пробного року.

Ступінь вахмайстра I і II класу присвоювали тим жандармам, які закінчили школу станичних командантів, склали іспит і впродовж шести місяців успішно керували станичною командою. Ступінь повітового вахмайстра надавали авторитетним, відданим справі станичним командантам з належною професійною підготовкою та відповідним досвідом роботи, але за умови, що вони вже не менш як півроку виконували обов’язки повітового команданта відділу. Повітові вахмайстри були допущені до іспиту на старшин, якщо вони мали необхідну професійну освіту, бездоганну поведінку і сумлінно виконували посадові обов’язки.

Армійські старшини, переведенні до Корпусу Державної жандармерії, повинні були також проходити встановлену законом річну пробну службу, яка включала: тримісячний вишкіл при штабі Команданта Державної жандармерії, знайомство із практичною роботою в адміністративному та інших відділах, шестимісячне самостійне виконання обов’язків команданта відділу. Із закінченням випробувального терміну старшини складали іспит на придатність до керівної служби в Державній жандармерії [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 46]¹³⁷.

Звільненню з Корпусу підлягали: працівники, які під час випробувальної служби не виявили здібностей до роботи в жандармерії, у

¹³⁶ Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західно-Українська Народна Республіка... – С. 84.

¹³⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 46.

яких закінчився встановлений термін служби; звільняли за станом здоров'я, за родинними обставинами (з дозволу Державного Секретаря внутрішніх справ); у разі скоєння злочину або серйозної службової провини, у зв'язку зі скороченням штатів. Звільнення старшин здійснювали в порядку, передбачуваному для армійських старшин. На період роботи в Державній жандармерії громадян звільняли від служби у війську – цей час зараховували їм як військова служба. Всі видатки на утримання, навчання та забезпечення особового складу здійснювали з бюджету Державного Секретаріату внутрішніх справ. Треба сказати, що завжди належним чином вирішував господарчі питання “рахунково-економічний відділ” Команди Державної жандармерії [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 45]¹³⁸.

Прикметним було те, що закон передбачав соціальний захист працівників Державної жандармерії та членів їхніх сімей: забезпечення житлом, призначення пенсій за вислугу років та у зв'язку із втратою працездатності під час служби, нарахування пенсій та разових грошових виплат вдовам і дітям жандарма у випадку його загибелі під час виконання службових обов'язків тощо [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 16]¹³⁹. Після прийняття цього закону платня жандармів зросла на сто відсотків [214. С.21]¹⁴⁰. Щоправда, дещо незрозумілими для сьогодення є певні труднощі, пов'язані з одруженням працівників. Зокрема, старшина в ранзі полковника повинен був отримати дозвіл на одруження у Глави держави, підполковник і нижчі, аж до десятника – у Державного Секретаря внутрішніх справ [17. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 20]¹⁴¹.

На виконання Закону від 15 лютого 1919 р. Рада Державних Секретарів, Державний Секретаріат внутрішніх справ та Команда

¹³⁸ Там само – Арк. 45.

¹³⁹ Там само – Арк. 16.

¹⁴⁰ Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗОУНР... – С. 21

¹⁴¹ ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 20.

Української Державної жандармерії прийняли низку розпорядків, інструкцій, заряджень та інших нормативних документів, які більш детально регламентували устрій, переміщення кадрів та діяльність корпусу жандармерії.

Однак старшинська еліта жандармерії і окремі керівники Начальної Команди Галицької Армії неоднозначно сприймали цей Закон. Найгострішу реакцію викликала зміна підпорядкування Корпусу Української Державної жандармерії: корпус почав підпорядковуватися не Державному Секретаріатові військових справ, а Державному Секретаріатові внутрішніх справ, незадоволення викликало також значне поширення впливу місцевих (повітових і окружних) адміністративних органів на діяльність жандармерії. Як справедливо зауважував С. Макарчук, протест командного складу жандармерії проти Закону від 15 лютого 1919 р. був виявом групових егоїстичних інтересів [517. С.151-152]¹⁴².

Характерним з цього огляду є “Меморіал жандармерії” [8. Оп. 2. Спр. 1415. Арк. 5]¹⁴³ до Високої Президії Національної Ради в Станиславові від 28 квітня 1919 р., його підписала велика група старшин жандармерії. У “Меморіалі” стверджено, що закон від 15 лютого 1919 р. “потряс відразу основи незрівнянної колись організації жандармерії.., одним заходом знищив цю інституцію, що досі була взірцем карности та військової дисципліни” [8. Оп. 2. Спр. 1415. Арк. 5]¹⁴⁴, а зведення жандармерії нібито до положення цивільної міліції зробить її “відкритою для будь-яких політичних впливів”, “політичною маріонеткою в час виборів”. Автори “Меморіалу” намагалися довести: перепорядкування Державної жандармерії Державному Секретаріатові внутрішніх справ призведе до падіння авторитету жандармерії; люди вбачатимуть у

¹⁴² Макарчук С.А. Українська республіка галичан... – С. 151 – 152.

¹⁴³ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1415. – Арк. 5.

¹⁴⁴ Там само.

жандармерії попихача Державного повітового комісаріату; “вслід за упадком військової дисципліни прийде хабарництво, неточність в службі та інші вади, які військова дисципліна легко викорінює” [8. Оп. 2. Спр. 1415. Арк. 5]¹⁴⁵.

Поза сумнівом, автори “Меморіалу” в чомусь мали рацію, але їх більше турбувало те, що внаслідок такої зміни підпорядкування почне “творитися офіцерський корпус жандармерії із мужви”. Вони гостро критикували начальника “відділу жандармерії і поліції” Державного Секретаріату внутрішніх справ отамана Юрія Волощука, як ініціатора переведення жандармерії у відання цього секретаріату, а особливо за те, що він “сприяє піднесенню мужви до рівня старшин”. Наводився приклад, коли “демагогія Волощука осягнула кульмінаційної точки” і він іменував “бувшого повітового вахмайстера Казимира на свого заступника при Державному Секретаріаті внутрішніх справ, що стало “обидою цілого Офіцерського Корпусу”. Старшини просили “Високу Президію перевірити деструктивну діяльність п. от. Юрія Волощука, поставити його перед суд честі та, евентуально, виключити раз і назавжди з жандармерії”. Одночасно винамагали “уневажнити рішення Державного Секретаріату внутрішніх справ про підвищення платні тим старшинам, які вийшли з повітових вахмайстерів”.

Те, що старшинська еліта не сприйняла жандармерії (та й війська) особового складу і старшин – вихідців із народу можна пояснити тим, що політичний провід революції не надав належної уваги соціальній консолідації нації. Майже на кожному кроці виявлялося виразне соціальне протистояння між інтелігенцією і селянством та робітництвом [554. С.132-193]¹⁴⁶, між старшинами і стрільцями. В армії для означення рядового стрілецтва постійно, навіть в офіційних наказах,

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Павлишин О. Соціальний портрет українського політичного проводу... – С.132-193.

уживали образливий і презирливий термін “мужва”. Ось деякі приклади: 13 листопада 1918 р. командант українського війська у Львові полковник Г. Стефанів у наказі до влади підміських Винників вимагав “якнайбільше озброєної мужви вислати до Народного Дому” [226. С.287]¹⁴⁷.

Складений 21 грудня 1918 р. список жовнірів, які приходили через українську збірну станицю у Відні, має заголовок “Спис мужви УГА” [17. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 1-12]¹⁴⁸. Командант Самбірської військової округи Теофіл Кульчицький 14 квітня 1919 р. в таємному наказі про відання честі вимагав “мужву, котра не здоровить, мається спокійно і з повагою про це запитати і повчить” [17. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 69]¹⁴⁹. У наказі цього ж команданта від 17 квітня про мову старшин сказано: “Легко представити собі, що думає мужва, коли бачить старшин на вулиці”, які “голосно польської мови уживають” [17. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 75]¹⁵⁰. На засіданні Ради Державних Секретарів 18 травня 1919 р. Петро Бубела стверджував, що “мужва відказується послуху” [8. Оп.1. Спр. 183. Арк. 29 зв.]¹⁵¹. Таких прикладів можна навести безліч. Національно-демократична революція, з одного боку, спиралася на тисячі стрільців, на “мужву”, з іншого – вона, очолювана інтелігенцією, ніби й не хотіла відкривати для українських “низів” дороги до повного соціального визволення, до революційної творчості. Одним із наслідків такої тенденції було те, що селяни роззброїли державну українську жандармерію в селі Уличному на Дрогобиччині [101. 1919. 1 трав.]¹⁵².

Незадоволення зміною підпорядкування Державної жандармерії Державному Секретаріатові внутрішніх справ проявляли й військовики.

¹⁴⁷ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. (Із шкіцами). – Львів, 1931. – С. 287.

¹⁴⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 1-12.

¹⁴⁹ Там само – Арк. 69.

¹⁵⁰ Там само – Арк. 75.

¹⁵¹ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп.1. – Спр. 183. – Арк. 29 зв.

¹⁵² Дрогобицький листок. – 1919. – 1 травня.

Зокрема, 20 березня 1919 р. Начальна Команда Галицької Армії передала Державному Секретаріатові військових справ доповідну записку розвідного відділу “До реорганізації жандармерії” [8. Оп.2. Спр. 1415. – Арк. 3]¹⁵³, з такими побажаннями і пропозиціями:

“І. Значення жандармерії є визначальним, позаяк цей орган є основою ладу і порядку та взагалі державности. Щоб відповідати своєму високому завданню, має бути в першій мірі найвища і карність, і дисципліна, що є лише при військовій організації. Австрійська жандармерія мала європейську славу, завдячуючи надзвичайно строгій дисципліні.

II. Через перемену жандармерії в цивільну сторожу безпека відразу упала до нуля, через те, що нема військової дисципліни, ціла взірцева організація повністю розлетілась, у ній панує хабарництво, здирництво, демагогія і кумівство.

Для того, щоб відродити попередню славу, потрібно провести реорганізацію жандармерії – Державному Секретаріатові військових справ підпорядкувати лише щодо виконання внутрішнього обстанування, а решту функцій – передати Команді Галицької Армії” [8. Оп.2. Спр. 1415. – Арк. 3]¹⁵⁴.

Як бачимо, і тут брали гору відомі тенденції: армія прагнула підпорядкувати собі Державну жандармерію.

4 квітня 1919 р. Державний Секретаріат військових справ оприлюднив адресований йому лист Начальної Команди Галицької Армії. Керівництво НКГА в коректній формі висловлювало жаль із приводу прийняття закону від 15 лютого 1919 р. і погоджувалося на компроміс та співпрацю за певних умов. Зокрема, в листі було стверджено: “Шеф штабу висловлював свою думку в тім напрямі, по розмовах з паном Секретарем внутрішніх справ та з приділеним туди п. Волощакон –

¹⁵³ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1415. – Арк. 3.

¹⁵⁴ Там само.

шефом секції для жандармерії та державної поліції, та означив виразно свою точку зору, що по причині вже поставленого рішення нехай воно вже остає, але тільки тоді, коли воно буде доповнене заведенням в жандармерії якнайстрогішої дисципліни.

ДСВС запевнена дальша підмога в приділюванні старшин і мужви до жандармерії. Шеф штабу докладно виложив ті пропозиції, котрі належать до утворення жандармерії з повним утриманням порядків, які свого часу мала колишня Австро-Угорська жандармерія відносно внутрішнього укладу та дисципліни, щоби уряд був в змозі провести його теперішні і майбутні завдання.

Коли державну поліцію з браку відповідального апарату треба було б повністю віддати військовим, то з причини, наведеної НКГА та шефом штабу, жандармерію спершу треба було здисциплінувати, а потім поступово переводити її у державну поліцію і підпорядковувати її Державному Секретаріату аж до тої степені, як це було свого часу перед переворотом” [8. Оп.2. Спр. 1415. – Арк. 2-3]¹⁵⁵.

Виступ старшинської еліти жандармерії і штабу НКГА проти підпорядкування Державної жандармерії Державному Секретаріатові внутрішніх справ видається безпідставним. Світова практика свідчить, що в багатьох країнах загальнодержавні органи безпеки підлягають міністерству внутрішніх справ або безпосередньо урядові. При цьому, співпрацюючи з військовими спецслужбами, успішно вирішують поставлені завдання. Світовий досвід свідчить про недоцільність зосереджуватися всі спецслужби в одному силовому відомстві (цього немає практично в жодній цивілізованій державі). Що ж до дисципліни, на якій так часто наголошували, то, вочевидь, у жандармерії вона була не на належній висоті.

¹⁵⁵ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1415. – Арк. 2-3.

У той же час, на думку В. Сідака, у законі та документах, що його доповнюють, є інші, суттєвіші недоліки. По-перше, нечітко викладені головні функціональні завдання і напрями діяльності Державної жандармерії, повноваження цієї спецслужби і процесуальні права її співробітників; внутрішня структура центральних ланок, порядок їхньої співпраці з вищими органами влади. По-друге, у цих нормативно-правових актах немає регламентації (бодай найзагальнішої) низки важливих для діяльності будь-якої спецслужби питань: таємного діловодства й категорій підвідомчих Державній жандармерії справ, основ агентурної роботи, взаємодії з органами слідства та іншими спецслужбами, проведення різних спеціальних заходів та ін. [580. С.204]¹⁵⁶

Ці зауваження суттєві, і з ними важко не погодитись. Однак зважмо й на те, що ЗУНР-ЗОУНР майже не мала висококваліфікованих кадрів з організації і налагодження діяльності спецслужб.

Закон від 15 лютого 1918 р. започаткував другий етап становлення Корпусу Української Державної жандармерії. Цей етап проходив в умовах повномасштабної українсько-польської війни. Як і на попередньому етапі, на заваді часто ставали місцеві органи влади. Про це, зокрема, свідчить обіжник Державного Секретаря внутрішніх справ “До всіх Державних повітових Комісаріятів” від 2 березня 1919 р.:

“Дійшло до мого відома, що деякі громадські комісарі осмілюються видавати станицями Державної жандармерії прикази та поручення. Розуміємо само собою, станиці не хочуть виконувати таких приказів чи поручень, бо они противляться ясним постановам № 6 і 7 закона для жандармерії і в № 31 інструкції для жандармерії. Поручаю п. Державним повітовим Комісаріятам поучити громадські уряди, що они не мають права видавати жандармерії приказів і поручень. Громадські уряди мають

¹⁵⁶ Сідак В.С. Національні спецслужби... – С. 204.

залагоджувати свої справи власними силами і органами. Наколи громадські уряди потребують помочи від жандармерії, то належить віднести до Д. повітового Комісара яко службової власти жандармерії повіта. Комісар видасть зарядження відповідній станиці жандармерії. Тільки на случай грозячої небезпеки може громадський уряд віднести безпосередньо до станиці жандармерії, але і в таких случаях не прислугує громадським урядам право приказувати або поручати” [10. Оп. 1. Спр.1. Арк. 130]¹⁵⁷.

Подібний обіжник Державного Секретаріату внутрішніх справ 13 березня 1919 р. скеровано повітовим комісаріатам [10. Оп. 1. Спр.1. Арк. 129-130]¹⁵⁸, що свідчить про актуальність цього питання.

На початку весни 1919 р. зовнішня і внутрішня соціально-політична обстановка в ЗУНР-ЗОУНР погіршилася. Розпочався наступ поляків, яких підтримували передусім Франція і певною мірою США. Активізували свою діяльність іноземні розвідки, диверсійні й пропагандистські підпільні ворожі групи. Занедбаня сільського господарства та промисловості набуло катастрофічних розмірів; голод, інфекційні хвороби, злочинність. У Республіці з’явилося багато дезертирів і біженців із Наддніпрянщини. В органах державної влади були випадки корупції. Руйнівний вплив на населення, військо та жандармерію мала популістська більшовицька пропаганда, носієм якої стала Компартія Східної Галичини (створена у лютому 1919 р.). Про це свідчить таємний циркуляр (обіжник) Державного Секретаря внутрішніх справ від 24 квітня 1919 р. “До всіх Державних Повітових Комісарів” [10. Оп. 1. Спр.1. Арк. 80]¹⁵⁹, рукописний варіант якого виявлено в Державному архіві Львівської області:

“Обіжник

¹⁵⁷ ДАЛО. – Ф.1259. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 130.

¹⁵⁸ ДАЛО. – Ф.1259.– Оп. 1. – Од.зб.1. – Арк. 129-130.

¹⁵⁹ ДАЛО. – Ф.1259.– Оп. 1. – Спр.31. – Арк. 80.

До всіх Державних Повітових Комісарів

Начальна Команда Галицької Армії подала до відома Державного Секретаріату внутрішніх справ ось що:

В останніх днях дався зауважити в листах жовнірів галицьких Курінів, висланих за кордон, рішучо ворожий настрій проти наших Галицьких властей. Всі вони згідно в своїх листах стверджують се, що уже в Галичині власти сильно попирають Жидів та буржуїв та не криють се при тій нагоді зовсім з замірами, що з поворотом начнуть робити порядок, почавши від Підволочиск, щоби прочистити Галичину від Жидів і панів буржуїв. Тут мають они на гадці також наші власти, які мають іти все на руку жидам і Полякам. Розуміємось жовніри наші, які набираються такого духа за кордоном, вертаючи від так чи так на відпустку, чи ще ранені поширюють цей настрій між населенням та військом. До сих понять причинилося в великій мірі також поведене наших декотрих властей цивільних, які дійсно ідуть скорше жидам на руку, чим нашим людям, та густо-часто уживають в урядованю польської мови до сторін. Додати і се, що наші селяни мусять перед Комісаріатом вичікувати не раз цілими годинами на полагодження справ, що в ніякій мірі не залагоджує їх неприязного успособлення до властей, противно утверджує їх в переконаню, що діється їм кривда. Державний Секретар внутрішніх справ” [10. Оп. 1. Спр.1. Арк. 80]¹⁶⁰.

Боротьбу зі шпигунами, диверсантами, терористами, саботажниками, кримінальним елементом, а також із корупцією УН Рада і Рада Державних Секретарів покладали переважно на Корпус Української Державної жандармерії. Нормативно-правові акти, які він прийняв, були спрямовані на матеріально-технічне забезпечення Державної жандармерії, на підвищення статусу й морально-політичного авторитету. До таких важливих нормативно-правових документів належить, насамперед,

¹⁶⁰ Там само.

розпорядок Ради Державних Секретарів ЗУНР від 1 квітня 1919 р. “Про підвищення плати воякам і гажистам державної жандармерії” [34. Вип.8. 1919. 30 квіт. С.55-56]¹⁶¹.

Перед прийняттям цього Розпорядку відбулося його обговорення на засіданні Ради Державних Секретарів (присутні міністри: С. Голубович, І. Макух, О. Бурачинський, М. Козаневич, А. Артимович, отаман Волощук) [8. Оп. 1. Спр.183. Арк. 17]¹⁶². Проект розпорядку про “підвижки для гажистів і мужви жандармерії” зачитав отаман Волощук. За його даними, на початку квітня 1919 р. на території ЗУНР було 1097 активних жандармів і 2776 міліціонерів. Для місячного підвищення їхньої платні потрібно було 304 000 корон. Підвищення пропонувалося здійснити з 1 січня 1919 р. На рік вимагалось 3 600 000 корон [8. Оп. 1. Спр.183. Арк. 17]¹⁶³. Уряд затвердив Розпорядок, у якому старшинам і службовцям жандармерії призначали платню, однакову з армійськими, що, звичайно, позитивно позначилося на авторитеті всього Корпусу Державної жандармерії.

Жандармерія ЗУНР-ЗОУНР загалом виконувала поставлені перед нею завдання, а в деяких випадках забезпечила нормальне функціонування українських органів цивільної та військової влади в запіллі. Зокрема, стрийська поліція під проводом Р. Теодоровича викрила місцевий осередок Польської Організації Військової (ПОВ) та її збройного підпілля, що мало свою зброю і амуніцію [637. С.165]¹⁶⁴. Українська жандармерія придушила бунт військових у Борщівському повіті [18. Ф. 9. Спр. 2796. Арк. 19]¹⁶⁵.

¹⁶¹ Вістник державних законів і розпорядків ЗОУНР. – Вип. 8. – Станиславів. – 1919. – 30 цвітня. – С. 55-56.

¹⁶² ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 17.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Шанковський Л. Нарис історії Стрийщини... – С. 165.

¹⁶⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 9 (Окремі надходження). – Спр. 2796. – Арк. 19.

Після надання на початку червня 1919 р. президентові Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевичу прав Диктатора Корпус Державної жандармерії було підпорядковано Команді Запілля Начальної Команди УГА, а потім безпосередньо Військовій Канцелярії Диктатора. На введenu посаду референта жандармерії призначили майора І. Дичку. Тоді ж було змінено назву Державна жандармерія на Народна Сторожа через те, що попередня назва викликала в населення Великої України негативні спогади про царську жандармерію [27. Спр. XXIV]¹⁶⁶. Народна Сторожа прагнула забезпечити суспільний спокій і безпеку, розшукувала небезпечних злочинців, а також боролася зі шпигунством, дезертирством, допомагала армійському командуванню проводити мобілізацію, реквізиції харчів для війська, охороняла військово майно, присікала протиправне посягання проти населення. У прифронтових смугах під час загального відступу Народна Сторожа виконувала військово-поліційні функції, а часто і закривала окремі ділянки фронту.

Щоправда, й у Державній жандармерії, і в Народній Сторожі було чимало внутрішніх проблем, траплялися і злочинні прояви. Зокрема, в жандармерії на станиці Підволочиськ працювали особи, які, замість охорони складів військового майна, самі обкрадали ці склади, а крадене або відносили до дому, або передавали своїй рідні [328. Ч.2-5. С.28]¹⁶⁷. Подібні приклади були непоодинокі. Кримінал у жандармерії був надлишком загальної кризової ситуації в ЗОУНР.

В організації і функціонуванні органів охорони правопорядку в ЗУНР важливим був моральний аспект – громадянської позиції українського населення республіки. Газета “Голос з-над Буга” справедливо зауважувала: “Ще не давно тремтів кождий перед німецьким капралом або польським жандармом, гнувся в чотири погібелі перед

¹⁶⁶ Бібліотека народова у Варшаві. – Спр. XXIV.

¹⁶⁷ Див.: Шухевич С. Спомини з Української галицької армії (1918 – 1920). Ч.2-5. – Львів: Червона Калина, 1929. – С. 28.

першим ліпшим польським посіпакою і дух з себе випирав на польські накази. А як воно нині? Чи слухає кожний приказу військової старшини та цивільних властей? Мов діти або як пташки граються волею, вирвавшись із клітки польської неволі, і кожний на свій лад хоче собі жити. Хиба не знають, що за сю забаву прийдеться волею заплатити” [94. 1919. 14 квіт.]¹⁶⁸.

Після відступу УГА за Збруч у липні 1919 р. з нею перейшла і Народна Сторожа, крім тих її підрозділів, які ворог витіснив з місць дислокації разом частинами однієї з бригад до Чехо-Словаччини або які потрапили до румунського чи польського полону.

Після ліквідації у червні 1919 р. Державного Секретаріату внутрішніх справ Державну жандармерію декілька разів передавали військовій адміністрації. Спочатку це були Команда УГА, Команда Запілля, а вже наприкінці – Військова Канцелярія Диктатора ЗОУНР. Після того, як поляки окупували Галичину, Державна жандармерія вступила до Дієвої армії УНР.

З переходом через Збруч починається третій, останній етап діяльності Корпусу Української Державної жандармерії. На час прибуття до Кам'янця-Подільського Корпус приблизно нараховував: 25 старшин, 900 заводових і 250 пробних жандармів та 2000 міліціонерів. Останніх відразу передали в розпорядження Команди Запілля для відправлення на фронт, а із фахових жандармів було утворено вісім відділів. Вони належно забезпечували загальну безпеку, виконували допоміжну військову службу в районі, виділеному УГА. Відділ сотника Ващука здійснював охорону Диктатора ЗУНР. Народна Сторожа завоювала велику довіру і щирі прихильність місцевого населення. Ці спонукало провідників УНР організувати й у себе сторожу безпеки на зразок Народної Сторожі. Для цього у вересні 1919 р. підполковник Яськевич і

¹⁶⁸ Голос з-над Буга. – Сокаль. – 1919. – 14 цвітня.

майор Ващук з групою старшин і підстаршин були відряджені в розпорядження МВС УНР. На жаль, наддніпрянський уряд із цього не скористався [580. С.205]¹⁶⁹.

З переходом УГА на бік більшовиків у листопаді 1919 р. “Польовий штаб” розпустив Народну Сторожу, а старшин і жандармів розподілив по бригадах. В окремих формуваннях Червоної Української Галицької Армії їх залучали до польової поліцейської служби. Частина службовців Народної Сторожі влилася в армійські підрозділи й органи безпеки УНР. Багато з тих, хто перейшов через Карпати, продовжував службу в Чехо-Словаччині. У полках із них сформували підрозділи військової поліції, місцева влада використовувала їх для несення внутрішньої сторожової служби в містах та таборах інтернованих, а також для допомоги станицям чехо-словацької жандармерії [214. С.23-24]¹⁷⁰.

Підсумовуючи викладене вище, маємо підстави стверджувати, що створення національних спецслужб, у тому числі і служби безпеки загальнодержавного рівня Корпусу Української Державної жандармерії, було важливою складовою державного будівництва в ЗУНР-ЗОУНР і проходило в загальному контексті державотворчого процесу. Важливо, що цей процес проходив цивілізовано, з урахуванням міжнародного правового досвіду, на законодавчій базі Австро-Угорської імперії, державну жандармерію якої вважали однією із найдосконаліших у Європі. В умовах війни, за вкрай несприятливої зовнішньої і внутрішньої обстановки була створена надійна нормативно-правовий ґрунт для ефективного функціонування Корпусу. Було прийнято два важливі закони, які надали процесу створення Державної жандармерії найвищої юридичної сили. Водночас створено відповідну матеріально-технічну базу жандармерії, налагоджено фінансове забезпечення платні особовому і старшинському складу та інших видатків. Унаслідок цих заходів

¹⁶⁹ Сідак В.С. Національні спецслужби... – С. 205.

¹⁷⁰ Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗОУНР... – С. 23 – 24.

створено загальнодержавну спеціалізовану службу, яка мала чітку організаційну структуру (провідна команда й регіональні органи, диференційована система підготовки кадрів та ін.).

У той же час нормативно-правові акти, що забезпечували нормальне функціонування Державної жандармерії мають низку суттєвих недоліків, які, поза сумнівом, стримували становлення цієї важливої спецслужби. Передусім це стосується питань визначення функціональних завдань і напрямків діяльності Державної жандармерії, повноважень цієї спецслужби й процесуальних прав її працівників, внутрішньої структури центральних ланок і порядку їхньої взаємодії з вищими органами влади, регламентації таємного діловодства, основ агентурної роботи. Це пояснюємо майже цілковитою відсутністю в ЗУНР-ЗОУНР висококваліфікованих фахівців цієї специфічної сфери.

І все ж, незважаючи на перелічені хиби й недоліки, на гострі проблеми в жандармерії, Корпус Української Державної жандармерії загалом із честю виконав покладену на нього місію, залишивши добру пам'ять у національній історії, повчальний досвід для нинішніх державотворців.

РОЗДІЛ 3

ГАЛИЦЬКА АРМІЯ ТА ЇЇ ПОЛЬОВА СТОРОЖА ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНОГО ПРАВОПОРЯДКУ І ГАРАНТ СУВЕРЕНІТЕТУ ЗУНР

Армія завжди була важливою складовою державної організації і запорукою її незалежності, національним чинником державотворення й виразником нації. Між національною армією і соціумом існує майже математична залежність – в усі часи збройні сили віддзеркалювали етнополітичні, духовні і культурні особливості народу. Однак Центральна Рада в часи Української національної революції занадто довго дотримувалося протилежної, безумовно, хибної концепції. Вважалося, що для захисту завоювань революції достатньо мати озброєну масову народну міліцію. “Постійне регулярне військо, – наголошено в резолюції I Всеукраїнського військового з’їзду у травні 1917 р., – не відповідає змаганням народу, тому український військовий з’їзд ... ставить собі головним завданням, щоб Українська Армія стала по війні армією всього народу – народною міліцією” [89. 1917. № 7]¹⁷¹. Лише в січні 1919 р. Директорія відродженої УНР відмовилася від ідеї Центральної Ради про народну міліцію і законом від 4 січня започаткувала формування міліції за зразком європейських країн та ЗУНР. Однак унаслідок відсутності чіткої структурної вертикалі її діяльність була малоефективною. Нарешті влітку 1919 р. міліцію підпорядковано Міністерству внутрішніх справ [60. С.10-11]¹⁷². Відмова соціалістичних лідерів Центральної Ради від утворення власної регулярної армії коштувала народіві втрати державної незалежності.

¹⁷¹ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 7

¹⁷² Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах. – Т. 1. – К., 1997. – С. 10 – 11.

Парламент ЗУНР – Українська Національна Рада, усвідомлюючи ситуацію, яка склалася на Прикарпатті після переможного листопадового повстання 1918 р., діяла цілком по-іншому. “Створення власної армії стало одним із найважливіших завдань уряду і парламенту молодії Західно-Української Народної Республіки, – писав історик Микола Литвин. – Ця проблема набувала особливого значення ще й тому, що вже від Першолистопадового зриву ЗУНР мусила захищати свою незалежність й була втягнута у кровопролитну українсько-польську війну” [506. С.107]¹⁷³. Отже, Галицька армія формувалася у несприятливих внутрішньо- і зовнішньополітичних умовах, на уламках Австро-Угорської імперії, залишивши глибокий слід в історії визвольних змагань 1918 – 1920 рр., чим привернула увагу правників і дослідників. “Незважаючи на історичну короткочасність існування (неповних два роки), – зауважував військовий історик діаспори Лев Шанковський, – Українська Галицька Армія була унікальним мілітарним та національним феноменом, який із подивом сприймається як особливе явище воєнної історії наших визвольних змагань та українського збройного чину. Поза всяким сумнівом, УГА за своєю організаційною побудовою, професійними ознаками та загальним патріотичним усвідомленням вояцтва істотно перевершувала розхристану степову і неорганізовану стихію Дієвої армії УНР... Галичани, включаючи особливо їх лідерів, “генетично” усвідомлювали значення власної збройної сили для здобуття державності” [636. С.3]¹⁷⁴.

Автор дисертації визначив своїм завданням дослідити широко-масштабний процес формування Галицької армії, законодавчо-правові основи її розбудови, опрацьовані і впроваджені під час військового

¹⁷³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – Львів, 1998. – С. 107.

¹⁷⁴ Шанковський Лев. Українська Галицька Армія. – Львів, 1999. – С. 3.

будівництва нормативні акти. Чи не вперше аргументовано визначено роль війська у створенні державної правоохоронної системи.

В умовах українсько-польської війни від самого початку існування ЗУНР функції виконавчих і правових органів здебільшого виконували щойно утворені військові структури, із яких згодом утворилися правоохоронні органи ЗУНР. Отже, доцільно розглянути найважливіші правові аспекти військового будівництва. Відзначмо також, що нормативно-правову базу розбудови збройних сил республіки не аналізуються навіть у таких узагальнюючих працях, як “Українська Галицька Армія” Л. Шанковського, “Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр.” М. Литвина, “Галичина: сторінки історії” М. Кугутяка, “Українська республіка галичан” С. Макарчука, “Історія ЗУНР” М. Литвина і К. Науменка, “Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914 – 1993 рр.” М. Кравчука, “Польсько-українська війна за Львів і Східну Галичину 1918 – 1919 рр.” відомого польського військового історика М. Клімецького [494; 507; 485]¹⁷⁵. Без дослідження цієї проблеми неможливо глибоко зрозуміти складні процеси державотворення і військового будівництва. Наголосімо також і на тому, що ці процеси суттєво впливали на розвиток збройних сил, а отже, і на хід українсько-польської війни.

У перші дні після переможного повстання політичний провід новоутвореної Української держави припустився значних помилок у сфері військового будівництва. Є. Петрушевич, К. Левицький та інші провідники ЗУНР, виховані на демократичних ідеях австрійського парламентаризму, поклалися на декларації президента США В. Вільсона та керівників Антанти щодо прав націй на самовизначення і

¹⁷⁵ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993; Макарчук С. Українська республіка галичан. – Львів: Світ, 1997; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995; Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914 – 1993 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1997.

виявилися неготовими до тривалої війни, негайного утворення власної армії; вони сподівалися обмежитися добровільними військовими формуваннями. Лише 5 листопада, у розпал боїв за Львів і Перемишль, коли вже було втрачено західні повіти держави, оприлюднено два документи, які можна назвати першими нормативними актами створення збройних сил на добровільній основі. Маніфест Української Народної Ради, який накреслив загальну програму державного будівництва, закликав: “Горожани! Найважливіша задача теперішньої хвили є закріпити і утривалити те, що створено всенародним зривом. Українські власті, горожанські і військові, мають в цілім краї завести негайно лад, публічну безпечність і спокій. Українці! Утриваленє Української народної держави не можливе без народнього війська, народної армії. Сю армію мусимо зараз створити, й тому звиваємо всіх Українців ставати в її лави” [17. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 12]¹⁷⁶. У маніфесті не було й натяку на загальну мобілізацію й утворення регулярного війська – провід обмежився декларативним закликом до добровольців. Між тим, у той час як українці блокували Львів, польський провід, оголосивши мобілізацію, зумів у перші ж дні створити військові формування, які чисельно переважали українські сили в столиці.

Наступна відозва (ще не постанова чи закон) Національної Ради “Під зброю!” дослідники визначили як першу спробу оголосити мобілізацію, однак, на наш погляд, це ще не документ законодавчо-правового значення, хоча звернення могло б бути прагматично-конструктивнішим. “Ми кличемо Тебе на нову війну, – наголошено у відозві. – Ми звиваємо Тебе тільки, щоби Ти зрозумів небезпеку хвили, станув зі зброєю в руці на сторожі свого права, свого майна, долі теперішнього і будучого поколінь... Коли у нас буде велика національна армія, то трудна справа упорядкування нової держави зробиться скоро і

¹⁷⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 381. – Оп. 1. Спр. 99. – Арк. 12.

легко. Без великого війська запанував би нелад, а з нього скористалися б тільки противники. Тому, хто тільки здоровий, нехай записується до української армії. Молодші – від 19 до 30 років – ідуть якнайскоріше до Львова для краювої служби, 17 і 18-літні та від 31 до 36 років життя нехай записуються у повітового комісара до повітової служби” [99. 1918. 6 лист.]¹⁷⁷. Через такий підхід військове будівництво розгорталося повільно. Командувачам Д.Вітовському, Г.Коссаку, згодом Г. Стефаневу не вдалося стягнути до Львова значних сил: із 3300 старшин і стрільців, які брали участь у битві за столицю, на 21 листопада вояки-добровольці склали лише 1300, решта належали до полку Українських січових стрільців, що прибув із Чернівців [506. С.108]¹⁷⁸. Отже, твердження декотрих дослідників, зокрема М. Лозинського, Б. Тищика і О. Вівчаренка, про великий вплив добровольців до війська на початку листопада, очевидно, перебільшення [244. С.204; 609. С.49]¹⁷⁹. Однак завдяки національно свідомим, патріотично настроєним та енергійним українським військовикам уже тоді, на початку існування держави, творилися військові формування, перші частини і підрозділи Галицької армії. Вони виникали насамперед на західному пограниччі, де була загроза Другої Речі Посполитої, яка за підтримки Антанти нарощувала свій воєнний потенціал. Вони були “мішаниною регулярних і партизанських або напівпартизанських відділів, сотень, куренів, чи груп, – писав учасник тих подій, згодом відомий книговидавець, хорунжий УСС Дмитро Микитюк, – які оперували здебільше на власну руку, без

¹⁷⁷ Діло. – 1918. – 6 лист.

¹⁷⁸ Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – С. 108.

¹⁷⁹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918 – 1920. – Відень, 1992. – С. 204; Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західно-Українська Народна Республіка. – С. 49.

належного зв'язку з вищими командами.., і саме вони стали зав'язком боевого фронту там, де загрожували поляки” [255. С.77]¹⁸⁰.

Після створення Державного Секретаріату військових справ 9 листопада 1918 р. на чолі з Дмитром Вітовським, ситуація змінилася: розпочався організований процес військового будівництва на базі опрацьованих у стислі терміни нормативних документів, які стосувалися творення збройних сил і військової адміністрації, мобілізації і вишколу поповнення, підготовки командних кадрів для армії, матеріально-технічного забезпечення війська для ведення війни. 13 листопада оприлюднено важливі законодавчо-правові акти, що стали основою військового будівництва. Відповідно до постанови Української Національної Ради було проголошено “частинну мобілізацію всіх обов’язаних до військової служби горожан української народності Західно-Української Народної Республіки”. На службу до Галицької армії мобілізовано усіх військовиків віком до 50 років, а також колишніх вояків цісарського війська 1883 – 1900 років народження, які мали негайно зголоситися до окружних військових команд чи повітових комісарів і готуватися до призначення у військові формування. Чоловіків 1883 – 1901 рр. народження брали на військовий облік. Учні середніх навчальних закладів звільняли від призову. Усі розпорядження й накази місцевих органів щодо мобілізації втрачали силу. Документ підписали голова уряду К. Левицький і військовий міністр Д. Вітовський [35. 1918. Ч.1. С.2-3]¹⁸¹.

Оскільки мобілізації підлягала незначна частина військово-зобов’язаних – лише вісім вікових категорій, – можна припустити, що військово-політичне керівництво республіки розраховувало на потенціал австрійської армії, у якій українці складали курені, а інколи цілі полки та

¹⁸⁰ Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької Армії // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 77.

¹⁸¹ Вістник Державного Секретаріату Військових Справ (ДСВС). – Тернопіль, 1918. – Ч. I. – С. 2 – 3.

дивізії. У роки Першої світової війни, за підрахунками Л. Шанковського, цісарська армія мала 19 піхотних, 5 кінних і 7 гарматних полків, 60 – 80% яких складали галичани-українці. Та здебільшого вони перебували на італійському, сербському й албанському фронтах (14 піхотних, усі кінні та гарматні полки). На початку листопада 1918 р. близько 100 тис. українських вояків потрапило до італійського полону внаслідок катастрофічної поразки австрійської армії в Альпах [639. С.85-105]¹⁸². Розпорядження уряду і військового відомства про демобілізацію австрійських частин на території ЗУНР від 13 листопада не виправдало сподівань на поповнення українського війська. У Розпорядженні, зокрема було зазначено: “Всі команди, військові уряди, формації, заведення бывшої австро-угорської монархії, що знаходяться на території Західно-Української Народної Республіки, і всі формації, що рекрутувалися з територій, що входять тепер в склад Західно-Української Народної Республіки – демобілізуються” [35. 1918. Ч.1. С.2]¹⁸³.

Надзвичайно важливим нормативним актом уряду і військового відомства було рішення від 13 листопада 1918 р. щодо впровадження на території ЗУНР військових областей і округ. Утворено області: Львів у складі військових округ Перемишль, Рава-Руська, Самбір, Львів; Станіславів – у складі округ Стрий, Коломия, Чернівці, Станіславів; Тернопіль – у складі округ Золочів, Чортків, Бережани, Тернопіль. Кожний округ мав чотири-п’ять повітів. Документ встановлював штатну структуру і чисельність Окружних військових команд, визначав правову компетенцію, обов’язки командування й особового складу. Зокрема, було наголошено, що командант окружної команди “є найвисшою військовою властю в окрузі”, його завдання – сформувати команду, забезпечувати безпеку і правопорядок в окрузі, організувати мобілізацію до

¹⁸² Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – С. 85 – 105.

¹⁸³ Вістник ДСВС. – Тернопіль, 1918. – Ч. 1. – С. 2.

українського війська, формувати і облаштовувати військові підрозділи (сотні і курені) для Галицької армії. Команданти окружних команд до створення обласних військових команд підпорядковувалися безпосередньо військовому відомству [35. 1918. Ч.1. С.2]¹⁸⁴. (Зауважмо, що після падіння Львова і передислокації ДСВС у Тернопіль, а згодом у Станиславів, обласним органам не надавали великого значення, і пряме підпорядкування ОВК відомству зберігалось протягом усього періоду існування ЗУНР). Отже, виникли важливі чинники, які сприяли створенню регулярної армії.

13 листопада було оприлюднено ще один законодавчо-правовий документ – “Присягу українських військ”, який затвердила у постанові Українська Національна Рада й підписали К. Левицький та Д. Вітовський. У документі стверджувалося: “Хоробро і мужньо боротися, наших військ, прапорів і оружя в ніякому случаю не покидати, з ворогом ніколи в найменші порозуміння не входити, завсігди так вестися, як сього воєнні закони вимагають та як чесним воїнам лицює і в сей спосіб в чести жити і умирати” [35. 1918. Ч.1. С.1]¹⁸⁵.

Текст Воєнної присяги, який визначав поведінку і обов’язок захисника Батьківщини, розраховано на ментальність галицького вояка, національно свідомого, релігійного, найчастіше з походження селянина. Ритуал передбачав прийняття присяги вояків у загальному строю, без шапок, із піднятим догори перстом правої руки.

Отже, всього за три дні військове міністерство опрацювало нормативно-правові документи, на основі яких почалася мобілізація та розбудова власної регулярної армії. Розгляньмо основні аспекти цього процесу й умови реалізації мобілізаційних планів українського воєнно-політичного керівництва.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Там само. – С. 1.

Досліджуючи зазначені проблеми, зосередьмо увагу насамперед на воєнному потенціалі ЗУНР. Напередодні Першого листопадового 1918 р. повстання, на етнічних українських землях Австро-Угорщини (76,6 тис. кв. км території) мешкало 6,2 млн. населення. Тобто ЗУНР нічим не поступалася Бельгії або Швеції. Але коли в середині листопада оголосили мобілізацію, він утратив значну частину території: вісім західних повітів Надсяння, а 22 листопада – Львів; Закарпаття окупували Угорщина і Чехословаччина, а Північну Буковину – Румунія. Крім цього, на території шести повітів фронтової смуги (Городок, Львів, Лісько, Мостиська, Рава-Руська і Сокаль) розгорталася бойові дії, що обмежувало функціонування української влади. Через ці події впродовж усієї українсько-польської війни влада могла використати людські резерви для поповнення армії лише сорока адміністративних повітів на території близько 40 тис. кв. км із 4 мільйонами осіб, із них українців, які підлягали мобілізації тільки до 3 млн. [636. С.22]¹⁸⁶ Зауважмо, що демографічний потенціал Польщі (15 млн. осіб) впр'ятеро переважав можливості ЗУНР.

Після проведеної мобілізації в листопаді – грудні 1918 р., за підрахунками Л. Шанковського і М. Литвина, упродовж українсько-польської війни кількість фронтових і запільних частин Галицької армії вагався між 110 і 125 тис. старшин і стрільців [636. С.24]¹⁸⁷. Із досвіду інших аграрних країн відомо, що кількість чоловіків віком 18 – 35 років становить 9,5 відсотка. Отже, три мільйони українців мали дати армії 285 тис. вояків. Однак, враховуючи майже 100 тис. українських полонених в Італії та Росії, інвалідів війни, звільнених за станом здоров'я, тих, хто не йшов із релігійних причин чи служив в адміністрації, Галицька армія повинна б нараховувати 120 тис. вояків. Цей показник свідчить про те, що мобілізація в ЗУНР була цілком успішною, а з огляду на умови її

¹⁸⁶ Шанковський Л. Українська Галицька Армія... – С. 22.

¹⁸⁷ Там само. – С. 24.

проведення – унікальною. Це підтверджують підрахунки відомого російського військового теоретика та історика Миколи Головина. Характеризуючи мобілізаційні можливості Німеччини і Франції, він стверджував, що на 0,5 млн. населення була одна дивізія збройних сил; для Росії цей показник становив 1,5 млн. [374. С.84]¹⁸⁸ За підрахунками – на 3 млн. українців-галичан повинні були виставити шість дивізій (12 бригад Галицької армії), що дорівнювало показникам Франції і Німеччини [636. С.322]¹⁸⁹.

Найбільший поборовців дали військові округи фронтової і прифронтової смуг, а також запілля, з високою організацією ОВК (Коломия, Станиславів, Стрий). Зауважмо, що запільні округи Тернопіль, Золочів, Чортків надіслали близько 13 тис. вояків-галичан до складу союзної Армії УНР, зокрема вісім стрілецьких куренів до окремого корпусу Січових Стрільців полковника Євгена Коновальця. Підсумовуючи ці показники, можна зробити висновок, що 45 тис. мешканців формували один стрілецький курінь, а Галицька армія мала їх 50. Військова спроможність округ Львів, Коломия, Золочів і Тернопіль була вищою за німецьку. Порівняймо цей показник із показниками у Наддніпрянській УНР. Якби її 25 млн. населення виявили таку мобілізаційну спроможність, як галичани, армія нараховувала б 580 куренів (батальйонів). Однак 1919 р. незалежність УНР від більшовиків і денікінців захищали всього 74 піхотні, 7 кінних і 10 гарматних полків. Отже, Київ мав би мати більше ніж 300-тисячну армію проти 23-тисячної Червоної та 16-тисячної денікінської армій, які вторглися в Україну [507. С.263]¹⁹⁰. Аналіз причин такого стану виходить за межі даної праці, тож вкажемо лише головну, яку назвав Л. Шанковський: “Наддніпрянщині бракувало основних передумов для створення народної армії: державної

¹⁸⁸ Военная мысль в изгнании... – С. 84.

¹⁸⁹ Шанковський Л. Українська Галицька Армія... – С. 322.

¹⁹⁰ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – С. 263.

організації території і матеріальних ресурсів. У Галичині державна організація територій існувала, й вона головно допомагала навіть при незначних матеріальних ресурсах створити організовану народню збройну силу – Українську Галицьку Армію” [636. С.326]¹⁹¹. Зауважмо лише, що ці процеси проходили у складних умовах війни.

Труднощі під час мобілізації виникали через низку негативних чинників. Окружні військові команди створювалися безпосередньо в період мобілізації, і їхні кадри не мали належного досвіду. Але вихід знайшовся: основою комплектування ОВК і визначення їхніх функцій було визначено нормативні акти австрійської військової адміністрації. Команди ж очолювали старшини з досвідом служби в армії Австро-Угорщини, а недоліки у спеціальній фаховій підготовці компенсувалися високими моральними якостями старшин. Військове відомство регулярно надсилало до ОВК відповідні розпорядження, пояснення, рекомендації. Зокрема “Поучення до IV розпорядку для окружних командантів” від 13 листопада, яке підписав Д. Вітовський, визначало порядок формування “тактичних одиниць” – маршових сотень для фронту, проведення медичного обстеження мобілізованих. Із гармашів було приписано сформувати окремі підрозділи – батареї – й скеровувати їх до Львова, Станіславова і Тернополя, саперів – до Станіславова, залізничників – до Стрия. Непридатних до військової служби рекомендували повертати додому, а з мало придатних – формувати робітничі відділи. Викладався порядок військового обліку [35. 1918. Ч.1. С.3]¹⁹². Того ж дня міністерство розіслало командантам ОВК детальну інструкцію “Тимчасове санітарне поучення” для Окружних Команд”, яке визначало порядок формування і діяльності призовної медичної комісії, медичних установ на території округи. Їм рекомендували керуватися “австрійськими приписами”, до роботи залучати лікарів-українців, а якби їх було замало,

¹⁹¹ Шанковський Л. Українська Галицька Армія... – С. 326.

¹⁹² Вістник ДСВС. – Тернопіль, 1918. – Ч. 1. – С. 3.

– “довірочних лікарів Жидів за їх згодою і умовленим винагородженням” [35. 1918. Ч.1. С.3-4]¹⁹³. (Тому медичний персонал Української галицької армії складався наполовину з осіб з походження євреїв).

У зв'язку з мобілізацією 19 листопада 1918 р. Д. Вітовський наказав командантам ОВК. Для прийому людей узяти на облік і відремонтувати казарми австрійської армії, усі військові склади, особливо сховища зброї, набоїв та однострою. Це було пов'язано з недостатнім забезпеченням армії зброєю. Зауважмо, що в Галичині, на відміну від Чехословаччини, Польщі або Угорщини, не було жодного підприємства оборонної промисловості для виготовлення зброї, набоїв, не було підприємств навіть, що виробляли би тканину, шкіру чи консерви, необхідні для війська. Усупереч думці польського історика, учасника українсько-польської війни В. Гуперта, який стверджував, що до Галицької армії від Австро-Угорщини відійшли 14 військових складів зі зброєю, амуніцією та іншими необхідними для бойових дій матеріалами, Л. Шанковський указував, що таких сховищ було тільки сім, до того ж найбільші з них – у Львові і Перемишлі – захопили поляки. Українське військо отримало зброю з великих складів колишньої російської армії в Радивілові. Скористатися ними дозволив військовий міністр УНР О. Шаповал [636. С.27]¹⁹⁴. Зауважмо, що уряд УНР допомагав Галицькій армії, особливо літаками, гарматами, зброєю і набоями.

Упродовж усієї війни бригадам постійно бракувало зброї, набоїв, медикаментів. Саме це гальмувало процес мобілізації і не давало змоги, наприклад, у червні 1919 р. розгорнути ще два стрілецькі корпуси чисельністю до 90 тис. вояків, більшість з яких довелося відправити по

¹⁹³ Там само. – С. 3-4.

¹⁹⁴ Шанковський Л. Українська Галицька Армія... – С. 27.

домівках [507. С.201]¹⁹⁵. Слід визнати, що військово-політичний провід від початку не використав можливості придбати зброю й амуніцію в Чехословаччині, Угорщині, а також Австрії та Болгарії. Спроби надолужити втрачене були невдалими: після провалу ходорівських переговорів між місією генерала Бартелемі й керівництвом ЗУНР наприкінці лютого 1919 р. Антанта здійснила блокаду української держави, розгорнувши потужну допомогу Польщі й розпочавши тиск на сусідні країни, зокрема Румунію, яка не пропустила для Галицької армії навіть вагони із закупленими ліками.

Ці обставини змусили військове відомство взяти на особистий облік і контроль наявні військові матеріали на території країни. Головну роль відігравали Окружні військові команди. Згідно з наказом від 6 грудня 1918 р., усі команданти ОВК республіки були зобов'язані негайно провести інвентаризацію військових складів і зброї, набоїв, майна й доповісти про це міністрові. Залишити озброєння можна було тільки для особового складу команди і для вишкільних підрозділів, решту ж під особисту відповідальність командантів відправити на центральні армійські склади в Тернопіль. “Не сміє таке лучатися, – наголошено в наказі, – що одна повітова команда, не маючи ані одного пригідного до ужитку міномета, придержує у себе повний вагон 8 цм мін”. Крім цього, слід було відвантажити до Тернополя верстати та інше знаряддя для ремонту зброї. Наказ забороняв видавати зброю без дозволу відповідного референта військового міністерства [35. 1918. Ч.2. С.8]¹⁹⁶. За іншим наказом від 16 грудня 1918 р., який підписав Д. Вітовський, Окружні команди мали впродовж п'яти днів перевірити наявність озброєння та військового майна і доповісти про це міністрові. Зокрема, потрібно було подати дані про артилерію: кількість, калібри і види гармат, мінометів,

¹⁹⁵ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – С. 201.

¹⁹⁶ Вістник ДСВС. – Тернопіль, 1918. – Ч. 2. – С. 8.

гранатометів, а також про види і калібр амуніції, кількість коней. Слід було окремо доповісти про наявність старшин, підстаршин і рядових гармашів. Дані мали подати і кількість наявних скорострільів, крісів, гранат, набоїв, указавши додатково, чи вони німецькі, австрійські, російські; про технічні засоби (телефони, телеграфи). Особливу увагу звернено на облік військових спеціалістів – інтендантів, лікарів, санітарів, ветеринарів [35. 1918. Ч.3. С.1-2]¹⁹⁷.

Було ухвалено також низку урядових постанов, наказів і розпоряджень Військового міністерства і командування Галицької армії щодо правового, соціального і матеріального забезпечення старшин, підстаршин і стрільців у час служби та під час бойових дій.

Розгляньмо унікальний із погляду міжнародного права документ – “Умову про обходження з раненими, бранцями і інтернованими”. Ця угода була укладена у Львові між делегацією ЗУНР на чолі з С. Томашівським і делегацією Польщі під керівництвом А. Скарбека 1 лютого 1919 р., український уряд затвердив 15 січня 1919 р. У преамбулі зазначено, що сторони, які воюють, дотримуються засад “безоглядного береження міжнародного воєнного права, себто засад женевських і гаазьких конвенцій”, беруть на себе обов’язок твердо виконувати їхні вимоги щодо ставлення до поранених, полонених та інтернованих. Перший артикул, який стосувався поранених, наголошував: сторони в наказах по війську повинні доводити до вояків вимоги женевських і гаазьких конвенцій, дбати про забезпечення належної лікарської і релігійної опіки поранених і хворих полонених, дозволяти організаціям Червоного Хреста, жіночим комітетам іншої сторони відвідувати їх у шпиталях та надавати допомогу.

Другий артикул визначав ставлення до полонених. Вимагалось, щоб старшин відділяли від стрільців, причому старшинам на утримання

¹⁹⁷ Там само. – Ч. 3. – С. 1-3.

видавали такі суми: від хорунжого до сотника – 500 корон, вищим старшинам – 800 корон щомісячних. Стрільців-бранців утримувала держава, вони отримували по 30 корон. Усіх полонених забезпечували одягом і взуттям, вони мали право листуватися з родинами, інвалідів можна було обміняти або ж звільнити. Через те що на території, окупованій польським військом, перебувало понад мільйон українців, а на території ЗУНР не менше ніж півмільйона поляків, сторони домовилися, що інтернуванню підлягають лише ті особи, яких підозрюють (і на це є вагомі причини) у тому, що вони завдали шкоди ворожій армії. Усіх інших звільняли. Артикул вимагав розміщувати інтернованих у капітальних приміщеннях. Їх повинні були забезпечувати харчами за нормою військовиків, лікарським наглядом і задовольняти духовні потреби відповідно до конфесійної належності, а також забезпечувати по 3-5 корон щодня. До таборів інтернованих мали право доступу організації Червоного Хреста, жіночі комітети супротивника.

Пункти угоди визначали, що полонені й інтерновані не є злочинцями; було заборонено брати в полон вояків, які поверталися до своїх країн із фронту; їм могли надати статус цивільних інтернованих. Застерігалось брати заручників. Особи, які несподівано опинилися під час війни на ворожій території, мали право повернутися на Батьківщину. При урядах ЗУНР і Польщі працювали делегати Червоного Хреста воюючих сторін, котрі зобов'язувалися обмінюватися списками полонених, поранених та інтернованих. Угода ставала чинною з 1 лютого 1919 р. Її публікували в часописах Галицької армії, урядових виданнях, зокрема в газеті “Республіка”. Така турбота піклування військово-політичного керівництва ЗУНР про своїх вояків, безперечно, позитивно позначилася на морально-психологічному стані війська [35. 1919. Ч.9. С.7-8]¹⁹⁸. Щоправда, під час бойових дій цю угоду часто порушували, її умов не

¹⁹⁸ Там само. – Станиславів, 1919. – Ч. 9. – С. 7-8.

дотримувалася насамперед польська сторона. Зокрема, під час загального наступу поляків у травні 1919 р. у полон потрапило понад 10 тис. вояків Галицької армії, їх розмістили в погано обладнаних таборах Пікуличі, Ланцут, Вадовиці, Домб'є, Стшалково, Тухоля, де у жахливих умовах уже перебували тисячі полонених та інтернованих галичан. Комісія Українського Червоного Хреста влітку 1919 р. виявила у Вадовицях у примітивному таборному шпиталі 3000 полонених, із них 700 виснажених і хворих. Через недостатню медичну опіку, погане харчування в таборі панувала епідемія тифу [56. С.130]¹⁹⁹. Тоді ж у Пікуличах (під Перемишлем) перебувало близько шести тисяч вояків і цивільних. Антисанітарні умови і відсутність належного харчування спричиняли поширення епідемії. Протягом року в таборі померло близько двох тисяч полонених та інтернованих. Благодійним Самаритянським організаціям дозволили допомогти лише восени 1919 р. [477. С.56]²⁰⁰. Натомість українська сторона неухильно дотримувалася вимог міжнародного права і підписаних угод. Полонених поляків було мало, цивільних майже не інтерновано. Принаймні, жоден польський військовий історик чи учасник українсько-польської війни не закинув українцям порушення цих угод.

31 січня 1919 р. військовий міністр Д. Вітовський підписав розпорядження щодо правового статусу військовиків, які поверталися з польського полону. Відзначмо, що чимало старшин і стрільців утікало з переповнених таборів. Серед них, зокрема, був сотник Петро Франко, син Івана Франка; його літак у січні 1919 р. через вимушену посадку потрапив на територію поляків [541]²⁰¹. Згідно з Розпорядженням від 21 листопада 1918 р., усіх вояків, які поверталися з полону, поновлювали на службі на

¹⁹⁹ Кривава книга. – Дрогобич: Відродження, 1994. – С. 130.

²⁰⁰ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі. 1920 – 1939. – Львів, 2000. – С. 56.

²⁰¹ Науменко К. Сотник Петро Франко // Армія України. – Львів, 1993. – 4 трав.

їхніх посадах; вони отримували одноразову допомогу: старшини – по 300 корон, підстаршини й козаки – по 100 крон. Цей документ засвідчив, що український військово-політичний провід дотримувався міжнародних норм ведення війни [35. 1919. Ч.6. С.2]²⁰².

Аналізуючи ці факти, хочемо порівняти правовий стан військовиків Галицької армії з порядками в Червоній армії. Насамперед відзначмо, що радянський уряд не підписав і не визнав женевських і гаазьких конвенцій, прирікаючи напризволяще своїх полонених. Крім цього, у нормативних документах, зокрема в бойовому статуті, був наказ за жодних умов не здаватися в полон. Але з початком радянсько-німецької війни (1941 р.) лише за півроку близько 3,5 млн. бійців і командирів Червоної армії опинилися в полоні здебільшого за незалежних від них обставин. У грудні 1941 р. Й.Сталін розірвав стосунки з Міжнародним Червоним Хрестом, і його вояки, на відміну від французів, американців чи англійців, були позбавлені не тільки гуманітарної допомоги, але й найменшої опіки. Тож відповідальність за загибель двох мільйонів полонених – на Й.Сталіні і на Гітлері. Більше того, згідно з сумнозвісними наказами 270 і 227, усіх, хто потрапив у полон, оголошували зрадниками Батьківщини, їхні сім'ї терпіли моральний тиск, їх позбавляли матеріальної допомоги. Кількох генералів заочно засудили до смертної кари. Наприкінці й після війни більше ніж мільйон бійців і командирів перевели з нацистських концтаборів у радянські, із вироком – десятирічне ув'язнення. Зауважмо, що, за даними СРСР, усього за період радянсько-німецької війни перебували в полоні 4,1 млн. вояків, повернулося – 1,8 млн. За даними Німеччини, полонених було 5,7 млн. За офіційними російськими джерелами померли або пропали безвісти 3,2 млн. полонених [564. С.334; 607]²⁰³.

²⁰² Вістник ДСВС. – Станиславів, 1919. – Ч. 6. – С. 2.

²⁰³ Похлебкин В.В. Великая война и несостоявшийся мир. 1941 – 1945 – 1994. – Москва, 1997. – С. 334; Тинченко Я. Почему наши

У процесі військового будівництва уряд і військове відомство враховувало необхідність забезпечити право особового складу армії на задоволення духовних потреб, оскільки Галичина традиційно була релігійним краєм, де переважала Українська греко-католицька церква. Уже з початку утворення формувань Галицької армії до її бойових груп, куренів, деяких загонів, Окружних військових команд добровільно зголосилися десятки священиків, колишніх капеланів австрійської армії, які стали польовими духівниками і займалися національно-релігійним вихованням і зміцненням морального стану вояків. Першим нормативним документом, що започаткував розбудову служби польових духівників і накреслив її організаційну схему, був наказ Д. Вітовського від 1 січня 1919 р. про заснування вищого органу – Зарядчого Преподобництва при ДСВС. Його очолив колишній польовий духівник Легіону УСС о. Микола Їжак, якому було підпорядковано новостворене Польове преподобництво Начальної команди. У складі штабів галицьких корпусів створено референтури духівництва, стрілецьких бригад – відділи духівників, які й обслуговували духовні потреби бойових підрозділів – куренів й сотень (батарей). Крім цього, наказ впроваджував посаду польових духівників – капеланів в Окружних військових командах, кошах, шпиталях. Причому служба капеланів ОВК, кошів і шпиталів була безпосередньо підпорядкована військовому відомству.

Призначення на посади капеланів, які служили в австрійській армії, здійснювало Зарядче преподобництво. Священиків, що не мали досвіду служби капеланів у цісарській армії, затверджувало військове відомство. Переміщення капеланів з однієї частини в іншу вважалось прерогативою Зарядчого преподобництва [35. 1919. Ч.6. С.6]²⁰⁴. У стислий термін у Галицькій армії створено чітку схему служби духівництва, нормативну

захитники сдавались миллионами // Киевские ведомости. – 2000. – 23 сент.

²⁰⁴ Вістник ДСВС. – Станиславів, 1919. – Ч. 6. – С. 6.

базу її функціонування. Цьому сприяло те, що більшість особового складу українського війська і новопризначених капеланів пройшли службу в австрійській армії, а устрій австрійського польового духівництва (служби фельдкуратів) було взято за зразок.

Наступні накази і розпорядження міністерства й Преподобництва, зокрема від 4, 11, 24, 28 лютого, 1 березня, 22 квітня 1919 р., удосконалили законодавчо-правову основу служби, регламентувавши права і обов'язки капеланів. Наприклад, наказ від 4 лютого зобов'язував їх реєструвати полеглих вояків “так галицьких, як і наддніпрянських, а також членів ворожої армії”. Документ про загиблих, який підписували два свідки і лікарі, надсилали до Зарядчого преподобництва. На могилах вимагали ставити хрести з табличкою, на якій подавали ім'я та день смерті; до посвідчення (“метрики”) докладали картосхему місця поховання [35. 1919. Ч.6. С.6]²⁰⁵. 24 лютого заступник військового міністра Петро Бубела видав додатковий наказ, що стосувався всіх членів військових команд і частин, особливо духівників, Наказ визначав порядок поховання старшин і стрільців армії. “Могил козацьких все більше і більше, – було наголошено. – Щоб ні одна з них не загинула для наших поколінь”. Для цього духівників і командирів зобов'язували ховати полеглих на спеціальних військових цвинтарях – “Козацьким кладбищі”. Ховати кожного окремо, ставити хрести з табличками, на яких були б ім'я, прізвище, місце й рік народження, дата смерті. Можна ховати й у загальних могилах, де ставили великі хрести з відповідними написами. До повідомлень про поховання слід було докладати картосхеми цвинтарів, а прізвища похованих заносити ще й у місцеву церковну книгу. Узгоджено відповідний ритуал поховання [35. 1919. Ч.7. С.5]²⁰⁶. Відзначмо, що й командування армії, зокрема генерал Михайло Омелянович-Павленко, у наказах вимагало від командирів неухильно дотримуватися зазначеного

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Там само. – Ч. 7. – С. 5.

порядку. Після війни 1918 – 1919 рр. ветеранські організації УГА, Товариство охорони пам'ятників і могил постійно дбали про впорядкування стрілецьких поховань, зокрема на трьох львівських цвинтарях.

Після приєднання західних земель до СРСР стрілецькі могили було зруйновано. Ще одне питання потребує дослідження – питання обліку загиблих безвісти вояків Червоної армії в період радянсько-німецької війни. Під час Другої світової війни, за даними офіційних російських джерел, пропало безвісти 4 млн. 559 тис. бійців і командирів. Із них повернулися після війни 2 млн. 775 тис. Отже, про решту (1 млн. 804 тис.) військовиків невідомо, де, коли вони загинули, чи поховані взагалі [564. С.329]²⁰⁷.

У відповідь на численні звернення військових Преподобник ДСВС отець М. Їжак у наказі від 4 лютого роз'яснював, що вінчання вояків під час війни не входить у компетенцію капеланів, а є функцією світського духовенства. Але вже 20 лютого 1919 р. Розпорядок ДСВС дозволив польовим духівникам вінчати всіх стрільців і старшин, крім неповнолітніх [628. С.61]²⁰⁸. В архівах можна виявити чимало конкретних вказівок щодо проведення релігійних обрядів в умовах війни (зокрема на передньому краї, в запіллі під час руху маршових сотень на фронт), а також наказів щодо правового статусу капеланів залежно від ступеня, який регулярно визначала Рада Державних Секретарів, згідно з представленням Зарядчого преподобника. Тоді ж упроваджено ступені польового духівника і преподобника відповідного рангу. Зокрема, 1 березня Преподобником VII рангу призначено о. І. Озимкевича, VIII рангу – о. Д. Панасевича, шістнадцять військових священиків стали

²⁰⁷ Похлебкин В.В. Великая война... – С. 329.

²⁰⁸ Футулуйчук Василь. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918 – 1920 рр.). – Донецьк: Львів, 2000. – С. 61.

польовими духівниками. Капелани отримали рівні права зі старшинами (напр., сотника-отамана) [35. 1919. Ч.8. С.9]²⁰⁹. Інститут польових духівників, впроваджений у Галицькій армії, – унікальне явище доби визвольних змагань, він мав виняткові значення у вихованні високих морально-бойових якостей особового складу.

Важливе місце у процесі військового будівництва мало опрацювання і впровадження нормативно-правових актів, що стосувалися матеріального і соціального забезпечення особового складу Галицької армії. Уже 13 листопада 1918 р. водночас із оголошенням законодавчих документів про розбудову збройних сил республіки голова уряду К. Левицький і військовий міністр Д. Вітовський підписали й оприлюднили рішення Української Національної Ради і постанови ДСВС щодо призначення посадових окладів для старшин, підстаршин і стрільців. Крім цього, старшинам належала доплата на квартиру, залежно від місця дислокації війська, від 20 до 420 корон, на придбання однострою – від 500 до 750 корон. На фронті старшинам дозволяли мати ординарця (чуру). Додатково по 10 крн. отримували водії автомашин і панцерників. Поранені та хворі мали оклади із фронтовими додатками, ув'язнені – шість корон щомісяця. Було визначено виплати старшинам за відрядження – по 15 крн. на день і 5 – 10 крн. для оплати поїздок [35. 1919. Ч.2. С.6]²¹⁰.

1 березня 1919 р. Українська Національна Рада і військове відомство збільшили виплати воякам Галицької армії. Якщо для стрільців їх збільшували у півтора-два рази, то для старшин на 20 – 30%. Додаток для фронтовиків визначали на: бойовий – для частин, які безпосередньо брали участь у бойових діях (його підвищували на 15 – 20 %) і польовий – для частин, які не вели бойових дій, але перебували в обороні або у складі

²⁰⁹ Вістник ДСВС. – Станиславів, 1919. – Ч. 8. – С. 9.

²¹⁰ Там само. – Ч. 2. – С. 5 – 6.

Осадного корпусу під Львовом (2-го галицького під командуванням Мирона Тарнавського). Було визначено додаткові виплати для військових спеціалістів і для активних підстаршин, тобто для тих, хто служив в армії за контрактом. Зокрема, булавний старший десятник на четвертий рік служби отримував щомісяця 90 крн., через шість років – 110 крн. тощо. Вперше оприлюднено платню летунам, яким належало отримувати доплату до основних окладів залежно від посади: пілотам-старшинам – 190 крн., підстаршинам – 150 крн. щомісячно; технікам-старшинам – 190 крн., іншим спеціалістам – 120 – 190 крн.

Крім цього, за здійснення польотів додаток летунам становив корону за два кілометри відстані. За знищення ворожі машини винагорода складала 1000 крн. За випробування кожного літака – 100 крн. Документ, який визначав оклади, підписали голова уряду Сидір Голубович і заступник військового міністра Петро Бубела [35. 1919. Ч.7. С.6-9]²¹¹.

Аналіз цих нормативних документів, що здебільшого ґрунтувалися на законодавчих актах австро-угорської армії (про це свідчили відповідні посилання), підтверджує серйозне ставлення військово-політичного керівництва ЗУНР до матеріального забезпечення військовослужбовців. Зауважмо, що грошові виплати здійснювалися дуже регулярно. Принаймні нарікань в архівних документах, публікаціях в армійській пресі, у спогадах ветеранів ніщо не вказує на це. Гідне подиву те, що як уряд ЗУНР в умовах напруженої збройної боротьби, маючи для поповнення державної казни лише Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, знаходив можливості фінансово утримувати більше ніж сотисячне військо.

Один із визначних воєначальників Армії УНР – генерал-полковник Микола Капустянський – відзначав як велике досягненням галичан прекрасно організовану інтендантську службу, яка забезпечувала

²¹¹ Там само. – Ч. 7. – С. 6-9.

харчуванням особовий склад армії. 5 грудня 1918 р. у постанові військового відомства було визначено норми продуктів для вояків. 21 лютого 1919 р. оприлюднено ще одне розпорядження, у якому встановлено новий пайок для всіх військовослужбовців: 300 г м'яса, 200 г крупи, 500 г хліба, а також кава, цукор, масло, десять цигарок або 20 г тютюну для стрільців і підстаршин та двадцять цигарок і 20 г тютюну – для старшин. Для фронтовиків пайок безпосередньо збільшували інтендантські служби бойових частин залежно від наявності харчів, а для ув'язнених продуктова норма зменшувалася вдвічі. Старшинам дозволяли замість харчів отримувати гроші, згідно з визначеними розцінками. Було збільшено норму харчування для поранених і хворих військовиків у шпиталях, зокрема для тих, кому потрібно додержувати дієти, – до однієї корони щоденно, незалежно від військового звання і категорії [35. 1919. Ч.7. С.9]²¹².

Великий резонанс викликало Розпорядження від 10 березня 1919 р. військового відомства про забезпечення продуктами харчування їх сімей старшин і активних підстаршин. У документі зазначено, що інтендантські служби Окружних військових команд зобов'язані видавати родинам військовиків денний пайок, до якого входили: 150 г м'яса, 100 г круп, 200 г муки, півкілограма картоплі та інше кожному. Визначався також порядок забезпечення, вівся облік виданого, замість продуктів можна видавати гроші [35. 1919. Ч.7. С.5]²¹³.

Уряд ЗУНР і військове відомство опрацювали декілька нормативних документів що стосувалися тимчасових відпусток військовослужбовців, їхнього звільнення в запас чи на пенсію. Розпорядження від 28 грудня 1918 р. регламентувало порядок звільнення зі служби в армії через важке матеріальне становище сім'ї або через втрату членів родини, пов'язану з воєнними діями чи зі стихійним лихом.

²¹² Там само. – С. 9.

²¹³ Там само. – С. 5.

Підставою для тимчасового або цілковитого звільнення були листи-прохання повітових комісаріатів і акти обстеження становища сім'ї. Рішення про звільнення стрільців покладали на Окружні військові команди, військові частини; звільнення старшин залишалося компетенцією військового відомства [35. 1919. Ч.6. С.1]²¹⁴. 18 січня 1919 р. у новому розпорядженні полковника Д. Вітовського усталений порядок дещо змінено. Зокрема, звільнення зі служби військовослужбовців усіх категорій належало здійснювати через ДСВС, незалежно від причин і обставин. Окружним командам дозволили звільняти від військової служби лише тих стрільців і підстаршин, які працювали в державній адміністрації, на підприємствах транспорту і зв'язку за проханням відповідних відомств. Міністр застерігав командантів ОВК і повітових комісарів від самочинного звільнення [35. 1919. Ч.6. С.1]²¹⁵.

Відзначмо, що спеціальним розпорядженням Д. Вітовського від 9 січня 1919 р. було заборонено звільняти від призову за станом здоров'я на основі нормативних документів австро-угорської армії, хоча вся процедура “військово-лікарського перевірення” ґрунтувалася на них. Усіх призовників або мобілізованих ділили на дві категорії: придатних до збройної служби (тепер – до стройової служби) і придатних до військової служби, тобто нестройової – в частинах і установах запілля. Право визначати цілком нездатних до служби мали тільки спеціальні комісії військовиків і лікарів з Окружних військових команд. Справи старшин розглядав Державний Секретаріат військових справ [35. 1919. Ч.4. С.7]²¹⁶. Як бачимо, в умовах війни, в період широкомасштабної реорганізації Галицької армії, військове відомство вдавалося до жорстких вимог у справі призову на службу з метою збільшити чисельність війська, яке у

²¹⁴ Там само. – Ч. 6. – С. 1.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само. – Ч. 4. – С. 7.

березні того року досягло ста двадцяти тисяч вояків. Такі заходи цілком себе виправдали.

Важливим заходам керівництва ЗУНР у сфері правового і соціального забезпечення військовослужбовців та жандармів було прийняття законів і постанов про пенсії. Визначальним на той час став Закон ЗУНР про військову вислугу і пенсії для старшин, підстаршин і стрільців довголітньої (надстрокової) служби, який підписав президент Євген Петрушевич 19 серпня 1919 р. Право на пенсію за вислугу років отримували: старшини, які прослужили 30 років у військах або досягли 55 років; ті, хто через поранення або хворобу був змушений раніше залишити службу; звільнені зі служби за наказом командування до визначеного терміну. Мінімальна вислуга для призначення пенсії в цьому випадкові – десять років, якщо, виходячи на пенсію, військовик не досяг цього терміну, йому належала половина суми пенсії, крім звільнених унаслідок поранення або хвороби, яким нараховували пенсію так, як за десять років служби. Оскільки тоді Галицька армія перебувала на території УНР, розрахунки велися у гривнях.

Визначальним є те, що в термін військової вислуги зараховували службу й у колишніх австро-угорській, російській, а також в армії УНР від дня призову. Для тих, хто не мав західноукраїнського громадянства, службу в російській армії зараховували тільки за умови служби у Галицькій армії, не менше ніж три роки. До вислуги зараховували службу в державних органах ЗУНР, а також перебування в полоні, що після перевірки спеціальної комісії вважали рівнозначним службі в часи війни. Не зараховувались терміни ув'язнення (не менше як шість місяців), дезертирство, час після звільнення із служби за вироками суду. Право на отримання пенсії втрачалось у випадках смерті, зміни громадянства, унаслідок важких злочинів. Пенсії могли отримати військовики, які виїхали за кордон, але для цього потрібно було рішення уряду ЗУНР.

Пенсіонери мали право лікуватися у військових медичних закладах, безоплатно придбати ліки. У випадку смерті військовика-пенсіонера родині надавали одноразову допомогу у розмірі тримісячної пенсії. Якщо ж пенсіонер помер у військовому шпиталі, витрати на поховання брала на себе держава [35. 1919. Ч.18. С.1]²¹⁷.

Право на військову пенсію за вислугу років мали також підстаршини і стрільці, які стали цілком непрацездатними (інвалідами) унаслідок поранення або хвороби під час військової служби (незалежно від вислуги); які стали нездатними до військової служби після 10 років служби у війську ЗУНР, австро-угорської чи російської армії; які мали вислугу 18 років в українській, російській або австро-угорській арміях. Для інвалідів службу у війську зараховували рік за два, незалежно від терміну, пенсію нараховували як за десять років вислуги. Отже, пенсія інвалідам дорівнювала за 10 років 432 гривням на рік, за 15 років – 612 гривням. Пенсії для підстаршин, які мали вислугу 18 років і більше нараховували так: за 10 років – 960, 18 років – 1728, 25 років – 2400, 30 років – 3000 гривень.

Усім військовослужбовцям, які внаслідок поранення виходили на пенсію і ставали непрацездатними, належав щомісячний додаток – 75 гривень щомісяця, а частково непрацездатним – 30 – 50 гривень. Розмір пенсії в цих випадках залежав від висновків медичної комісії при ОВК. Права на допомогу позбавляли пенсіонерів, які втратили чи змінили громадянство [35. 1919. Ч.18. С.3-4]²¹⁸.

Додаймо, що українців-старшин австро-угорської армії, які не були зараховані до Галицької армії, з 1 листопада 1918 р. переводили у відставку, вони отримували пенсію відповідно до старого австрійського

²¹⁷ Там само. – Ч. 18. – С. 1.

²¹⁸ Там само. – С. 3-4.

законодавства. Це стосувалося й інвалідів-військовиків [35. 1919. Ч.12. С.10]²¹⁹.

Як бачимо, закон про пенсійне забезпечення військовослужбовців Галицької армії та Корпусу української державної жандармерії цілком відповідав загальнолюдським правовим стандартам європейських країн. Відрадно, що чимало його основних положень входить і в сучасну систему пенсійного забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України.

Основою Збройних Сил ЗУНР, безперечно, був Державний Секретаріат військових справ. Структура Секретаріату відповідала організації військового міністерства Австро-Угорщини і мала 18 відділів, котрі очолювали досвідчені старшини – референти. Військовим будівництвом держави керували полковники Дмитро Вітовський (9 листопада 1918 р. – 13 лютого 1919 р.), Віктор Курманович (16 лютого – 9 червня 1919 р.), згодом функції Державного Секретаріату військових справ перебрала новоутворена Військова канцелярія диктатора Євгена Петрушевича. Упродовж усього часу заступником міністра був отаман Петро Бубела, який разом із загальним відділом сотника В. Тимцюрука опрацював та видав чимало законодавчих актів і наказів щодо правового, соціального, матеріального забезпечення вояків Галицької армії. Під керівництвом ДСВС було створено чітку структуру армії, сформовано її Генеральний штаб – Начальну команду Галицької армії з підпорядкованими їй бойовими групами, бригадами, корпусами, мережею військових установ.

Найбільша проблема формування нової армії – комплектування командними кадрами. Основу кадрової політики персонального відділу сформулював Михайло Грушевський ще навесні 1918 р. “Треба, щоб кадрова старшина, – писав голова Центральної Ради, – складалася із

²¹⁹ Там само. – Ч. 12. – С. 10.

елементів ідейних, культурних, інтелігентних..., щоб при формально твердій дисципліні і субординації армія мала дійсно демократичний характер..., від цього залежить вся дальша доля нашої держави, нашої нації” [402. С.50]²²⁰. Перші командири Галицької армії – полковники Дмитро Вітовський, Гриць Коссак, Гнат Стефанів, отамани Сень Горук, Осип Букшований, Никифор Гірняк, Степан Шухевич, сотники Зенон Носковський, Петро Франко та інші вихідці з лав легіону Українських січових стрільців – цілком відповідали цим вимогам, були національно свідомими, освіченими, мали бойовий досвід. Незважаючи на це, зі зростанням чисельності Галицької армії катастрофічно бракувало фахово вишколених командних кадрів.

16 листопада 1918 р. полковник Д. Вітовський наказав Окружним військовим командам негайно надіслати списки всіх підпорядкованих округам із точними даними про кожного. Належало повідомити про те, наскільки укомплектовані військові формування і чи є потреба у командирах [35. Ч.2. С.1]²²¹. 4 грудня Окружні команди й усі військові формації отримали наказ П. Бубели: “В цілі переведення точної евіденції всіх офіцерів і військових урядників Західно-Української Республіки мають всі Команди і військові формації негайно подати списки всіх офіцерів і військових урядників Державному Секретаріатові Військових Справ”. Звітувати потрібно кожні десять днів [35. Ч.2. С.4]²²². 16 грудня міністр Д.Вітовський підписав новий наказ до всіх ОВК з вимогою подати списки старшин – спеціалістів з артилерії, скорострільів, зв’язку, а також із технічної, медичної, інтендантської, обозної служб [35. Ч.3. С.1]²²³. Наприкінці листопада 1918 р. Дмитро Вітовський, зважаючи на серйозний брак командирів, надіслав до ОВК директиву (розробив начальник

²²⁰ Грушевський М. На порозі нової України. – Київ, 1991. – С. 50.

²²¹ Вістник ДСВС. – Ч. 2. – С. 1.

²²² Там само. – С. 4.

²²³ Там само. – Ч. 3. – С. 1.

персонального відділу Сень Горук) про формування у Золочеві, Коломиї, Самборі піхотних старшинських шкіл, а у Станиславові – артилерійської школи з тримісячним курсом навчання. У школи набирали підстаршин і стрільців фронтових частин і армійського запілля віком 18 – 24 роки із середньою освітою. Кандидатів ретельно підбирали: звертали увагу на їхню національну свідомість, дисципліну тощо [628. С.37]²²⁴. За розпорядженням ДСВС від 4 квітня старшинське звання хорунжого могли отримати без закінчення старшинської школи на пропозицію командування фронтових частин або ОВК стрільці і підстаршини, які мали загальну освіту не менше ніж шість класів, фронтовий стаж не менше ніж шість місяців і рекомендацію старшинських зборів або їхніх частин (не менше ніж дванадцять осіб) [35. Ч.9. С.4]²²⁵. Згідно з рішенням ДСВС від 15 грудня 1918 р. підвищено на один ступінь військові звання всім старшинам і підстаршинам з австро-угорської армії [506. С.111]²²⁶.

Отже, у стислі терміни вдалося підготувати майже три тисячі старшин і повністю вкомплектувати нижні й середні ланки командного складу армії. Особливо бракувало вищих і штабних старшин. Узимку 1919 р. стотисячна Галицька армія не мала жодного власного генерала, лише полковник В.Курманович мав військову академічну освіту. Тоді почали запрошувати на службу генералів і старших офіцерів колишніх австро-угорської, російської армій та Армії УНР. Уже у грудні 1918 р. на службу в Галицьку армію зголосилися дев'яносто вісім старшин – офіцерів австрійської армії, здебільшого ті, хто був родом із Галичини, або ж довгий час служив на її території [17. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 4]²²⁷. Більшість із них сумлінно служила Україні. Стали генералами і очолювали корпуси А. Кравс і А. Вольф, штаб армії – Г. Ціріц, бригади –

²²⁴ Футулуйчук Василь. Українська Галицька Армія... – С. 37.

²²⁵ Вістник ДСВС. – Ч. 9. – С. 4.

²²⁶ Литвин М. Українсько-польська війна... – С. 111.

²²⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 4.

А. Бізанц і Ф. Льонер. Наддніпрянські генерали М. Омелянович-Павленко і О. Греків командували Галицькою армією, полковник Є. Мишківський – ініціатор і рушійна сила реорганізації армії за європейським зразком – очолив штаб, генерал В. Генбачів командував корпусом. Як українські військовики, вони за правовим статусом підпорядковувалися законодавчим і нормативним актам ЗУНР.

Юридично-правовою базою військової служби старшинського складу Галицької армії були законодавчі документи уряду і ДСВС, накази головного командування. Насамперед офіційно було впроваджено військові звання старшинського складу двох категорій: молодших старшин (хорунжий, четар, поручник, сотник) і вищих старшин (отаман, підполковник, полковник). Для генералітету впроваджено звання – генерал-четар, генерал-поручник, генерал-сотник [506. С.112]²²⁸. Саме Розпорядження військового міністра Д. Вітовського від 16 січня 1919 р. визначило порядок іменування, піднесення у званнях, встановлення термінів служби у відповідному званні. За законом право затверджувати присвоєні первинні звання, піднесення у званні мав тільки ДСВС на пропозицію Начальної Команди. Відтоді, відмінено всі попередні іменування, які здійснювали раніше Окружні команди, командири частин, повітові комісари тощо. Визнавалися лише звання, оголошені у Віснику ДСВС від 1 березня 1919 р. постановою уряду і військового міністерства “Іменування в Українському Війську”. Всі звання, отримані старшинами в інших арміях, було підтверджено; визначено терміни служби у званні, коли, відслуживши, старшини мали право на чергове підвищення [36. Ч.5. С.7]²²⁹.

Водночас зазначено, що за особливі заслуги можна позачергово присвоїти вище звання. Зокрема, за Чортківську наступальну операцію в червні 1919 р. командира корпусу полковника М. Тарнавського було

²²⁸ Литвин М. Українсько-польська війна... – С. 112.

²²⁹ Вістник ДСВС. – Ч. 5. – С. 7.

підвищено у званні до генерала-четаря, а начальника штабу підполковника А. Шаманека і командира корпусу підполковника О. Микитку – до полковника, отамана А. Бізанца – до підполковника, сотника Ю. Шепаровича до отамана та ін. [61]²³⁰

Улітку 1919 р. вийшло відразу два накази командувача Галицької армії генерала О. Грекова, які визначали права вищих інституцій щодо присвоєння старшинам військових звань. Наказ від 17 червня 1919 р. наголошував, що “Право іменування старшин прислуговує виключно п. Диктаторові на пропозицію Начального Вождя Військ”. Представлення на присвоєння чергових звань готувала Начальна команда і Команда запілля. Право іменувати хорунжими надавали Начальній команді, командирам корпусів і команді запілля. Наказ від 21 червня ще раз підтверджував визначений порядок підвищення у званні старшин, присвоєння первинного звання “хорунжий”. Крім цього, було оголошено порядок присвоєння звань підстаршин і стрільців, а також заборонено використовувати слова “офіцер”, “підофіцер” і “мужва” [62. С.348-349]²³¹.

Оскільки в Галицькій армії служили старшини з Наддніпрянщини, Розпорядженням від 19 лютого 1919 р. військове міністерство визначило порядок присвоєння звань особам цієї категорії. Вони підпорядковувалися нормативно-правовим законам ЗУНР у сфері старшинської служби щодо присвоєння звань, а також відповідального соціального, матеріального і пенсійного забезпечення. Наддніпрянських старшин могла іменувати Директорія, але тільки за згодою Державного Секретаріату військових справ ЗУНР [35. Ч.9. С.3]²³².

²³⁰ Наказ військам від 16 червня 1919 р. // Українська Галицька Армія: Т. 2. – Вінніпег, 1960. – С. 345.

²³¹ Там само. – С. 348–349. Наказ військам від 12 червня 1919 р.

²³² Вістник ДСВС. – Ч. 9. – С. 3.

Військово-політичне керівництво республіки усвідомлювало значущість присвоєння чергових військових звань. Крім стимулу і заохочення, це підносило авторитет командирів та начальників і збільшувало його дисциплінарні права. Саме тому ЗУНР не повторила фатальних помилок наддніпрянців – Центральної Ради і Директорії, які розпочали військове будівництво зі скасування рангів, спричиняючи масовий відплив досвідчених фахівців військової справи – офіцерів і генералів колишньої російської армії, які опинилися потім у Добровольчій армії Денікіна. Галицька армія перейняла досвід європейських країн, насамперед Австро-Угорщини, зберегла низку правових актів, звичних і зрозумілих для вояків, більшість яких служила в цісарській армії. Згідно із законоположеннями про проходження служби і з наказами міністра, старшин регулярно підвищували у званнях, про що повідомлялося у “Віснику” ДСВС. Упродовж українсько-польської війни, тобто за дев’ять місяців, вийшло одинадцять таких наказів, за якими здійснено більше як 3500 підвищень у званнях [35. Ч.8. С.1-6]²³³. Крім цього, за січень – травень 1919 р., як свідчив колишній хорунжий УГА С. Кульчицький, сім старшинських шкіл підготували 440 старшин, які отримали первинне звання хорунжих. Ще 180 курсантів не встигли їх отримати через несприятливу воєнну ситуацію [628. С.39]²³⁴.

На жаль, у кадровій політиці уряд ЗУНР і військове міністерство не уникали помилок. Лише наприкінці війни, у червні 1919 р., уряд спромігся піднести до рангу генералів власних полковників – двох на сотисячну армію. Відзначмо те, що 15 – 20-тисячними галицькими корпусами командували полковники і підполковники. На чолі бригад стояли здебільшого отамани (майори). У той час як у польській армії корпусами, дивізіями, бригадами й деякими групами командували високоосвічені генерали – навесні 1919 р. їх було шістьнадцять. У світі

²³³ Там само. – Ч. 8. – С. 1-6.

²³⁴ Футулуйчук В. Українська Галицька Армія... – С. 39.

Загальноприйнятим було, коли один генерал командував тритисячним військом. Якщо в польській, російській, німецькій арміях був один офіцер на 20 – 30 солдатів, причому це були вишколені в офіцерських училищах і кадетських корпусах фахівці, у Галицькій армії один офіцер – на 80 – 90 солдатів. До того ж галицькі старшини часто мали тільки кількомісячну школу воєнних часів” [628. С.40]²³⁵. Це тоді, коли серед сорока тисяч військовополонених галичан в Італії перебували сотні кваліфікованих старшин із бойовим досвідом, які прагнули повернутися на Батьківщину і взяти участь у війні за незалежність ЗУНР. Однак уряд та дипломатична служба не зробили відповідних кроків щодо їх визволення.

Серед архівних документів виявлено низку наказів і розпоряджень військового міністерства щодо матеріального забезпечення старшин. Зокрема, у Розпорядженні від 4 березня 1919 р. за згодою з урядом ЗУНР було передбачено виплатити по 1000 корон старшинам, які мешкали у Львові та Перемишлі, вступили до українського війська й були змушені разом із ним залишити ці міста, отже, мали матеріальні збитки. Такі ж одноразові виплати належали старшинам, які повернулися з польського полону. У випадках, коли, згідно з підписаною на основі міжнародних конвенцій угодою з Польщею від 1 лютого 1919 р., вони отримували в полоні 300 корон, старшинам належало виплатити різницю – 700 корон Розпорядження детально визначало порядок оформлення й виплати коштів [35. Ч.9. С.4]²³⁶.

Піклуючись про старшинський корпус Галицької армії, уряд і військове відомство ЗУНР надавали командирам досить широкі права для ефективного здійснення службових функцій, ставлячи, відповідно, і високі вимоги. Однак, як вже було згадано, ДСВС не спромігся створити більшості власних статутів. Отже, нормативно-правовою базою діяльності старшин Галицької армії були відповідні статuti австро-угорської армії.

²³⁵ Там само. – С. 40.

²³⁶ Вістник ДСВС. – Ч. 9. – С. 4.

Усвідомлюючи, що Збройні Сили ЗУНР не можна цілком ототожнювати з цісарською армією, військове міністерство у ці нормативні документи внесло суттєві поправки. Командирів застерігали сліпо наслідувати колишні австрійські статuti, особливо дисциплінарний. Щодо цього характерним прикладом є розпорядження заступника військового міністра сотника П. Бубели від 11 березня 1919 р. “Право дисциплінарного каранья”, у якому насамперед було наголошено, що залишаються “в тій формі і повній силі” статті Дисциплінарного статуту (“службового правильника”) австрійської армії 1909 р., крім деяких параграфів, що стосувалися пом’якшення покарань і зменшення кількості провин. Бити стрільців категорично заборонено. (До речі, у Дисциплінарному статуті армії царської Росії кінця XIX ст. передбачено право офіцера, фельдфебеля, унтер-офіцера бити солдатів за провину). П. Бубела вимагав від старшин неухильно дотримуватися “приписів постанови дисциплінарного карного права”, нагадував, що лише так можна підтримувати високу дисципліну. Головним принципом зміцнення дисципліни він вважав гасло: “Роби, як я!” Підкреслював, що “старшини і підстаршини мусять всюди дати добрий примір” [35. Ч.9. С.6]²³⁷.

Отже, до командного складу Галицької армії висували суворі вимоги. Як представники держави, у війську командири мали бути для вояків зразком як на службі, так і поза нею. Серед документів Центрального державного архіву у Львові вдалося виявити декілька наказів командира Третього корпусу, полковника (згодом генерала) Антона Кравса щодо поведінки галицьких старшин. “Можна часто зауважити, – писав він у наказі від 17 квітня 1919 р., – що старшини в часі, котрі призначені на вишкіл мужви (це визначення рядових стрільців командування УГА невдовзі відмінили, як принизливе. – *В.Р.*), на разі пополудні, сидять по гостинах чи кав’ярнях! Це дуже впливає й

²³⁷ Там само. – С. 6.

деморалізує мужву. Старшина, котрий в часі муштри і занять буде ходити по місту чи то сидіти в кав'ярні або гостині, буде сей час притягнений до відповідальності” [17. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 75]²³⁸. В іншому наказі полковник наголошував на необхідності старшинам піклуватися про своїх підлеглих. “Якби вони совісно займалися життям-буттям підчинених їм стрільців, сповняли як слід свою службу, – наголошував він, – то стрільці виконали б все, чого від них жадається” [17. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 85]²³⁹. В одному зі своїх наказів командир корпусу вимагав від старшин суворо дотримуватися статутів армії ЗУНР, попереджував тих, хто порушував вимоги документів і його накази про сувору заборону тілесної кари стрільців [17. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 78]²⁴⁰. Додаймо, що А. Кравс походив із родини німецького колоніста, здобув прекрасну військову освіту, на італійському фронті командував полком. У Галицькій армії проявив себе як чудовий командир, а влітку 1919 р. очолив армійську групу об'єднаних військ УНР і ЗУНР у блискучому поході на Київ. Помер у Відні 1945 р. [478. С.173-174]²⁴¹

Під час розбудови Галицької армії важливу законодавчо-правничу роль мали військова присяга, статuti, державна і військова символіка та система нагороджень. Саме присяга викладала головні вимоги держави і суспільства до кожного військовослужбовця: бути вірним захисником Вітчизни, дисциплінованим, чесним, мужнім і хоробрим у бою. Водночас вона визначала основні обов'язки стрільців, підстаршин і старшин на військовій службі, була основою правопорядку в армії. Уперше українську присягу у вересні 1914 р. прийняли вояки Легіону УСС перед відходом на фронт. Під час збройного повстання 1 – 2 листопада 1918 р. його провідник Д. Вітовський наказав при формуванні загонів негайно

²³⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 75.

²³⁹ Там само. – Арк. 85.

²⁴⁰ Там само. – Арк. 78.

²⁴¹ Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1975. – С. 173-174.

приводити їх до присяги. Наскільки цей нормативно-правовий чинник був важливим, свідчить те, що першим документом новоствореного військового міністерства 13 листопада 1918 р. став текст військової присяги. Згідно з відпрацьованим ритуалом, уже в листопаді присягли всі частини й підрозділи бойових груп та запілля Галицької армії. Щоб посилити емоційний вплив під час прийняття присяги, до цього залучили духовенство, представників державних і місцевих органів та мешканців краю. “Се була не проста формальність, не присяга рабів на вірність панові, – писав у спогадах сотник УГА І. Козак, який приводив до присяги у Раві-Руській своїх вояків, – але щире, свідомо добровольче підпорядкування волі одиниць під волю загалу, під прикази Народу і Держави... Такі думки насувалися мені в сю незабутню хвилю, коли мені довелося стати безпосередньо на службу рідному вольному Народові і своїй Державі” [215. Ч.6. С.18-19]²⁴².

Як уже було зазначено, діяльність Галицької армії спочатку визначили статuti військових формувань Австро-Угорщини. Вони стали юридично-правовою базою новоствореного війська і з розбудовою армії удосконалювалися. Невдовзі з’явилися і власні бойові статuti, зокрема “Правильник піхотинця”, який уклали старшини УСС О. Демчук та О. Семенюк, а також “Правильник сотника” і “Правильник четаря” – видав у роки світової війни Легіоном УСС. Ці статuti широко застосовували у війську доби українсько-польської війни 1918 – 1919 рр., хоча все ж таки найпоширенішими були документи цісарського війська.

Діяльність командирів і начальників Галицької армії визначали також насамперед австрійські статuti. Щоправда, у перекладах українською мовою вони мали необхідні поправки. Українські зведення законів – Дисциплінарний, Військовий карний статuti, Статут внутрішньої служби (опрацював наддніпрянський Генеральний штаб)

²⁴² Козак І. Присяга // Український Скиталець. – Йозефів, 1923. – Ч. 6. – С. 18-19.

з'явилися в УГА після об'єднання з Армією УНР. Їх розповсюджували в галицьких корпусах і бригадах незначними накладками, що виникало незадоволення командирів [17. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 47]²⁴³.

Національні символи Галицької армії – державний герб і прапор – з'явився ще на початку творення збройних формувань. Згідно із законом ЗУНР від 13 листопада 1918 р., було визначено герб – зображення Золотого лева на блакитному полі. (Між іншим, його обрано національним символом української дивізії “Галичина” часів Другої світової війни). Нагадаймо, що це був герб давньої Галицько-Волинської держави, на чийх землях утворився ЗУНР. Після проголошення 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані Києва Акту злуки УНР і ЗУНР національним гербом республіки став Тризуб – давній символ Київської Русі, прийнятий 22 березня 1918 р. Центральною Радою як державний знак. Саме він став всеукраїнським гербом соборної держави, а згодом українського війська. Отже, “від 1919 року, – писав знавець найвищих інсигнацій українського війська Роман Климкевич, – виображення тризуба починає переважати над виображенням золотого лева в рядах УГА” [469. С.255]²⁴⁴.

Затверджений основним законом ЗУНР синьо-жовтий прапор здавна вважали національним символом. Його барви були на стягах дружин Галицько-Володимирівської держави часів Лева Першого та відроджених “весною народів” формувань галицької гвардії 1848 р. Саме цей прапор став атрибутом Галицької армії впродовж всього її існування (1918 – 1920). Зауважмо, що, на відміну від інших європейських армій, галицькі полки, дивізії, корпуси не мали власних військових прапорів. Щоправда, деякі військові частини УГА, крім національних барв, мали

²⁴³ ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 47.

²⁴⁴ Климкевич Р. Найвищі Інсигнації УГА // Українська Галицька Армія. – Т. 2. – С. 255.

свої написи чи емблеми, однак це було рідкісне явище і не підтверджене нормативними актами.

Збройні сили ЗУНР мали також власну нагородну систему. Перші спроби відродити українські військові нагороди здійснено в Легіоні УСС часів світової війни, коли стрілецькі художники Юліан Буцманюк і Лев Лепкий виготовили проект спеціальної пам'ятної медалі для січовиків – стилізованого гуцульського хреста. Усвідомлюючи значення нагородної системи як потужного чинника військово-патріотичного виховання особового складу армії і важливої галузі військового будівництва, вже на початку існування республіки уряд ЗУНР за згодою військового відомства впровадив орден “Оборонців Львова” як “найвищий орден будучої української армії для військових і “цивільних осіб”. Його проект підготував полковник Михайло Маринович, а сам проект виготовив художник – поручник УСС Іван Іванець. Нагорода мала три ступені: Великий хрест, яким нагороджували вищий командний склад Галицької армії; Командирський хрест – для нагородження визначних командирів збройних формувань і Лицарський хрест, призначений для старшин, підстаршин та стрільців “за надзвичайні військові успіхи й участь у Листопадовому зриві чи в боях з ворогом як у Львові, так і в краю і за хоробрість у будучій українській армії” [470. С.261-262]²⁴⁵.

4 квітня 1919 р. військове відомство ЗУНР оприлюднило постанову уряду щодо впровадження ордену “Тризуб” чотирьох класів, із яких перший і другий мали чотири, а решта – три ступені. Орден призначався для нагородження військовиків усіх рангів за хоробрість, виявлену у збройній боротьбі за незалежність Української держави. Тризуб першого ступеня був золотим, другого – срібним, третього – бронзовим і четвертого – залізним. Крім цього, для відзначення вищого командного складу впровадили військову відзнаку “Тризуб до зброї”, який

²⁴⁵ Климкевич Р. Відзначення УГА // Українська Галицька Армія. – Т. 2. – С. 261-262.

прикріплювали на зброю. “Медаль за заслуги” мала чотири класи (золота, срібна, бронзова, залізна), її отримували за хоробрість. Аналогічне розпорядження впровадило “Медаль для ранених”, яка мала п’ять класів. Її отримували вояки відповідно до кількості поранень. Медаль замінила відзнаки часів Листопадового 1918 р. зриву – малинові стрічки на шапках, які перейшли з цісарського війська і Легіону УСС. Було встановлено також відзнаку для польового духовенства – “Хрест для духівників за особливі заслуги” двох класів – золотий і срібний [470. С.262-266; 506. С.112]²⁴⁶. Однак несприятливі воєнні обставини, зокрема загальна травнева 1919 р. офензива польського війська, не дала сповна втілити в життя рішення військово-політичного проводу щодо впровадження системи нагород ЗУНР.

Отже, вже на початку існування західноукраїнської держави було створено юридично-правовий ґрунт для енергійної та цілеспрямованої розбудови збройних сил республіки – Галицької армії. Було широко застосовано нормативні акти колишньої австро-угорської армії, чию школу пройшла більшість українських вояків. У процесі військового будівництва використано закони, кодекси, статuti тощо Австро-Угорщини, до роботи залучено фахівців війська – командирів, штабних офіцерів, юристів, капеланів, інтендантів. Незважаючи на надзвичайно несприятливі умови напруженої війни й важкий економічний стан у зруйнованій війнами країні, це забезпечило створення численної (понад 100 тис.) боєздатної армії.

Військово-політичне керівництво ЗУНР усвідомлювало, що процес державного і військового будівництва супроводжувався бурхливим піднесенням національної свідомості галицької громадськості. Не можна було просто копіювати нормативні акти й структурні системи колишньої влади. Ідеї української революції вимагали нових підходів до проблем

²⁴⁶ Там само. – С. 262 – 266; Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. ... – С. 112.

розбудови національного війська. Тому було опрацьовано і впроваджено закони, накази, розпорядження, які були потужним внеском у нормативно-правову базу творення власної армії, надавали їй характер війська народної республіки. Чи не найважливішими, на наш погляд, стали базові документи, які визначали діяльність новостворених військових структур, зокрема військового відомства, Начальної команди, військових формацій, Окружних військових команд тощо, розмежовували їхні функції та врегульовували права особового складу армії, стосунки між старшинами і стрільцями, що ґрунтувалися на нових принципах, а також документи, спрямовані на утвердження законності й правопорядку у збройних силах. Слід високо оцінити широкомасштабні заходи уряду і військового відомства ЗУНР щодо правового, соціального, матеріального і пенсійного забезпечення всіх категорій військовослужбовців та їхніх сімей, впровадження і дотримання норм міжнародного права стосовно військовополонених, поранених й інтернованих.

Важливе значення мало врегулювання правового стану Галицької армії в процесі першої (узимку 1919 р.) і другої червневої реорганізацій. Завдяки енергійним заходам військового відомства і командування армії впродовж січня 1919 р. на базі окремих бойових груп і загонів українського війська було сформовано три стрілецькі корпуси, кожен із яких складався з чотирьох бригад, поділених на полки, або курені. Чітко визначено компетенції командування всіх структур у правовій сфері. Безперечно, ця широкомасштабна організація і законодавча діяльність уряду і військового відомства разом із заходами, спрямованими на підвищення боєздатності армії, дали змогу впродовж дев'яти місяців протистояти такому сильному супротивникові, як Польща, яку підтримувала Антанта, а також здійснити кілька стратегічних операцій, зокрема Вовчухівську (лютий 1919 р.) та Чортківську (червень 1919 р.),

ліквідувати січневий 1919 р. прорив польського війська в напрямку Рава-Руська – Львів.

Після відступу за Збруч і об'єднання з армією УНР у липні 1919 р. саме УГА стала найбільш боєздатною військовою силою в битвах із більшовицькою та денікінською арміями. Колишні воєначальники УНР – військові історики – відзначали унікальну для того часу в Україні дисциплінованість і боєздатність галицьких вояків. Невипадково, що командування денікінської та радянської армій охоче йшли на переговори з керівництвом Галицької армії й залучали її до співпраці, навіть обезкровлену боями й епідемією тифу (1919 – 1920 рр.).

Однією з кращих структур Галицької Армії була Польова сторожа (жандармерія), створена у час вибуху Листопадової національно-демократичної революції.

Як уже зазначалося, перші декларації представницького органу молодій Західно-Українській Народній Республіці – Українській Національній Раді – проголошували встановлення демократичного ладу, забезпечення громадянських свобод для всього населення країни, впровадження соціально-економічних реформ. Водночас маніфест від 5 листопада 1918 р. закликав “закріпити і утривалити те, що створено всенародним зривом. Українські власті, горожанські і військові, мають у цілім краї завести негайно лад, публічну безпеку і спокій” [131. 1918. 11 лист.]²⁴⁷. Саме для реалізації визначених завдань розгорнулося інтенсивне державне будівництво: було сформовано адміністративні органи, зокрема силові структури, які мали важливе значення для становлення нової влади та для боротьби ЗУНР за незалежність. Силові структури створювалися в надзвичайно складних умовах війни з Польщею, яка прагнула інкорпорувати Східну Галичину. Необхідність забезпечити надійний захист завоювань Української революції,

²⁴⁷ Українське слово. – 1918. – 11 лист.

стабільність і порядок у державі, виконання законів і розпоряджень владних і військових структур, потреба протидіяти ворожим спецслужбам змусили керівництво ЗУНР сформувавши Збройні Сили й органи охорони державного ладу і правопорядку – Державну жандармерію та її складові частини – Польову жандармерію (із липня 1919 р. Польова сторожа) Галицької армії та Залізничну жандармерію при Державному Секретаріаті військових справ (ДСВС).

6 листопада 1918 р. Українська Національна Рада за згодою Начальної Команди Галицької армії (військове відомство – Державний Секретаріат військових справ – створено пізніше, 9 листопада) прийняла постанову про створення Корпусу української державної жандармерії [214. С.5]²⁴⁸. Організаційно-правові засади, структура, завдання, форми і методи діяльності українського Корпусу використали досвід австро-угорської жандармерії. Розгляньмо деякі історичні аспекти проблеми.

Корпус жандармерії австрійської держави засновано 1849 р. Його статут передбачав військову організацію і підпорядкування командуванню армії, військовому відомству. Головним завданням корпусу було забезпечити правопорядок і суспільну безпеку в імперії, виконання законів і розпоряджень державних структур. У кожному краї, зокрема в Галичині, існувала Крайова сторожа безпеки. У Львові з 1873 р. діяла 5-та Крайова команда жандармерії, якій підлягали три експоновані булавні старшини (зі Львова, Перемишля, Станиславова) та відділи жандармерії на периферії. У відділи входило два-три повітові команди жандармерії на чолі з вахтмайстерами. Найнижчі осередки – станиці жандармерії – були в усіх повітових містах і важливих населених пунктах [214. С.4]²⁴⁹.

²⁴⁸ Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗОУНР // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 3. – С. 5.

²⁴⁹ Там само. – С. 4.

Головним законодавчо-правним актом, що визначав діяльність австрійської жандармерії до осені 1918 р., був Закон про жандармерію від 25 грудня 1894 р., який затвердив цю структуру, регламентував її внутрішню організацію, права і обов'язки, форми і методи діяльності. Саме він став основою організації Державної жандармерії ЗУНР. Оскільки воєнні обставини не дозволили опрацювати і впровадити власного відповідного закону, уряд обмежився деякими поправками попереднього австрійського. Зауважмо, що саме це для радянських істориків згодом стало чи не найголовнішою підставою для звинувачень ЗУНР у буржуазному націоналізмі [445. С.573; 365. С.210]²⁵⁰. Офіційна радянська історіографія, опираючись на марксистсько-ленінські постулати, вважала великим досягненням Жовтневої соціалістичної революції цілковите знищення старого державного апарату і побудову нового, зокрема такої силової структури, як ЧК замість жандармерії. Саме ЧК – ГПУ – НКВД – ГПУ стали головним репресивно-каральним органом тоталітарної системи для свого народу, що давало змогу їм утримати владу.

Структурні підрозділи державної жандармерії в Галичині склалися здебільшого з поляків із західної частини Польщі, австрійців було мало, а українців на службу в жандармерію майже не допускали. Серед старшин було лише кілька українців, але навіть вони служили за межами Галичини. Тому у процесі творення силових структур ЗУНР виникали серйозні труднощі.

Розбудова національної жандармерії розгорнулася з 1 листопада 1918 р., коли на теренах краю українці взяли владу у свої руки, роззброїли осередки жандармерії й стихійно організували народну міліцію.

²⁵⁰ Див.: История Украинской ССР / Гл. ред. Ю.Кондуфор, отв. ред. Н.Супруненко. – Т. 6. – К., 1984. – С. 573; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 210.

Утворивши Корпус української державної жандармерії, командант отаман Лев Индишевський у наказі № 1 від 7 листопада затвердив повітові команди, що вже існували і надалі мали продовжувати свою діяльність, відповідно до законодавчих актів і статутами Австро-Угорщини, а також постанов Національної Ради і наказів командування цього Корпусу [214. С.5-6]²⁵¹.

13 листопада 1918 р. голова уряду ЗУНР К. Левицький і військовий міністр Д. Вітовський підписали розпорядження про утворення на території ЗУНР трьох військових областей (Львів, Станиславів і Тернопіль) та дванадцяти військових округ [35. 1918. Ч.1. С.2]²⁵². Так розпочалася структуризація жандармерії, відповідно до умов війни. За прикладом попередньої системи у кожній області було впроваджено посади експонованих старшин: сотника Івана Козака (Львів, осідок у Жовкві), сотника Степана Малиновича (Станиславів), сотника Миколу Алиськевича (Тернопіль). Їм під порядковувалися повітові команди зі своїми станицями [214. С.6]²⁵³. Внутрішня організація жандармерії будувалася за випробуваною австрійською системою. Залишено однострій, ступеневі відзнаки, які змінено лише в серпні 1919 р. У лютому 1919 р. командантом державної жандармерії став досвідчений старшина колишньої австрійської армії, засновник першого осередку Польової жандармерії Галицької армії, підполковник Олександр Красіцький.

Новостворені силові структури ЗУНР діяли у складній воєнно-політичній ситуації: країна була у стані війни, на 300-кілометровому фронті точилися безперервні бої, ворожі спецслужби вели диверсійно-підривної діяльність у середовищі Дієвої та Галицької армій, а також

²⁵¹ Козак І. Дещо про державну жандармерію... – С. 5-6.

²⁵² Вістник Державного Секретаріату Військових Справ (ДСВС). – Тернопіль, 1918. – Ч. 1. – 1 грудня. – С. 2.

²⁵³ Козак І. Дещо про державну жандармерію... – С. 6.

деморалізували населення. Ісидор Нагаєвський припускав, що саме спецслужби Польщі вдалися до навмисної бактеріологічної акції, яка спричинила жахливу епідемію тифу в Галицькій армії восени 1919 р. [540. С.313-314]²⁵⁴ До того ж, через територію ЗУНР поверталися на захід десятки тисяч фронтовиків австро-угорської армії: австрійці, чехи, словаки, угорці, хорвати та ін.; у лісах ховалися озброєні дезертири, окремі банди, які тероризували місцевих мешканців. Отож діяльність державної жандармерії часто виходила за межі традиційних функцій та обов'язків, особливо у прифронтових зонах. Це змусило військового міністра Д. Вітовського 26 листопада 1918 р. видати розпорядження, за яким усю жандармерію було підпорядковано Державному Секретаріатові військових справ, а в питаннях забезпечення порядку – повітовим державним комісарам [35. 1918. Ч.2. С.2]²⁵⁵. Але ці заходи не вирішували проблеми. Ситуація вимагала створення у складі Галицької армії власних структур жандармерії.

Перші формації польової жандармерії, або військової поліції, з'явилися у французькій армії часів революції 1791 р. Їх створював Наполеон I на теренах завойованих країн. В Австро-Угорщині їх створено 1849 р. як складову частину регулярного війська. Головним призначенням польової жандармерії була військово-поліцейська та охоронна служба в районах бойових дій армії та розташування її військ у прифронтовій зоні. Польові жандарми також виконували функції кур'єрів, вістових та конвоїрів. Жандармські підрозділи очолювали фахові старшини, які перебували в штабах цісарського війська, зокрема армій, корпусів і дивізій як референти.

У Галицькій армії польову жандармерію започатковано на початку грудня 1918 р. Її заснування пов'язано з іменем майора австрійської

²⁵⁴ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 313 – 314.

²⁵⁵ Вістник ДСВС. – Тернопіль, 1918. – Ч. 2. – 14 грудня. – С. 2.

жандармерії Олександра Красіцького, який після розвалу цісарського війська прибув у Бережани, де в замку XVI ст. тимчасово розташувалася Начальна команда Галицької армії. Досвідчений воєначальник, командувач армії, генерал Михайло Омелянович-Павленко призначив Олександра Красіцького референтом і командантом Польової жандармерії та невдовзі підвищив до рангу підполковника. Основою формування Польової жандармерії стали нормативні акти Австро-Угорщини і низка напрацьованих розпоряджень, спрямованих на правове врегулювання її організації.

Перший відділ Польової жандармерії Галицької армії О. Красіцький створив у бойовій групі “Південь” (згодом “Щирець”), куди він прибув у середині грудня 1918 р., щоб забезпечити підготовку наступу українського війська для визволення галицької столиці. Тоді ж сформовано відділ при Начальній команді Галицької армії [475. С.292]²⁵⁶. Під час реорганізації армії в три корпуси і дванадцять бригад у січні 1919 р. такі формування засновано при кожному штабі. Розбудовувати Польову жандармерію в цих умовах було досить складно. Передусім бракувало фахівців старшин і підстаршин. Якщо вищі командні посади займали досвідчені спеціалісти, серед яких назвімо О.Красіцького, Л.Огоновського, І.Козака, М.Яворського, І.Дичка, А.Люнца, то вже при формуванні середньої ланки виникали проблеми. Хоча через це відділи Польової жандармерії деякий час різнилися внутрішньою організацією і чисельністю, але вже на першому етапі свого існування вони велике значення в бойовій діяльності Галицької армії.

“Це були органи безпеки воєнного часу, – зазначав генерал Служби Безпеки України В. Сідак, – які призначалися для виконання військово-поліцейських функцій у місцях розташування й передислокації армії. Головним їх завданням були: збереження ладу і спокою в місцях

²⁵⁶ Козак І. Польова жандармерія УГА // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 292.

дислокації та руху війська, збір і охорона військового майна, особливо зброї та набоїв; попередження диверсійних акцій на залізничних шляхах, мостах та лініях зв'язку; протидія дезертирству; супроводження конвоїв і кур'єрів тощо. Інколи вони виконували також обов'язки Державної жандармерії (боротьба зі шпигунством, саботажем і ворожою пропагандою) там, де її підрозділів не було” [580. С.192]²⁵⁷. Як бачимо, спектр діяльності Польової жандармерії був дуже широким – вимагав високої організації особового складу. Зауважмо, що військовий юрист М. Кравчук завдання Польової жандармерії обмежував до боротьби проти дезертирства, тоді як її функції він приписував іншим чинникам: “Для охорони і оборони органів управління і забезпечення порядку у прифронтовій смузі створювалися допоміжні формування... – булавні відділи (для охорони штабів), станційні команди (для забезпечення порядку у місцях перебування військових частин), відділи польової жандармерії (для боротьби з дезертирством)” [486. С.193]²⁵⁸.

На початку лютого 1919 р. підполковник О. Красіцький обійняв посаду команданта Державної жандармерії і референта НКГА. Новим командантом Польової жандармерії став талановитий організатор і непересічний фахівець сотник Іван Козак. Саме він опрацював і втілював у життя найважливіші юридично-правові документи, які чітко визначили завдання, структуру, компетенції жандармських формувань, права та функціональні обов'язки їхніх командантів. Головним нормативним актом були “Організаційні постанови для Полевої жандармерії Галицької Армії” від 12 березня 1919 р., який підписали головнокомандувач Галицької армії генерал Омелянович-Павленко і досвідчений

²⁵⁷ Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 рр.: Невідомі сторінки історії. – С. 192.

²⁵⁸ Кравчук М. В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914 – 1993 рр. – С. 192.

начальник штабу армії полковник Віктор Курманович [27. Спр. XXIV – 26; 51. С.15-20]²⁵⁹.

Перший параграф Постанови визначав завдання Польової жандармерії, що передбачали: нести військово-поліцейську службу в районах дислокації дієвої армії (тобто у фронтовій смузі), а також у запіллі, надавати допомогу їхнім командирам; забезпечувати безпеку і охорону важливих кур'єрів і вістових, здійснювати ескорт вищого військового керівництва. Категорично заборонялося використовувати польових жандармів для виконання інших функцій, не пов'язаних із їхніми прямими обов'язками. “Лиш усильна спільна праця всіх чинників, покликаних до удержання публичного спокою, ладу і безпеченства може бути запорукою порядку в Державі та в області армії, – наголошував Михайло Омелянович-Павленко і зазначав: – Має полева жандармерія оставати в постійнім контакті з Державною жандармерією та іншими органами публичного безпеченства” [51. С.15]²⁶⁰.

Наступний розділ Постанови визначав структуру Польової жандармерії. Вона складалася з відділів польової жандармерії, стрілецьких бригад, груп і корпусів. Вони отримували найменування відповідно “Команда відділу Полевої жандармерії 2-го галицького корпусу”, або “Команда чети Полевої жандармерії Львівської бригади”, або “Чета Польової жандармерії Окремого загону отамана Долуда”. Утворено відділ Польової жандармерії і при Начальній команді. Командантами відділів бригад і груп призначали досвідчених хорунжих, а корпусів і НКГА – старшин, які водночас були референтами командування у справах жандармерії. Було впроваджено пряму вертикальну схему підпорядкування відділів і їхніх командантів.

²⁵⁹ Національна бібліотека у Варшаві. Фонд НТШ у Львові. – Спр. XXIV – 26; 3 історії спеціальних служб України (1918 – 1920 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1999. – С. 15-20.

²⁶⁰ 3 історії спеціальних служб України. – С. 15.

“Організаційні постанови” визначали кількісний склад жандармських підрозділів. Зокрема, кожна бригадна чета повинна була мати сорок жандармів, із них шість кінних; корпусна, як і Начальної команди, – по тридцять, із них шість кінних. Отже, при НКГА у трьох корпусах і дванадцяти бригадах нараховувалося шістсот польових жандармів, із них близько ста кінних [51. С.16]²⁶¹ .

Документ визначав права і обов’язки командантів відділів і командирів чет, зокрема корпусні мали права командирів сотні, а бригадні – права четаря. Команданти відділів і чет Польової жандармерії були зобов’язані також виконувати накази командування військових формацій, при яких вони існували, в межах своєї компетенції. Постанова визначала головні завдання посадових осіб. Наприклад, командант Польової жандармерії при НКГА, який водночас був референтом головнокомандувача і начальника штабу, мав контролювати службу підпорядкованих структур, регулярно перевіряти їх на місці й складати звіти. Йому надавалися права командира полку. “Найголовнішим завданням старшин і підстаршин полевої жандармерії, – наголошувалося в Постановах, – є удержувати карність та військово-патріотичного духа у своїх підчинених, обучувати їх на основі практичних примірів служби та потрібним приписам і контролювати в переведенню сих послідних” [51. С.17]²⁶² . Визначено вимоги до особового складу Польової жандармерії: “Годяться до служби при тій частині армії, – підкреслено в документі, – тільки вибрані моральні люди, сильні духом і тілом, о залізній відвазі і енергії” [51. С.17]²⁶³ . Належало зараховувати на службу осіб, які, принаймні, місяць перебували в бойових частинах українського війська або ж були поранені на фронтах українсько-польської війни, а також тих, які щонайменше два роки служили в австрійській армії, зарекомендували

²⁶¹ Там само. – С. 16.

²⁶² Там само. – С. 17.

²⁶³ Там само.

себе бездоганною поведінкою і відповідно склали присягу ЗУНР. Осіб, які не відповідали цим вимогам, порушували нормативні акти, законність і правопорядок, негайно звільняли з жандармерії. Заміну особового складу Польової жандармерії фронтових частин впроваджували через три місяці. Вимагалось, щоб кожний старшина і козак жандармерії точно знав свої функціональні обов'язки і чітко їх виконував, мав при собі такі нормативні документи, як “Організаційні постанови” та “Службову інструкцію для полевої жандармерії”.

“Службова інструкція для полевої жандармерії” суттєво доповнила попередній документ й стала правовою базою діяльності особового складу. У ній було детально викладено функціональні обов'язки командирів і рядових жандармів; Інструкція регулювала відносини відділів із військовими частинами і місцевими органами самоуправління ЗУНР. Крім цього, Інструкція вимагала від особового складу високої дисципліни, бездоганної поведінки щодо населення, неухильного дотримання законів, розпоряджень і наказів вищого командування. Визначено також порядок проходження служби, присвоєння чергових ступенів і звань, а також вимоги щодо віку (20 – 40 років), фізичного розвитку, сімейного стану (приймали на службу лише неодружених). Кожен повинен був мати стаж військової служби в австрійській або Галицькій арміях, а також пройти скорочений курс навчання у професійній Станиславівській школі [628. С.104]²⁶⁴.

У спогадах “Польова жандармерія УГА” Іван Козак наголошував, що, опрацьовуючи ці документи, він використав нормативні акти австро-угорської армії “з відповідним достосуванням до змінених умов, зокрема до організаційної системи новоствореного Українського війська”. І.Козак додавав, що на практиці вимоги цих важливих правових документів

²⁶⁴ Футулуйчук В. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.) – Львів; Донецьк, 2000. – С. 104.

виконували не завжди, особливо при комплектуванні перших відділів. Жандармів-професіоналів вистачало хіба що для старшинських посад [475. С.295]²⁶⁵. Але саме старшини сприяли тому, що особовий склад жандармерії проводив підготовку фахівців уже під час служби, згодом застосовував у практичній діяльності, завдяки їхній високій національній свідомості, нормам християнської етики, дисципліні і старанності домагався в цьому успіху.

Стрільці Польової жандармерії були озброєні крісами російського або австрійського зразка – короткими кавалерійськими карабінами, а старшини і підстаршини – пістолетами. Інколи у відділах стрільців озброювали скорострілами. Зброю дозволяли використовувати у випадках ворожого нападу або після обов’язкового сигнального попередження, при втечах затриманих чи арештованих з-під конвою. На відміну від державної жандармерії, яка мала особливий однострій, польові жандарми носили армійську форму тільки із синьо-жовтою опаскою на лівому рукаві мундиру з літерами “ПЖ” [35. 1919. Ч.2. С.3-4; Ч.17. С.3-4]²⁶⁶. Згідно з Розпорядженням уряду ЗУНР і наказу Військового міністра Д. Вітовського від 5 грудня 1918 р., було визначено місячні оклади: для жандармів 50 – 150 корон, підстаршин – 100 – 200 корон, старшин – 350 – 900 корон (залежно від військового звання). Невдовзі встановили й пенсії за вислугу, інвалідність, виплати для родин у період служби та на випадок загибелі жандарма [35. 1918. Ч.2. С.5]²⁶⁷.

Навантаження на цю загалом нечисленну службу було велике. Незважаючи на організаційно-матеріальні труднощі, часом упереджене ставлення населення й військовиків, Польова жандармерія забезпечувала стабільність тилу фронтних частин, оперативно реагувала на ворожі

²⁶⁵ Козак І. Польова жандармерія УГА... – С. 295.

²⁶⁶ Вістник ДСВС. – Станиславів, 1919. – Ч. 2. – 30 квітня. – С. 3-4; Ч. 17. – С. 3-4.

²⁶⁷ Там само. – Тернопіль, 1918. – Ч. 2. – 14 грудня. – С. 5.

прояви (наприклад, Дрогобицький квітневий виступ робітників під проводом комуністів, безкровно ліквідований протягом дня). Військові штаби під час бойових дій, важливі переговори в Ходорові в лютому 1919 р. між представницькою делегацією Антанти і командуванням Галицької армії за участю Головного отамана УНР Симона Петлюри було забезпечено надійною охороною. Рішуче довелося діяти Польовій жандармерії навесні 1919 р., коли під впливом фронтових невдач та деморалізаторської ворожої пропаганди в армії поширилося дезертирство. Протягом лютого – березня лише в Коломийській військовій окрузі було затримано близько тисячі трьохсот дезертирів. 29 квітня п'ятьох із них засуджено у Станиславові до смертної кари [17. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 22; 124. 1919. 4 трав.]²⁶⁸. Проте командування жандармерії звернуло увагу на те, що тогочасне дезертирство було спричинено прагненням допомогти сім'ям у весняних сільськогосподарських роботах. Унаслідок військового відомства дозволило відпускати вояків на тиждень додому – кількість і рівень дезертирів різко знизилася [17. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 13]²⁶⁹.

На діяльність Польової жандармерії безпосередньо впливали різні чинники. Залежно від воєнно-політичної ситуації вона будувала свої формування, визначала завдання й особливості організації служби. Робота структур ускладнювалася частою зміною районів дислокування, пов'язаною зміною лінії фронту. Зокрема, одне з Розпоряджень військового відомства від 31 березня 1919 р. запроваджувало новий поділ фронтових і прифронтових смуг, що змінювало відповідно і режим діяльності жандармерії. У фронтовій смузі – повіти Сокаль, Жовква, Львів, Рудки, Самбір, Старий Самбір, Турка – запроваджувався суворий пропускний режим, для населення, що було завданням жандармерії. До прифронтової смуги було включено повіти Радехів, Броди, Камінка

²⁶⁸ ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. I. – Спр. 146. – Арк. 22; Стрілець. – 1919. – 4 травня.

²⁶⁹ ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 13.

Струмілова, Золочів, Перемишляни, Бібрка, Рогатин, Жидачів, Стрий, Дрогобич і Сколе. Решта території ЗУНР – запілля, тобто глибокий тил, у якому діяли формації державної жандармерії [35. 1919. Ч.12. 1 трав. С.5]²⁷⁰.

Унаслідок травневої офензиви польського війська, коли на початку червня 1919 р. Галицька армія була затиснута на невеличкому клаптику землі у південно-східній частині ЗУНР, в організації Польової жандармерії відбулися кардинальні зміни. За часи служби нового команданта сотника Матвія Яворського було опрацьовано і затверджено новий статут, який 24 червня 1919 р. оголосив у наказі Начальний вождь генерал О. Греков. Згідно зі статутом, назву “Польова жандармерія” було змінено на “Польова сторожа”. Зазнала змін і структура органу: сторожа підпорядковувалася Команді етапу армії на чолі з полковником Грицем Коссаком. Сферою діяльності Команди було запілля. Тепер кожний корпус і кожна бригада, чия чисельність зросла відповідно до шести і вісімнадцяти осіб, мав сотню Польової сторожі. Бригадна сотня складалася із трьох чет, дві з них були кордонними, їхнє завдання – охорона пограниччя. Сотня нараховувала до ста, а чета – до тридцятьох вояків [506. С.130; 580. С.193]²⁷¹.

Докорінне збільшення особового складу Польової сторожі стало можливим унаслідок кадрового скорочення Державної жандармерії, коли з 28 старшин, 900 професійних і 250 пробних жандармів значну частину передали М. Яворському, а решта склала Народну сторожу, також підпорядковану Команді етапу армії [636. С.307]²⁷². У такій структурній організації Польова сторожа діяла після приєднання до армії УНР у середині липня 1919 р. Зауважмо, що командування Наддніпрянської

²⁷⁰ Вістник ДСВС. – Станиславів, 1919. – Ч. 12. – 1 травня. – С. 5.

²⁷¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – С. 130; Сідак В. С. Національні спецслужби... – С. 193.

²⁷² Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – Львів, 1999. – С. 307.

армії взяло за зразок структуру і нормативні засади Польової сторожі та прагнуло так розбудувати і свої формації.

Після того як у лютому 1920 р. Галицька армія ввійшла до складу Червоної армії Народну сторожу (жандармерію) було ліквідовано, а Польова сторожа продовжувала функціонувати. Чимало її підрозділів, особливо відділ сотника Антона Лютца при штабі ЧУГА, допомагало рятувати життя арештованим галицьким старшинам і стрільцям, організовуючи втечі із застінок НК, чи під час конвоювання. Польова сторожа припинила існування 1920 р. унаслідок квітневої трагедії Галицької армії на польському фронті. Саме тоді більшовицька НК розгорнула масові арешти членів штабів, тилкових підрозділів ЧУГА, серед яких були формування Польової сторожі; передусім репресували жандармів, відправивши їх у підмосковний концтабір Кожухів, а звідти – на Соловки, де всі галичани й загинули. Серед загиблих були старшини К. Бабицький, М. Бурак, В. Дроздовський, В. Луцик та ін. [19. Оп. 61. Спр. 10. Арк. 45-48]²⁷³

Підсумовуючи діяльність Польової жандармерії Галицької армії, слід погодитися з колишнім її керівником І. Козаком, який писав: “Всі вони, старшини, підстаршини й стрільці, виконували з повною посвятою свою відповідальну службу, а також нерідко, як тільки зайшла потреба, приймали чинну участь у бойових діях Рідного Війська. Тим вони засвідчили свої здисциплінованість та свої високі моральні кваліфікації. Їм так, як і воякам інших частин УГА, присвічувала завжди в їхніх діях Велика Мета – визволення Батьківщини” [475. С.296]²⁷⁴.

Відділи жандармерії тісно співпрацювали і координували свою діяльність з Польовими судами Галицької Армії, які діяли при Начальній Команді та бойових групах.

²⁷³ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории. – Ф. 17. – Оп. 61. – Спр. 10. – Арк. 45–48.

²⁷⁴ Козак І. Польова жандармерія УГА... – С. 296.

Як уже зазначено раніше, юридично-правовою основою творення і розбудови силових структур стала постанова Української Національної Ради від 9 листопада 1918 р. про сформування у складі Першого Кабінету Міністрів Державного Секретаріату судових справ, який очолив громадсько-політичний діяч, досвідчений юрист Сидір Голубович, та Тимчасовий Основний Закон ЗУНР, ухвалений 13 листопада, – Конституція молодої української держави [507. С.80]²⁷⁵. Водночас із розбудовою загальнодержавної судової системи формувалося й військове судівництво Галицької армії, чією компетенцією став розгляд злочинів і правопорушень, які скоїли військовослужбовці й цивільні.

Законодавчу і правову базу військового судівництва визначило Розпорядження Державного Секретаріату військових справ від 16 листопада 1918 р. за підписами голови уряду К. Левицького і військового міністра полковника Д. Вітовського. Вищим судовим органом визначено Військовий трибунал при ДСВС, якому підпорядковувалися обласні військові суди на чолі з командантами, оголошеними 13 листопада у наказі Д. Вітовського (Львів, Станиславів, Тернопіль) [35. 1918. Ч.1. С.2]²⁷⁶. Оскільки Львів у той час був в облозі, функції обласного суду виконувала аналогічна структура Начальної команди Галицької армії, якій підпорядковувалися Військові окружні суди Львова, Перемишля, Рави-Руської, Самбора, Стрия. До Станиславова належали військові суди Станиславівської, Коломийської, Чернівецької округ, а до Тернополя – Тернопіль, Золочів, Чортків, Бережани. У Розпорядженні наголошено, що юридично-правовою базою діяльності всіх військових судів ЗУНР тимчасово залишалися відповідні закони Австро-Угорщини, причому до обласні суди отримували права колишніх дивізійних судів австро-угорської армії, а окружні – бригадних. Отже, до них переходили всі карні

²⁷⁵ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – С. 80.

²⁷⁶ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ (ДСВС). – Тернопіль, 1918. – Ч. 1. – 1 грудня. – С. 2.

справи й документація дивізійних і бригадних судів на теренах Галичини. Визначено також, що сторону звинувачення для розгляду карних справ у суді повинні представляти: у Трибуналі – Генеральний військовий прокурор, на рівні обласних судів – військовий прокурор, а окружних – судовий офіцер (суддя-сотник чи суддя-поручник тощо) [35. 1918. Ч.2. С.4]²⁷⁷.

На відміну від формування корпусу державної і польової жандармерії, укомплектування структур військового судівництва проходило досить швидко й організовано. Цьому сприяло і те, що українці мали широкий доступ до факультету права у Львівському університеті, і більшість цим скористалася. Не випадково більшість лідерів Листопадової національно-демократичної революції, зокрема президент Національної Ради ЗУНР Євген Петрушевич, члени уряду на чолі з Костем Левицьким, чимало й військовиків мали саме юридичну освіту (міністр Д. Вітовський, отамани Я. Воєвідка, О. Підляшецький, С. Горук, О. Навроцький, З. Носковський, Т. Рожанковський та ін.). Цю важливу роботу очолив начальник відділу судівництва ДСВС, референт військового міністра із судових справ, досвідчений юрист, колишній військовий суддя австрійської армії отаман Омелян Підляшецький. Начальником відділу судівництва Начальної команди і референтом командувача Галицької армії призначено отамана Степана Тисовського (брата О.Тисовського, голови Верховної пластової ради), який у повоєнні роки очолив Пласт. Окружні військові суди також очолили досвідчені правники, здебільшого військові судді австрійської армії – О. Жук (Стрий), Я. Горалевич (Самбір), Е. Варницький (Коломия), В. Брикович (Тернопіль), О. Черненко (Станиславів) та інші. Усі структурні підрозділи

²⁷⁷ Там само. – 1918. – Ч. 2. – 14 грудня. – С. 4.

сформувалися й почали працювати вже наприкінці листопада [636. С.318]²⁷⁸.

Згідно з Розпорядженням від 16 листопада 1918 р., що підтверджувало чинність нормативних актів австро-угорської армії, залишалася стара система рангів та звань. Військовиків із вищою юридичною освітою зараховували на службу як лінійних старшин у ранги суддів, зберігаючи військові звання – сотник-суддя, поручник-суддя тощо. Саме вони керували слідством, судовим процесом, визначали ступінь вини підсудних. Старшини й підстаршини, які не мали вищої юридичної освіти й не склали фахових іспитів, належали до категорії військових урядовців і носили звання: судовий поручник, судовий четар або хорунжий. Вони виконували допоміжні функції, але на практиці їх часто залучали до слідства й ведення судових процесів. Відзнакою суддів були старшинські зірки на ковнірі, а урядників – червоні розетки. У правах, грошових окладах і пільгах військових суддів та урядовці прирівнювали відповідно до їхніх звань до армійських старшин і підстаршин.

Призначені на посади військові судді й урядники приймали присягу, затверджену постановою Ради Державних Секретарів ЗУНР 28 січня 1919 р., яку підписали голова уряду Сидір Голубович і військовий міністр Дмитро Вітовський. У тексті Присяги було наголошено: “Присягаю торжественно Всемогучому Богу і прирікаю на мою честь бути вірним Українській Народній Республіці і повинуватися її законам і розпорядам. Присягаю сповняти приручені мені обов’язки після мого найліпшого знання і совісти на кожному мені як військовому судді – (судовому військовому урядникови) – призначенім службовім місці – під час війни і мира, при тім мати все на увазі найвисше добро моєї вітчизни, виконувати закони, розпоряди, поуки і поручення моїх зверхників і залишати всякого рода надужиття моєї власти, так мені Боже допоможи.

²⁷⁸ Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – Львів, 1999. – С. 318.

Амін” [35. 1919. Ч.6. С.7]²⁷⁹. На судових засіданнях головували окружні команданти.

Виявилося, що окружні військові суди, чиєю компетенцією було розглядати справи про злочини й правопорушення особового складу військових частин, які дислокувалися на території округ, переповнені справами й не відповідали вимогам часу. “Суд Окружної Військової Команди в Стрию, – згадував тогочасний поручник-суддя Іван Максимчук, – був завалений різного роду карними справами, а число їх постійно зростало. Невелика кількість судейського та помічного персоналу не могла дати собі раду і просто не мала вистачальних фізичних сил полагоджувати правильно та в найкоротшому часі навіть справ арештованих... Причиною цього лиха був факт, що до компетенції... належали не тільки злочини й провини, доконані в запілю, але теж ті, що були доконані на фронті, який у тому часі простягався від Лютовиськ через Хирів-Крукеничі та Городок аж до самого Львова” [250. С.139]²⁸⁰.

У зв’язку з цим у постанові уряду ЗУНР, яку було узгоджено з військовим відомством 3 грудня 1918 р., впроваджено Польові суди при кожній Окружній військовій команді та військових формаціях, зокрема Начальній команді Галицької армії, бойових групах “Північ“, “Львів“, “Південь“. Оприлюднений документ і з Розпорядженням Державного секретаря полковника Д. Вітовського від 28 січня 1919 р. створили правову базу для утворення і діяльності Польових судів, які розглядали справи військовиків і частково цивільних осіб, якщо вони стосувалися безпеки армії. Польові суди отримували відповідні назви: Польовий суд окружної команди в Стрию (чи іншому центрі команди), а для фронтових військових формацій – Польовий суд групи “Північ” тощо. Головою суду

²⁷⁹ Вісник ДСВС. – Станиславів, 1919. – Ч. 6. – 15 лютого. – С. 7.

²⁸⁰ Максимчук І. До історії судівництва при Українській Галицькій Армії // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Вінніпег, 1966. – С. 139.

призначали відповідних командантів Окружних команд і бойових груп. Звертали особливу увагу на те, що у розгляді справ повинні брати участь слідчі, судді та прокурори. Всі смертні вироки обов'язково розглядали Військовий міністр і уряд ЗУНР, вироки виконували тільки після їхнього затвердження. Нормативними актами було проголошено австрійські закони і військові карні кодекси [35. 1918. Ч.2. 14 груд.]²⁸¹.

Важливим правовим документом того часу було розпорядження військового міністра від 28 січня 1919 р. “Польові суди”, яке визначало права й обов'язки новостворених судових структур, доповнювало карний та процесуальний кодекси і розмежовувало компетенції судів різних ступенів. У Розпорядку було наголошено, що з 18 січня розпочинає роботу Польовий суд Начальної команди Галицької армії, який розглядав справи старшин (офіцерів), а також інших осіб, пов'язаних зі шпигунством або ж сприянням ворожому війську від усіх бойових формацій Галицької армії. Справи польових судів військових формацій, підпорядкованих Начальній команді, тобто бойових груп (згодом корпусів), були під юрисдикцією Польового суду НКГА. Польові суди при Окружних військових командах залишалися в юрисдикції ДСВС. Якщо військовослужбовці фронтових частин скоювали злочини чи правопорушення в тилу і їх арештовували місцеві Військові команди, їхні справи можна було розглядати на місці, але за участю суддів відповідних військових частин. Головою (командантом) суду мав бути обов'язково командант (командир) Окружної команди, бойової групи чи Начальної команди. Смертні вироки міг затверджувати лише Державний Секретар військових справ. Начальникам Польових судів надавалося право відкривати карну справу, провадити слідство, здійснювати арешти підозрюваного, передавати справу в інший суд, звільняти з-під арешту. У службових справах весь персонал Польових судів підлягав військовому

²⁸¹ Вістник ДСВС. – Тернопіль, 1918. – Ч. 2. – 14 груд. – С. 3-4.

відомству, референтура судівництва якого відповідала за призначення на службу, відпустки, переведення на інші посади, звільнення зі служби. Надавати відпустки службовому персоналові Польових судів могли також начальники судів, але не більше ніж на тиждень в особистих справах і на три дні у випадку хвороби. Начальники судів були зобов'язані щомісяця звітувати вищим інстанціям про свою діяльність.

Розпорядження Військового міністра полковника Д. Вітовського впроваджували правові основи створення й діяльності карних установ, визначали права арештованих і підслідних, регламентувалося судочинство. Згідно з Розпорядженням, у Станиславові та в Чорткові начальники судів за згодою місцевих Окружних команд засновували в'язниці для засуджених до ув'язнення терміном, більше ніж рік. У цих в'язницях було передбачено окремі приміщення (камери) для старшин. Для засуджених на термін 3 – 12 місяців існувала в'язниця у Дрогобичі. Засуджених на термін, менший ніж три місяці утримували при Польових судах. Усі в'язниці мали прийняти людей до 20 лютого, причому засуджених в округах Перемишль, Рава-Руська, Самбір, Станиславів, Стрий, Коломия і Чернівці, а також із фронткових частин Галицької армії відправляли до Станиславова, а з округів Тернопіль, Золочів, Чортків і Бережани – до Чорткова.

Було визначено порядок арешту, оформлення судових справ: хворих мали скеровувати в карні установи лише за згодою лікарів. Адвокатів й оборонців при розгляді справ військовиків на судовий процес переважно не допускали. Однак Розпорядження дозволяло їм брати участь у слідстві, у судових засіданнях із санкції судового референта ДСВС. Урешті-решт, полковник Дмитро Вітовський наказав звільнити всіх жінок, які входили до складу Польових судів. Водночас він попереджав про відповідальність командантів військових формацій, Окружних команд за безпідставні представлення Польовим судам військовослужбовців,

“наслідком чого продовжується арешт часто над особами, які дійсно не поповнили жадного карогідного вчинку” [35. 1919. Ч.6. 15 лют.]²⁸² .

Законодавчо-правове забезпечення діяльності Польових судів постійно вдосконалювалося. Зокрема, Розпорядження Ради Державних Секретарів від 17 лютого 1919 р., який підписали всі члени уряду на чолі з Сидором Голубовичем, надавало право арешту без пред’явлення ордерів, тобто без попередження осіб, за участь в антидержавних бунтах, за сприяння порушенням обов’язку військової служби, дезертирства, умисне пошкодження залізниць, засобів державного зв’язку, проявів колективного насильства та ін. Це Розпорядження стосувалося як військовослужбовців і жандармів, так і цивільних, чії карні справи також розглядав Польовий суд [35. 1919. Ч.9. 10 квіт.]²⁸³ . 1 березня 1919 р. Рада Державних Секретарів ще раз повернулася до питань діяльності Польових судів. Під юрисдикцію польових судів підпадали цивільні особи, яких звинувачували у розкраданні військового майна чи майна військової управи або того, яким користувалося військо [35. 1919. Ч.7. 15 бер.]²⁸⁴ . Того ж дня уряд прийняв важливу постанову, яка, залишаючи порядок затвердження смертних вироків справою Військового міністра, надавала право Окружним командам замінювати вирок м’якшою карою. Внаслідок було внесено зміни у розпорядження й регламенти від 3 грудня 1918 р. і 28 січня 1919 р., які оголосили голова уряду і Військовий міністр [35. 1919. Ч.7. 15 бер.]²⁸⁵ .

28 січня 1919 р. затверджено ще один нормативний акт – Пояснення до розпоряджень ДСВС, що підписали голова уряду С. Голубович і виконувач обов’язків військового міністра П. Бубела. Появу цього Пояснення спричинила хибна інтерпретація деяких правових аспектів

²⁸² Там само. – Станиславів, 1919. – Ч. 6. – 15 лют. – С. 7-8.

²⁸³ Там само. – Ч. 9. – 10 квіт. – С. 3.

²⁸⁴ Там само. – Ч. 7. – 15 бер. – С. 12.

²⁸⁵ Там само.

Розпорядження. Визначалося, що Польові суди бойових груп “Північ”, “Львів”, “Південь”, як і Окружні, підпорядковувалися судовому референтові ДСВС так само, як і Польовий суд НКГА. Саме судовий референт Державного Секретаріату внутрішніх справ був найвищим органом для всіх структур Польових судів і їхнього особового складу, і судовий референт Начальної команди не мав права втручатися в судочинство, видавати відповідні розпорядження і здійснювати контроль [35. 1919. Ч.9. 10 квіт.]²⁸⁶. Йшлося про те, щоб зробити Польові суди незалежними від військових інституцій і чітко визначити їхнє підпорядкування.

Незважаючи на все, в одній із бойових груп самочинно сформували Польовий суд, який на основі старих австрійських карних законів, засудив військовослужбовця до смертної кари. Вирок затвердив командант групи, і 29 грудня 1918 р. він був виконаний. Головнокомандувач Галицької армії генерал М. Омелянович-Павленко висловив обурення самочинними незаконними діями команданта і категорично заборонив таке самоправство і створення несанкціонованих польових судів (наказ Начальної команди від 3 лютого 1919 р.).

У документі ще раз було наголошено на тому, що в армії є лише чотири Польових суди: НКГА з осідком у Ходорові, до компетенції якого належали справи старшин, а також справи пов'язані зі шпигунством і допомогою ворожому військові; Польові суди бойових груп “Північ” (Кам'янка Струмилова), “Південь” (Стрий), “Львів” (Бібрка), які розглядали всі інші справи військових. справи цивільних осіб розглядали тільки Польові суди окружних команд або звичайні державні суди. У зв'язку з тим, що Польовий суд групи “Південь” ще не було сформовано, його функції покладалися на Польовий суд окружної команди у

²⁸⁶ Там само. – Ч. 9. – 10 квіт. – С. 7.

Стрию [51. С.26-27]²⁸⁷. Зауважмо, що в січні 1919 р. Галицьку армію реорганізовано у три корпуси, отже, Польовий суд групи “Північ” перетворили в суд 1-го корпусу підполковника Осипа Микитки, відповідно групи “Львів” – 2-го корпусу, яким командував полковник Мирон Тарнавський, і групи “Південь” – 3-го корпусу під командуванням полковника Гриця Коссака [636. С.309]²⁸⁸.

Отже, у стислий термін у Галицькій армії було створено чітку систему Польових судів, чиєю юридично-правовою базою стали нормативні акти австро-угорської армії, до яких було внесено суттєві доповнення і зміни, відповідно до постанов уряду і розпоряджень військового відомства ЗУНР. Саме збереження опрацьованих і перевічених часом законів військового судочинства забезпечило законність і правопорядок у молодій Галицькій армії, народженій національно-демократичною революцією. До речі, історик із діаспори О. Субтельний відзначав це явище як позитивне. “Вони (керівники ЗУНР – авт.) спиралися на старі австрійські моделі, – писав він. – Галичани не займалися поширеними на сході радикальними експериментами” [594. С.322-323]²⁸⁹. Справді, після жовтневого перевороту 1917 р. більшовики цілком зламали і знищили судову систему, що існувала в Росії, і створили, зокрема в Червоній армії, революційні трибунали, якими керували не закони, а вказівки партії та принципи революційної доцільності. Зокрема, трибунал 1-ї Кінної армії в часи наступу на Львів улітку 1920 р. засудив на смерть двох червоноармійців, які продали зі складу 200 порожніх мішків [24. Оп. 1. Д. 31. Л. 21]²⁹⁰. Водночас, за свідченням політкомісара,

²⁸⁷ З історії спеціальних служб України (1918 – 1920 рр.). Збірник документів і матеріалів. – К., 1999. – С. 26-27.

²⁸⁸ Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – С. 319.

²⁸⁹ Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 322 – 323.

²⁹⁰ Российский государственный военный архив. (РГВА). – Ф. 197. – Оп. 1. Д. 31. – Л. 21.

кіннотники із Башкирської бригади, які під час нальоту на с. Бараківці на Волині згвалтували двадцятьох п'яток дівчат віком від п'ятнадцяти до дев'ятнадцяти років, забрали 27 селянських коней, верхи в'їхали до церкви й пограбували її майно, взагалі не були покарані [24. Оп. 1. Д. 31. Л. 95]²⁹¹. Залишився без покарання і більшовицький комісар Я. Табукашвілі, який самочинно розстріляв старшину Галицької армії отамана Я. Воевідку під час перебування УГА у складі Червоної армії [507. С.298]²⁹². Таких прикладів можна навести тисячі.

Для того, щоб підготувати кадри для Польових судів, насамперед суддів, при судовій референтурі Державного Секретаріату військових справ діяла спеціальна комісія, яка дбала про підвищення фахового рівня особового складу Польових судів, готувала урядників до іспитів на посаду судді й періодично проводила їх при Військовому відомстві у Станиславові. Як згадував старшина І.Максимчук, саме завдяки цій комісії було перекладено українською мовою й розіслано у війська австрійські “Вісники державних законів” з основними юридично-правовими документами – “Військовим кримінальним кодексом” і “Військовою кримінальною процедурою”. Головою комісії був син греко-католицького пароха зі с. Монастириське на Тернопільщині, колишній австрійський військовий суддя, а згодом судовий референт ДСВС отаман-суддя О. Підляшецький. Серед членів комісії працювали досвідчені військові юристи сотник-суддя А. Купровський, колишній суддя Солотвинського повіту, згодом радник Окружного суду в Самборі, сотник-суддя Я. Горалевич, син пароха з Угерська, активний австрійський поручник-суддя часів світової війни та ін. [250. С.140]²⁹³ Після відповідних іспитів чимало судових урядників отримало ступінь суддів, зокрема І. Федак, М. Стойка, І. Козбур, В. Шавала, Т. Михайлівський, Є. Величковський,

²⁹¹ Там же. – Л. 95.

²⁹² Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – С. 298.

²⁹³ Максимчук І. До історії судівництва... – С. 140.

В. Кіжик, В. Оробець, С. Крет, С. Гладішевський, Р. Слюзар, І. Максимчук та ін. [35. 1919. Ч.8. 25 бер.]²⁹⁴ Коли створювалися корпусні суди, всі військові судді й урядники мали скласти іспити. Іспити можна було також скласти і для того, щоб підвищити звання, це, звичайно, сприяло вдосконаленню фахового рівня військових юристів.

Розгляньмо діяльність армійського Польового суду 3-го галицького корпусу з осідком у Стрию. Начальником, а також судовим референтом командувача корпусу полковника Г. Коссака (згодом генерала В. Гембачева) був сотник-суддя Володимир Кіжик, який до війни закінчив правничий факультет Львівського університету, працював як адвокат у Янові під Львовом, у світову війну – у структурах австрійського військового судівництва. Досвідчений юрист і здібний організатор, він згуртував у складі суду добрих фахівців, серед яких – колишні працівники австрійських військових судів І. Максимчук, С. Грубський, І. Федак, М. Стойка, М. Льобман (його розстріляли нацисти 1942 р. у Бориславі), К. Коберський та ін. [506. С.188]²⁹⁵

“За нашим судом залишилися тільки чисто військові злочини і провини, – відзначав І. Максимчук, – доконані військовими, що перебували на фронті. Засуджуючі вирокі нашого суду, як зрештою й усіх полевих судів у час війни, були з правила “умовні”, тобто виконання кари були відкликані аж до закінчення війни, а в міжчасі засуджений мусів йти на фронт боронити Україну” [250. С.141]²⁹⁶. Головним слідчим був поручник-суддя д-р С. Грубський – до війни повітовий суддя у Дрогобичі. Розгляд найскладніших справ на засіданнях Польового суду здійснювався під керівництвом В. Кіжика. Функції прокурора виконував один із суддів. Вирок затверджував командир корпусу, смертні вирокі надсилали для затвердження в ДСВС. Зауважмо, що смертних присудів у

²⁹⁴ Вістник ДСВС. – Станиславів, 1919. – Ч. 8. – 25 бер. – С. 6.

²⁹⁵ Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – С. 188.

²⁹⁶ Максимчук І. До історії судівництва... – С. 141.

практиці Польового суду 3-го корпусу не було за весь час війни. Решта військових злочинів і правопорушень розглядали Польові суди при окружних командах. Зокрема, у Стрию польовим судом керував спочатку сотник-суддя Остап Жук, невдовзі його змінив сотник-суддя Я. Горалевич (родом зі Стрийщини, закінчив Львівський університет, згодом у міжвоєнні роки – адміністративний директор і радник-юрист в адміністрації митрополита Андрея Шептицького, помер 1944 р. в Лодзі). Командантом суду був отаман В. Котович, слідчими – поручник-суддя М. Гутникевич, знавець цивільного і карного права [506. С.188]²⁹⁷.

Найсучаснішою справою Польового суду стрийської окружної команди став судовий процес у справі Дрогобицького антидержавного виступу 14 – 15 квітня 1919 р. під проводом комуністів, які закликали до встановлення радянської влади. У радянській історіографії цей виступ кваліфікували як жорстоко придушене збройне повстання. “1200 чоловік з них заарештували, – зазначено в одній із публікацій, – і кинули в тюрми, 15 – засуджено до довічного ув’язнення, троє страчено” [374. С.25]²⁹⁸. Насправді ж слідство під керівництвом Є. Величковського та за участю поручника-судді Я. Белкота було проведено протягом одного дня: із тисячі затриманих звинуватили тільки хорунжого Матковського і трьох комуністів на чолі з В. Коцком, які, до речі, без особливих перешкод утекли з-під варти. Трьох дезертирів-грабіжників, які ніяк не пов’язані з повстанням, обурені селяни повіту стратили без втручання суду [628. С.109]²⁹⁹. Головував на судовому засіданні отаман Осип Букшований – командир 1-ї бригади Українських січових стрільців, який, за відгуками, занадто гуманно поставився до учасників антиурядового виступу.

²⁹⁷ Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – С. 188.

²⁹⁸ Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 25.

²⁹⁹ Футулуйчук В. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918 – 1920 рр.). – Львів; Донецьк, 2000. – С. 109.

Колишній поручник-суддя Іван Максимчук у спогадах відзначав інші справи, які розглядав Польовий суд у Стрию. Зокрема, сотник-суддя М. Гутникевич розслідував виявлену Польовою жандармерією підготовку збройного повстання поляків Стрия під керівництвом промисловців Я. Верштайна, В. Верштайна та Т. Варізелля. Під час обшуків на одній із фабрик знайшли велику кількість зброї: скоростріли, рушниці, револьвери, гранати, набої. Групу змовників заарештували, але слідство не закінчилося у зв'язку з травневою 1919 р. офензивою польського війська [250. С.138]³⁰⁰. Назвімо й відому справу Польового суду при Станиславівській окружній команді, що розглядав порушення присяги п'ятох стрільців, які дезертирували із фронту. Тоді навесні 1919 р., у період напруженого стану на фронтах українсько-польської війни, дезертирство набуло загрозливих масштабів, зокрема лише в Коломийській окрузі Польова жандармерія затримала більше ніж тисячу дезертирів. Щоб покласти цьому край, головнокомандувач генерал М. Омелянович-Павленко 29 квітня 1919 р. погодився з вироком Польового суду, за яким дезертирів засуджували до смертної кари. Вирок було виконано [124. 1919. 4 трав.]³⁰¹. Зауважмо, що це був чи не поодинокий випадок у практичній діяльності Польових судів.

Під час травневого загального наступу польського війська всі Польові суди корпусів відступили зі своїми формаціями, а судам окружних команд було наказано евакуюватися в район Чорткова, де вони продовжували діяльність аж до відступу за Збруч у середині липня 1919 р. Згодом суди ввійшли до Команди етапу армії і склали її Польовий суд, який розмістився в м. Бар на Вінничині разом із командуванням етапу на чолі з полковником Й. Вітошинським. Начальником суду та референтом судівництва команданта етапу було призначено Я. Горалевича. Під його керівництвом працювали досвідчені фахівці: І. Максимчук, І. Барило,

³⁰⁰ Максимчук І. До історії судівництва... – С. 138.

³⁰¹ Стрілець. – 1919. – 4 трав.

Є. Полянський, Т. Костецький, В. Яворський, М. Дмитрик та ін. Після того як українське військо визволило Жмеринку, Польовий суд етапу перебував там до кінця існування Галицької армії, тобто до квітня 1920 р. Чимало суддів і судових урядників померли восени 1919 і взимку 1920 р. під час епідемії тифу [250. С.144]³⁰². Їх поховано у спеціальних могилах на цвинтарях Вінниччини, яких, на жаль, до сих пір так і не відновлено.

Уже в листопаді 1919 р., коли Галицька армія була змушена підписати перемир'я з Добровольчою армією генерала Денікіна, Польові суди від формацій, по суті, припинили існування. Діяв тільки Польовий суд при НКГА під головуванням отамана С. Шухевича, який за наказом диктатора Є. Петрушевича і під тиском С. Петлюри 13–14 листопада розглянув відому справу головнокомандувача УГА генерала М. Тарнавського (документація збереглася в Центральному державному історичному архіві України у Львові). Голова суду С. Шухевич і суддя Ю. Курдіяк звинувачували підсудних у тому, що вони “без позволення і всупереч наказам правительства заключили ганебну змову з ворожою денікінською армією”. Підсудні, однак, переконали суд, що іншого способу врятувати Галицьку армію, знекровлену боями і майже знищену епідемією тифу, армію, що залишилася майже без набоїв і продовольства, не було. Внаслідок суд обмежився таким вироком: генерала М. Тарнавського понизили до командира корпусу, а полковника А. Шаманека – до начальника штабу [17. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 1-2]³⁰³.

Після квітневої 1920 р. трагедії Галицької армії особовий склад Польових судів розділив долю з її бійцями і командирами. Більшість відправили в польські табори військовополонених на півночі, в Тухолі. Решта потрапила до більшовицького концтабору Кожухів під Москвою або ж опинилася у складі червоної Запасної армії в Казані. Зокрема, в

³⁰² Максимчук І. До історії судівництва... – С. 144.

³⁰³ Центральный державный исторический архив Украины у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 1-2.

Кожухові перебували І. Максимчук, Ю. Кордіяк, А. Бабій, Р. Слюзар, В. Котович, Л. Рубінгер та ін. Ю. Кордіяку і А. Бабія в липні вивезли на Соловки і стратили, багатьох суддів перевезли до Казані, де вони якийсь час разом з іншими колишніми вояками УГА працювали в робочих сотнях на залізниці. У серпні їх у складі галицької військової частини перекинули на польський фронт [19. Оп. 61. Спр. 10. Арк. 45-48; Спр. 1. Арк. 91-94]³⁰⁴. Лише декому пощастило повернутися на Батьківщину, зокрема І. Максимчукові, який написав хвилюючі спогади “Кожухів” (Львів, 1930).

Досвід створення армійської жандармерії і військового судівництва, їх юридично-правової бази, використання нормативних актів інших держав та армій, організація діяльності цих структур, розмежування компетенцій, роль судівництва у забезпеченні законності й правопорядку у Збройних силах ЗУНР заслуговує на поглиблення вивчення, а навіть більше – впровадження в сучасний процес реорганізації Збройних Сил України, структур Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки України.

³⁰⁴ Російський центр збереження і дослідження документів новітньої історії. – Ф. 17. – Оп. 61. – Спр. 10. – Арк. 45-48; спр. 1. – Арк. 91-94.

РОЗДІЛ 4

УЧАСТЬ ЗАЛІЗНИЧНОЇ ЖАНДАРМЕРІЇ У ВІЙСЬКОВО- ОРГАНІЗАЦІЙНОМУ І ТРАНСПОРТНО-ТЕХНІЧНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ВОЄННИХ ОПЕРАЦІЙ

На рубежі XIX–XX ст. і під час Першої світової війни на території Східної Галичини та Буковини було створено густу мережу залізниць. В умовах нерозвиненого автомобільного транспорту саме залізничні шляхи забезпечували організоване і швидке переміщення військ і часто вирішували долю операції. Про це свідчив досвід українсько-польської війни 1918–1919 рр. Скориставшись сприятливими обставинами, на початку збройного конфлікту поляки захопили стратегічно важливу залізницю Перемишль – Львів, міст через Сян, що дало змогу їм протягом усієї воєнної кампанії забезпечувати військово-технічне підкріплення й утримувати галицьку столицю. Галицька армія докладала чимало зусиль, щоб блокувати цей шлях та визволити Львів. Але поляки добре усвідомлювали, що, втративши залізницю, а отже, і Львів, вони можуть програти війну, тому боронили її усіма силами і засобами, як це було під час Вовчухівської наступальної операції Галицької армії в лютому 1919 р. [506. С.327-339]³⁰⁵ Наведімо ще один повчальний приклад. Саме через те, що командування полку Українських Січових Стрільців не змогло вчасно (31 жовтня – 1 листопада) перекинути залізницею 1500 вояків із Чернівців до Львова, 22 листопада 1918 р. українське військо втратило столицю ЗУНР [184. С.12-121]³⁰⁶.

До речі, перша відкрита на українських землях (листопад 1861 р.) залізниця Відень – Краків – Перемишль – Львів дала поштовх для

³⁰⁵ Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. – С. 327 – 339.

³⁰⁶ Гуцуляк Михайло. Перший листопад 1918 року на західноукраїнських землях України. – К.: Либідь, 1993. – С. 12-121.

активного будівництва залізничних шляхів у Галичині. У наступне десятиліття вони з'єднали Львів із Чернівцями через Ходорів – Станиславів, Броди (до російського кордону) з Тернополем, Підволочиськом, Одесою. До кінця XIX ст. було прокладено залізничні шляхи Львів – Стрий, Стрий – Станиславів, Стрий – Хирів, Станиславів – Гусятин, Стрий – Лавочне і далі до Відня. На початку XX ст. введено в експлуатацію колії Львів – Самбір – Сянки – Ужгород, Львів – Підгайці, Львів – Стоянів, Дрогобич – Трускавець, Сокаль – Володимир-Волинський та ін. Усього на території Галичини за півстоліття було прокладено й задіяно 40 залізничних шляхів (за півстоліття радянської влади всього чотири) [392. С.14-20]³⁰⁷.

Після переможного Листопадового повстання 1918 р. і утворення ЗУНР українська влада вже мала розгалужену мережу залізниць (близько 1500 км), близько 2 тис. пасажирських та 11 тис. вантажних вагонів, понад 200 паротягів [392. С.143, 158-159]³⁰⁸. Але ситуація на залізниці була надзвичайно складною. Внаслідок бойових дій чимало ділянок було пошкоджено, зруйновано станції, вокзали, мости, частину рухомого складу. Новій адміністрації Державного Секретаріату шляхів, на чолі якого став досвідчений інженер-залізничник Іван Мирон, у перші ж дні своєї діяльності довелося долати чимало труднощів.

Із втратою Львова військо ЗУНР позбулося потужного залізничного вузла з парком рухомого складу, центральними майстернями, великою товарною станцією зі складами. Залізничний центр перенесено до Станиславова, і розбудова розпочалася з нуля. Бракувало фахових українців-залізничників, адже за Австро-Угорщини “на колії” працювали тільки поляки. Із початком українсько-польської війни багато з них

³⁰⁷ Гранкін П.Е., Лазечко П.В., Сьомочкін І.В., Шрамко Г.І. Львівська залізниця: історія і сучасність. 1861 – 1996. – Львів: Центр Європи, 1996. – С. 14-20.

³⁰⁸ Там само. – С. 143, 158-159.

залишило службу, а частину після саботажу довелося звільнити. Бракувало вугілля, запас якого залишився в окупованих Львові й Перемишлі. Доводилося використовувати дрова, що різко знижувало швидкість пересування поїздів. На початку існування ЗУНР на залізничних шляхах панував хаос: численні ешелони з австро-угорськими та німецькими вояками рушили з фронтів на захід через Галичину. Ситуацію ускладнювали також галицькі військовики, які самочинно захоплювали станції, ешелони з державним майном. “Насправді як гідну подиву, – згадував Ю. Буцманюк, – треба відмітити взірцеву посвяту і відданість праці того вищого й нижчого українського залізничного персоналу, що майже без перерви й відпочинку, часто в холоді й голоді, повнив свою важку і відповідальну службу з одною тільки думкою протидіяти, у своєму засягові, початковому хаосові та цим причинитися до успіху загальнонаціональної справи” [157. С.297-298]³⁰⁹.

Уряд, військове міністерство і Начальна команда Галицької армії усвідомлювали, що в цій ситуації залізничний транспорт держави слід підпорядковувати військовому відомству, запровадити відповідну структуру, задіяти фахівців, здатних у стислий термін налагодити чітку роботу залізниці, збудувати власні бронепотяги. Створити керівний орган, який пізніше отримав назву Залізнична військова управа при Державному Секретаріаті військових справ, було доручено досвідченому військовику, сотникові Юліану Буцманюку, за плечима якого були гімназія, Краківська академія мистецтв, чотири фронтових роки у складі легіону Українських січових стрільців [426. Т.1. С.199]³¹⁰.

Ю.Буцманюк прибув до тимчасової столиці – Тернополя – на початку грудня 1918 р. і отримав це завдання особисто від міністра –

³⁰⁹ Буцманюк Ю. Залізнодорожна Військова Управа (ЗВУ) // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 297 – 298.

³¹⁰ Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 199.

полковника Дмитра Вітовського, свого давнього фронтового товариша. 10 грудня Д. Вітовський видав Наказ № 68/1918 Окружним військовим командам ЗУНР: “Окружні військові команди відкомандують сейчас після одержання сього приказу: Всіх без виїмки старшин, підофіцерів і мужву, які служили в залізничних відділах або були зайняті як команданти чи провідники партій і т.п. при залізничних робітничих відділах полонених; всіх, які служили при залізниці як слюсарі, ковалі, теслярі, мулярі, робітники при телеграфічних і телефонічних проводах... до збірної станції в Станиславові. Назвище, службовий характер і спеціальність тих, що їх мається відсилати, подати сейчас як телефонат до Секретаріату Військових Справ. За спішне виконання наказу роблю Окружних Командантів особисто відвічальними” [35. 1918. Ч.2. 14 груд. С.8]³¹¹ .

У стислий термін Ю. Буцманюкові вдалося залучити до реорганізації транспортного господарства фахівців: старшин І. Бабія, В. Лисого, М. Ольшанського, В. Богдановича, В. Гадзінського, К. Мазуренка та інших, які очолили станційні команди, організували контроль за проходженням ешелонів. Особливо енергійно працювали команданти залізничних станцій Тернополя – В. Лисий – та Ходорова – І. Бабій. На ці команди покладалося важливе й небезпечне завдання – роззброювати військовиків, які ешелонами поверталися із фронту до Польщі, Чехословаччини, Австрії, оскільки саме відібрана зброя була головним джерелом поповнення Галицької армії. Інколи доходило до бойових сутичок. Зокрема, Володимир Бемко згадував, як 24 листопада команда станції Потутори на чолі з хорунжим УСС Іваном Карасем так відібрала в поляків зброю і награбоване в Україні майно. Крім цього, ста двадцяти вояків узяли в полон, інтернували та відправили на заготівлю лісу [145.

³¹¹ Вістник Державного Секретаріату Військових Справ (ДСВС). – Тернопіль, 1918. – Ч. 2. – 14 груд. – С. 8.

С.159]³¹². Зазначмо, що в наказі від 27 грудня 1918 р. міністр Д. Вітовський вимагав уникати збройних конфліктів із такими військовими ешелонами. Він наголошував: “Транспорти.., які переїжджають через територію Західно-Української Народної Республіки, не підлягають ніяким ревізіям. На вільно від них нічого відбирати, крім озброєння, муніції і воєнних матеріалів... Не вільно тих транспортів задержувати по станціях, але належить улекшувати їх можливим способом скорий переїзд” [35. 1919. Ч.4. 10 січ. С.2]³¹³.

Наприкінці січня 1919 р. сотник Юліан Буцманюк представив у міністерство опрацьований документ – нормативний акт про організацію Залізнодорожньої військової управи та її структурних підрозділів, який визначав правові засади, що регламентували діяльність управи, функціональні обов’язки керівного складу, встановлювали чітку схему підпорядкування і контролю залізничних шляхів і транспорту. 2 лютого 1919 р. цей документ затвердив Д. Вітовський, а текст опубліковано у “Вістнику ДСВС”. У Розпорядженні було відзначено: “Центральною військовою зверхністю шляхів і транспортів настановив Державний Секретаріат Військових Справ Залізнодорожню Військову Управу в скороченню ЗВУ з осідком при Державному Секретаріаті Військових Справ”. Ще у грудні керівником призначено сотника Ю. Буцманюка, а місцем осідку визначено у м. Станиславові Будинок Дирекції залізниці. Від Управи вимагали організувати діяльність залізничного транспорту, охороняти шляхи і державне майно, встановити суворий контроль за ними. Командантові Управи Ю. Буцманюку надавали право командира полку (полковника), і йому безпосередньо підпорядковувалися всі структурні підрозділи: адміністрація Контролю шляхів і транспорту (КОШТ), Команди двірців і залізнична охорона. Управа мала своїх

³¹² Бемко В. Бережанщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – С. 159.

³¹³ Вістник ДСВС. – Тернопіль, 1919. – Ч. 4. – 10 січ. – С. 2.

представників при Начальній команді і дирекції залізниць, які збирали заявки від НКГА на військові перевезення, узгоджували їх із дирекцією залізниць.

Важливими інстанціями були п'ять Команд контролю шляхів і транспорту (КОШТ) у Тернополі, Ходоріві, Станиславові, Чорткові та Стрию. Кожній з них підпорядковувалися відповідні залізничні ділянки Команди двірців:

До КОШТу-1 (Тернопіль) відійшли залізничні шляхи: Тернопіль – Бірки Великі – Підволочиська, Бірки Великі – Грималів, Тернопіль – Збараж, Тернопіль – Березовиця – Острів – Тереховля, Тернопіль – Березовиця – Острів – Криве, Тернопіль – Красне – Броди – Львів (крім останньої).

До КОШТу-2 (Ходорів): Ходорів – Підвисоке – Потутори, Потутори – Підгайці, Потутори – Бережани – Львів виключно, Підвисоке – Більшівці, Ходорів – Вершани, Ходорів – Більшівці, Ходорів – Галич – Станиславів (крім останньої).

До КОШТу-3 (Станиславів): Ходорів – Галич – Станиславів виключно, Станиславів – Хриплин – Нижнів, Станиславів – Коломия – Снятин, Коломия – Городенка, Станиславів – Воронька, Станиславів – Калуш – Долина – Мартин.

До КОШТу-4 (Чортків): Чортків – Бучач – Комарівка, Вигнанка – Копичинці – Деренівка, Чортків – Гусятин, Чортків – Іване Пусте, Чортків – Заліщики.

До КОШТу-5 (Стрий): Стрий – Миколаїв – Дроговиж, Стрий – Борислав – Трускавець, Самбір – Хирів, Самбір – Сянки, Самбір – Комарно, Самбір – Лавочне.

Згідно з регламентом КОШТ отримував повноваження курінного отамана і був зобов'язаний організувати і контролювати діяльність Команд двірців свого району, відділів Залізничної жандармерії у справі

охорони військових транспортів та залізничних шляхів і об'єктів, висилати і приймати усі військові ешелони та повідомляти про них Управу й адресатів. Військові частини мали право замовити транспорт і отримати його для своїх потреб тільки через команданта КОШТу. Якщо транспортний маршрут пролягав через територію, підпорядковану іншому КОШТові, командант надсилав туди повідомлення. Командант КОШТу за згодою Управи укомплектував Команди двірців. Він також зобов'язувався співпрацювати з Окружними військовими командами і з командуванням військових частин, організувати надійну охорону залізничних шляхів, мостів, депо, майстерень та інших об'єктів, а також щотижня звітувати Управі.

Нормативний документ визначав статус Команд двірців, зокрема, було наголошено, що вони не цивільна адміністрація залізничних станцій. “Командант двірця є військовим представником на двірці”. – Разом з адміністрацією залізничних станцій він мав забезпечувати правопорядок і охорону об'єкта, контролювати своєчасне подання транспорту для потреб війська, завантаження і відправку, вести їхній детальний облік, подавати інформацію в КОШТ. Крім цього, Команда повинна була вести облік старшин і стрільців, які прибували, вибували або переїздили через станцію. Командантові підпорядковувалися станційні збірні пункти, стрілецькі їдальні, медичні установи; його накази і розпорядження мали виконувати всі військовики, навіть старші за рангом. Командант щодня інформував КОШТ про пересування транспорту, кожен із яких мав свій цифровий код [35. 1919. Ч.6. 15 лют. С.3-5]³¹⁴.

Обсяг роботи особового складу Залізничної військової управи був надзвичайно великим. Юліан Буцманюк неодноразово скаржився у військове відомство на надмірну перевантаженість працівників, зокрема просив, щоб його служби не виконували поліцейських функцій. Внаслідок

³¹⁴ Там само. – Станиславів, 1919. – Ч. 6. – 15 лют. – С. 3-5.

цього 24 березня 1919 р. вийшло Розпорядження секретаріату військових справ щодо впровадження при Залізничній військовій управі Залізничної жандармерії.

До завдань нової силової структури входили: перевірка документів у тих військових і цивільних, які користувалися залізницею; виявлення й затримання осіб, підозрюваних у злочинів, у шпигунстві, провокаціях і диверсіях; забезпечення правопорядку в поїздах, охорона важливих кур'єрів майна. Службовці Залізничної жандармерії отримали ті права, що й Державна польова жандармерії. Важливо, що затримання й арешт працівників залізниці обов'язково слід було узгоджувати з керівництвом.

Новий законодавчо-правничий документ визначав структуру утвореної формації. Відділи Залізничної жандармерії утворювалися у Станиславові, Ходорові, Тернополі, Стрию, Чорткові, Коломиї, Красному, Бродах, Підволочиську, Гусятині, Лавочному, Ворохті, Бережанах. Усього під командуванням підстаршин було двадцять осіб. Адміністративно Залізнична жандармерія підпорядковувалася військовому відомству, в питаннях щодо служби й конкретної діяльності – Залізничній військовій управі, на місцях осідку – командантам станції. Отже, нова структура тісно співпрацювала з Командами двірців, КОШТами, Державною і Польовою жандармерією. Однострій і озброєння були такими ж, як у Державної жандармерії, але на лівому рукаві мундиру було нашито синю опояску з літерами “ЗЖ”. Наказ ставав чинним із 8 квітня 1919 р. До цього часу було необхідно укомплектувати нову структуру на основі тих, що вже існували – жандармських [35. 1919. Ч.12. 1 трав. С.3]³¹⁵.

Крім зазначеного розпорядження, діяльність Залізничної жандармерії визначала низка наказів і розпоряджень військового відомства, Начальної команди, Залізничної управи, наприклад, про порядок виїзду військових і цивільних за кордон, визначення фронтової,

³¹⁵ Там само. – Ч. 12. – 1 травня. – С. 3.

прифронтової смуг та запілля, порядок службових поїздок і відряджень, проїзду військовослужбовців на транспорті, пересування громадян на території ЗУНР, про перепустки й паспорти тощо [35. 1919. Ч.7. 15 берез. С.1; Ч.12. С.1, 4-5]³¹⁶.

У середині липня 1919 р. після відступу за Збруч Залізнична військова управа на чолі з новим керівником сотником Матвієм Яворським деякий час перебувала в Кам'янці-Подільському, а після визволення від більшовиків Жмеринки переїхала туди і продовжувала діяльність в інтересах Дієвої армії УНР у Жмеринці. Відзначмо, що командування Армії УНР схвалювало галицьку схему організації Залізничної управи і взагалі всіх її служб та негайно впровадило цю схему на залізницях визволених районів Правобережної України. Сотника М. Яворського затверджено начальником військових комунікацій. Саме галицькі старшини з Управи, з КОШТів, Команд двірців сприяли налагодженню чіткої діяльності залізничного транспорту. Особливо напружено працювали військовики-залізничники в період серпневої 1919 р. наступальної операції об'єднаних армій УНР і ЗУНР на Київ та Одесу. Довелося долати чимало труднощів унаслідок саботажу частини більшовицько налаштованих наддніпрянських залізничників, особливо в майстернях Жмеринки, де працювало майже чотири тисячі робітників. “Справжньою Божою карою, – згадував Юліан Буцманюк, – ставали всякі “начальнікі постачання”, “палковнікі” зі спецдорученнями, отамани фіктивних загонів, команданти неіснуючих дивізій та інші достойники, які у настирливій формі жадали паровиків, “екстренних вагончиків”.., під загрозою револьверів забирали від обслуги паровик чи “вагончик” [157. С.303]³¹⁷.

³¹⁶ Там само. – Ч. 7. – 15 березня. – С. 3; Ч. 9. – 10 квіт. – С. 1; Ч. 12. – С. 1, 4-5.

³¹⁷ Буцманюк Ю. Залізнодорожна Військова Управа... – С. 303.

Восени 1919 р. епідемія тифу охопила Галицьку армію, яка була змушена підписати договір із Добровольчою армією Денікіна й відступити з нею до Одеси. Ешелони перетворилися на шпиталі, а часом, особливо взимку, ставали могилами для галицьких вояків. Військові залізничники не припиняли своєї діяльності й після приєднання армії до червоних у лютому 1920 р. Коли у квітні – травні, після галицького заколоту на фронті, розпочалися масові арешти, частина апарату Залізничної управи на чолі з Ю. Буцманюком пробилася на захід і приєдналася до армії УНР. (Сотник деякий час мешкав у Жовкві на Львівщині, де залишив по собі пам'ять – розписи з військово-історичними сюжетами в Церкву Різдва Христового) [430. Т.1. С.3, 161, 166, 301; 430. Т.5. С.57]³¹⁸. Іншу групу під керівництвом М. Яворського після інтернування у Києві вивезено в Казань, де приєднано до двох тисяч вояків Галицької армії, які працювали на залізниці. Згодом їх у складі сформованих галицьких червоноармійських батальйонів перекинули на польський фронт. До речі, М. Яворський вступив у члени РКП(б), його призначено політкомісаром. (Залишився в радянській Україні, став відомим істориком, 1932 р. був репресований і відбував покарання на Соловках. За критику політики компартії і діяльності Й.Сталіна розстріляний 3 листопада 1937 р.) [568. С.263-264]³¹⁹. Ще одну частину військових залізничників тоді заарештували й вивезли до підмосковського концтабору ВЧК у Кожухові. В одному з московських архівів удалося знайти список військових залізничників із Тернополя, які зверталися до голови ВЧК Ф. Держинського із проханням звільнити їх і скерувати на

³¹⁸ Жовківщина. Історико-красознавчий нарис / Відп. ред. М. Литвин. – Жовква; Львів; Балтимор, 1994. – С. 3, 161, 166, 301; Жовківщина: Історико-архітектурні нариси церков. – Т. 5. – Жовква; Львів; Балтимор, 1998. – С. 57.

³¹⁹ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20 – 50-ті роки ХХ ст. – К., 1994. – С. 263-264.

польський фронт. Серед звільнених були С. Карась, В. Ткачук, Д. Поврознюк, І. Копак, П. Стахів та ін. [19. Оп. 61. Д. 8. Л. 19]³²⁰

Діяльність Залізничної військової управи закінчилася у квітні 1920 р. Відзначмо, що вона мала виняткове значення в недовгій історії існування ЗУНР і дев'ятимісячній українсько-польській війні 1918–1919 рр. Особливо цінним є напрацьований досвід організації роботи залізниці в період бойових дій, а також обслуговування двірців і транспортів, перевезень військовослужбовців у мирний час. Загалом сучасна система перевезень у внутрішніх військах МВС і Збройних Силах України має багато спільного зі схемою і з традиціями Західно-Української Народної Республіки і соборної УНР.

³²⁰ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ). – Ф. 17. – Оп. 61. – Д. 8. – Л. 19.

ВИСНОВКИ

Історія Західно-Української Народної Республіки, зокрема її жандармерії та міліції, – малодосліджена проблема військово-історичної науки. У радянський час життєдіяльність цієї української республіки не вивчалася або безпідставно таврувалася як „буржуазно-націоналістична”, „зрадницька”. Тож науково „розшифрувати” так звані „білі плями” історії західноукраїнської жандармерії стало можливим лише із здобуттям Україною незалежності.

До початку 90-х років ХХ ст. документація жандармерії ЗУНР та спеціальна історико-мемуарна література (праці М. Грушевського, К. Левицького, В. Лозинського, М. Омеляновича-Павленка, С. Петлюри, В. Дорошенка, Д. Палієва) були надійно заховані у радянських спецховищах – архівах та бібліотеках, недоступних широкому колу дослідників.

Зібрані та проаналізовані дисертантом документальні матеріали з історії ЗУНР характеризують майже всі напрями діяльності її силових структур, більше того, дають яскраве уявлення про суспільно-політичне становище та воєнні умови (боротьба на три-чотири фронти), за яких ця діяльність відбувалася.

Зрозуміло, що дисертант не претендує на вичерпну повноту виявлених і упорядкованих офіційних документів і матеріалів. Річ у тім, що більшість документів з історії національної міліції безповоротно втрачені у роки воєнних лихоліть радянського тоталітаризму (особливо в 1939–1941, 1944 рр.). Але чимало основних документів (закони, ухвали, постанови, інструкції, розпорядження, акти органів влади ЗУНР; накази, донесення, звіти керівних органів силових структур) збереглося. Вони дають можливість не лише скласти уявлення про тогочасну жандармерію на всіх етапах її становлення, але й свідчать про її багатогранну

правоохоронну діяльність за важких умов воєнного часу і в період реорганізації господарства республіки у запіллі. Героїзм її тисяч цивільних працівників і військовиків усіх ступенів гідний наслідування в наші дні – період розбудови Української демократичної правової держави.

Різноманітні історичні джерела дають підставу зробити висновок, що одразу ж після першолистопадового повстання формування загонів української жандармерії супроводжувалося роззброєнням австрійських відділень та їх українізацією. У перші тижні цей процес відбувався переважно стихійно, часто на розсуд місцевої української адміністрації. Однак завдяки самовідданим діям українських жовнірів, селян та робітників загалом удалося зберегти правопорядок і уникнути кровопролиття в момент першолистопадового революційного зриву. Особливо гострим протистояння виявилось на західному пограниччі – Перемишлі, Ярославі, Сяноку, а також у Дрогобицько-Бориславському нафтовому районі, де переважало польське населення.

Корпус української державної жандармерії було утворено 6 листопада 1918 р. спеціальним законодавчим актом парламенту – Української Національної Ради (ств. 19 жовтня 1918 р.) і Начальної Команди Українського війська. Розпорядок Ради Державних секретарів (ств. 9 листопада) від 13 листопада „Про створення Корпусу української державної жандармерії” визначав організаційні заходи охорони суспільного правопорядку; ініціювати цей складний процес мали окружні військові коменданти і повітові комісари. Відтак, австрійську жандармерію (більшість її особового складу становили поляки і німці) було розпущено, а на її матеріально-технічній і навчальній базі створено структури нової української жандармерії – окружні та повітові команди, міські та сільські станиці. Першим її комендантом призначено отамана Льва Індишевського.

У перші місяці українсько-польської війни Корпус державної жандармерії підпорядковувався Державному секретаріату військових справ. Це диктувалося необхідністю організації бойової підготовки, добору і вишколу старшин, оперативного-тактичного керівництву військових операцій на фронті. Наприкінці листопада 1918 р. командування Корпусу переїхало зі Львова до Тернополя, а на початку січня 1919 р. – до нової тимчасової столиці Станіславова, де розмістилися Національна Рада і уряд ЗУНР. І лише спеціальним законом Української Національної Ради від 15 лютого 1919 р. вказаний корпус пере підпорядковано Держсекретаріату внутрішніх справ, де створено шостий відділ жандармерії та поліції (його начальником призначили майора Юрія Воло шука). Зауважимо, що проти цих організаційних новацій активно виступали депутат української Національної Ради соціал-демократ з Дрогобича Семен Вітик, а також велика група старшин жандармерії. Начальна команда Галицької армії теж не бажала втрачати цей вишколений корпус.

Улітку 1919 р. особовий склад команди був таким: 6 булавних старшин, 25 сотенних старшин і хорунжих, 1000 „за заводових” (фахових) жандармів, 400 пробних жандармів, 3000 міліціонерів. Кандидат для служби в ній мав бути громадянином ЗУНР (ЗОУНР), вести моральний спосіб життя, мати 20-40 років, бути неодруженим (вдівцем), фізично здоровим, вміти добре писати, читати і рахувати, знати державну мову (українську) і мову національної меншини (як правило, польську чи німецьку), яка компактно проживала на території, де мала проходити служба. Пробна служба кандидата мала тривати один рік, а дійсна – чотири роки.

Українські жандарми нейтралізували економічний саботаж, спекуляцію і проституцію, знешкоджували іноземні диверсійні групи, місцеві злочинні угруповання, охороняли ешелони з полоненими, що

поверталися з Росії в Галичину та східноєвропейські держави – Угорщину, Чехословаччину, Румунію, Польщу (вони викликали посилений інтерес іноземної агентури, більшовицьких агітаторів). Зрозуміло, що й в середині цієї жандармської структури траплялися нестатутні прояви (незаконна конфіскація майна, крадіжки зі складів та ін.).

У червні 1919 р. Є. Петрушевич підпорядкував Корпус української державної жандармерії Команді запілля Начальної Команди Галицької армії, а невдовзі Військовій канцелярії Диктатора ЗУНР. Після липневого відступу за Збруч корпус дістав назву Народна сторожа (наддніпрянци зі злобою згадували репресивну політику царської жандармерії). З переходом галицьких бригад у стан Червоної армії наприкінці 1919 р. – початку 1920 р. Народну сторожу розпущено, а багатьох жандармів – заарештовано.

Певну роль у забезпеченні правопорядку в місцевостях відіграла міліція національних меншин – єврейська і польська, що діяла у Львові, Тернополі, Гусятині та інших містах і містечках. Організація громадської міліції та її функції не були чітко регламентовані владою, проте їх ініціатива не суперечила діяльності відділів Корпусу української державної жандармерії. Навпаки, народна міліція допомагала державній жандармерії і підсилювала її потенціал.

Незважаючи на несприятливі внутрішні та зовнішньополітичні умови формування збройних сил Західно-Української Народної Республіки проходило загалом організовано. На початку 1919 р. Галицька армія нараховувала понад 100 тис. стрільців і старшин. Щоправда, лише у розпал українсько-польської війни, 13 листопада 1918 р., Національна Рада і уряд оголосили мобілізацію військовиків до 50 років, а також недавніх вояків цісарського війська 1883–1900 рр. народження, які мали негайно зголоситися до Окружних військових команд чи повітових

комісарів і готувалися до призначення у регулярні військові формування Галицької армії. Тоді ж на території молодого держави утворено три військові області (Львів, Тернопіль, Станіславів) з 12 військовими округами. Правовою базою новоствореного національного війська та його структур стали статuti військових формувань Австро-Угорщини; лише через декілька місяців з'явилися власні статuti (“Правильник піхотинця”, “Правильник сотника”, “Правильник четаря”, “Військовий карний статут” та ін.).

Проаналізовано рангово-нагородну систему, матеріальне забезпечення і соціальні гарантії для військовиків і жандармів в умовах українсько-польської війни, а також агресивних дій Румунії, Угорщини, Чехословаччини, радянської Росії.

Розкрито діяльність важливої складової армії та Корпусу української жандармерії – Польової жандармерії (з липня 1919 р. – Польова сторожа), що фактично мала міжвідомче підпорядкування. Основою формування Польової жандармерії у грудні 1918 р. стали правно-нормативні акти Австро-Угорщини і низка нових парламентсько-урядових ухвал і військових наказів і розпоряджень. Нові органи безпеки воєнного часу призначалися для виконання військово-поліційних функцій у місцях розташування і передислокацій армійських бригад. Вони охороняли військове майно, насамперед зброю і набої, попереджали диверсійні акти на мостах і лініях телеграфного і телефонного зв'язку, протидіяли дезертирству, супроводжували конвої, кур'єрів, іноземні військово-політичні місії.

Повноваження нової силової структури уточнено і детально регламентовано “Організаційною постановою для Полевої Жандармерії Галицької Армії” від 12 березня 1919 р., яку підписали головнокомандувач генерал Михайло Омелянович-Павленко і начальник штабу армії полковник Віктор Курманович. У ній визначалося несення

військово-поліційної служби насамперед у районах дислокації фронтowych частин (тобто 300-кілометровій смузі від Белза, Львова до Турки). Водночас категорично заборонялося використовувати польових жандармів не за прямими обов'язками (будівельні роботи, охорона цивільних об'єктів та ін.).

Польова жандармерія складалася з відділів жандармерії, що створювалися в стрілецьких бригадах, групах, корпусах, а також при Начальній команді Галицької армії. Бригадні чети мали по сорок жандармів (у тому числі шість кінних). У корпусах і Начальній команді Галицької армії їх було по тридцять осіб, із них шість кінних.

У грудні 1918 р. – січні 1919 р. посаду команданта Польової жандармерії обіймав підполковник Олександр Красіцький, а з лютого – сотник Іван Козак, спогади якого є драматичним літописом як нових органів безпеки, так і загальнодержавотворення ЗУНР. Командант Польової жандармерії при НКГА був водночас референтом Начального вождя (головнокомандувача) і начальника штабу, йому надано права командира полку.

В “Службовій інструкції для полевої жандармерії” викладено обов'язки старшин, підстаршин і рядових жандармів, їх взаємини з військовими частинами і органами самоуправління повітів, міст і сіл. Уточнено порядок проходження служби, присвоєння ступенів і звань, а також вікові вимоги (20–40 років), сімейний стан (як правило, приймали на службу неодружених). Вишкіл жандарми проходили у Станіславській професійній школі (створена на базі австрійської школи).

Стрільці здебільшого озброювалися крісами австрійського (рідше російського) зразка, а старшини – пістолетами. В окремих відділах були скоростріли (кулемети). Жандарми носили армійську форму, на лівому рукаві мундиру була синьожовта опаска з літерами “ПЖ”.

Незважаючи на матеріально-технічні труднощі (невисокі оклади в умовах інфляції, постійна нестача стабільного телеграфного і телефонного зв'язку, автотранспорту тощо), Польова жандармерія забезпечувала організовану діяльність фронтних і тилових структур армії, їх взаємодію і координацію з місцевими органами самоврядування. Інколи використовувалася як репресивний орган для нейтралізації виступів селянської бідноти (прагнула аграрної реформи) і ліворадикальної опозиції, яку представляла напівлегальна Компартія Східної Галичини (Дрогобич, квітень 1919 р.).

Загалом цивільна і військова жандармерія вели жертовну боротьбу із злочинністю, сприяли зміцненню правопорядку в країні, боролися за утвердження нової демократичної влади в особі коаліційного Держсекретаріату і поліетнічної Національної ради, закони яких вони намагалися виконувати. Складними і нелегкими були умови її боротьби на соціально-економічному і воєнному фронтах, адже Корпус української державної жандармерії та народної міліції, Польова сторожа Галицької армії, Залізнична жандармерія реалізовували політику свого уряду часто-густо не маючи необхідних знань, технічних і транспортних засобів, практичного досвіду. Тому Держсекретаріат та керівники силових структур постійно шукали нових форм і методів роботи, нової організаційної структури, нової системи управління. Не можна не помітити прорахунків і помилок, яких припустилися силовики у той час. Певна річ, можна було діяти більш координовано, швидше і краще, з меншими людськими втратами. Та не варто забувати, що їх самовіддана правоохоронна діяльність проходила у невпинній боротьбі з внутрішніми (ліворадикальні сили, криміналітет, нафтова корупція) та зовнішніми супротивниками (польська, румунська, угорська, червоноармійська агресія).

Особливо цінним є також досвід Залізничної військової управи і Залізничної жандармерії щодо організації залізничних перевезень в період бойових дій, а також обслуговування вокзалів, станцій і транспортів, перевезень військовослужбовців.

Залізнична військова управа при Державному Секретаріаті військових справ ЗУНР була створена 2 лютого 1919 р. за активної участі сотника Юліана Буцманюка (випускника Краківської академії мистецтв), який провів чотири фронтові роки у складі легіону Українських січових стрільців. Від Управи уряд вимагав організувати діяльність залізничного транспорту, охороняти шляхи і державне майно, встановити суворий фінансово-господарський контроль за ним. Комендантові Управи надано право командира полку (полковника), і йому безпосередньо підпорядковувалися новостворені структурні підрозділи: адміністрація Контролю шляхів і транспорту (КОШТ), Команди дворців і залізнична охорона. Управа мала представників при Начальній команді та Дирекції залізниць, які щотижня збирали від командування заяви на військові переведення.

Команди контролю шляхів і транспорту працювали у Тернополі, Ходорові, Станіславові, Чорткові, Стрию; їм підпорядковувалися відповідні залізничні шляхи (Тернопіль–Підволочиська; Ходорів–Потутори; Ходорів–Галич–Станиславів; Станиславів–Коломия–Снятин; Чортків–Заліщики; Стрий–Борислав–Трускавець; Самбір–Хирів; Самбір–Лавочне та ін.). Командант КОШТу отримував повноваження курінного отамана. Він співпрацював з Окружними військовими командами і командуванням прифронтових військових частин, організовував охорону залізничних шляхів, мостів, депо, майстерень, їдалень, медустанов, а також щотижня звітував Управі.

Внаслідок надмірної перевантаженості особового складу Управи розпорядженням Державного секретаріату військових справ ЗУНР (24

березня 1919 р.) при Залізничній військовій управі створено Залізничну жандармерію. Невдовзі її очолив сотник Матвій Яворський (після війни став істориком, репресований в УРСР 1937 р.) Нова силова структура перевіряла документи у пасажирів, виявляла і затримувала злочинців, шпигунів і диверсантів, забезпечувала правопорядок у потягах і на залізничних вокзалах. Її службовці були прирівняні у правах до польової жандармерії.

Відділи Залізничної жандармерії діяли у Станиславові, Тернополі, Стрию, Ходорові, Коломиї, Чорткові, Красному, Бродах, Підволочиську, Бережанах, Лавочному, Ворохті. Нова структура нараховувала лише двадцять осіб. Соціальне забезпечення, однострій та озброєння були, як у Державної жандармерії.

Загалом ЗУНР стала прикладом можливого українського державного правопорядку, що ґрунтувався на розумному гуманізмі й поступовому утвердженні демократичних засад у суспільстві. Тут цивільне населення не відчувало жодних утисків чи переслідувань, українська влада не допустила єврейських та польських погромів. Щоправда, частина польського населення, яка не бажала співпрацювати з українською владою, була інтернована. Польська влада інтернувала й тисячі українців, зокрема у Львові та Перемишлі.

Досвід функціонування національних і деяких зарубіжних силових структур свідчить про необхідність правно-структурної реорганізації нинішнього Положення про Міністерство внутрішніх справ України. У більшості цивілізованих країн поліція визначена як особливий адміністративний орган, до складу якого входять збройні загопи, що охороняють і підтримують громадський порядок та здійснюють у зв'язку з цим оперативно-розшукову діяльність. Водночас у компетенцію силовиків повинна чітко входити функція захисту державного ладу. Бо захист правопорядку, як свідчить досвід функціонування жандармерії та

Збройних сил Західно-Української Народної Республіки, був політичною дією. Тож не треба категорично відкидати політизацію сучасної міліції та Збройних сил України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВИ

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України:

1. Ф. 118 (Директорія УНР);
2. Ф. 1075 (Військове міністерство УНР);
3. Ф. 1078 (Головне управління Генерального штабу УНР);
4. Ф. 2188 (Начальна Команда Галицької Армії Західної області УНР, м. Чортків);
5. Ф. 2192 (Диктатор Західної Області УНР, м. Чортків і м. Кам'янець-Подільський);
6. Ф. 4436 (Військова Канцелярія Диктатора ЗУНР, м. Відень);
7. Ф. 4465 (Колекція матеріалів УНР і ЗУНР).

Державний архів Львівської області:

8. Ф. 257 (Наукова комісія товариства по вивченню історії оборони м. Львова і південно-східних воєводств у Львові);
9. Ф. 314 (Редакція журналу “Батьківщина”);
10. Ф. 1259 (Рудківський повітовий Державний комісар ЗУНР).

Центральний державний історичний архів України у Львові:

11. Ф. 211 (Польська Ліквідаційна Комісія);
12. Ф. 309 (Наукове товариство ім. Т. Шевченка);
13. Ф. 353 (Легіон УСС);
14. Ф. 359 (Особистий фонд Осипа Назарука);
15. Ф. 360 (Особистий фонд Гриця Коссака);
16. Ф. 385 (Особистий фонд Сеня Горука);
17. Ф. 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР).

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України:

18. Відділ рукописів

Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории:

19. Ф. 17 (ЦК РКП(б) – КПСС)

Российский государственный военный архив (Москва):

- 20.Ф. 308 (II отдел Генерального штаба Войска Польского);
- 21.Ф. 471 (Верховное командование Войска Польского);
- 22.Ф. 472 (Информационные сводки Генштаба Войска Польского);
- 23.Ф. 102 (Управление Юго-Западного фронта);
- 24.Ф. 197 (Управление 12 армии ЮЗФ);
- 25.Ф. 199 (Управление 14 армии ЮЗФ).

Archiwum Akt Nowych (Warszawa):

26.Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Litwą, Lotwą, Rosyjską Republiką Radziecką, Ukrainą;

Biblioteka Narodowa (Warszawa)

27.Oddział Rękopisów. NTSZ

Centralny Archiwum Wojskowy (Warszawa):

- 28.I.301.7 (Oddział I Naczelnego Dowództwa WP);
- 29.I.304 (Oddział Wojsk Polskich na Galicji Wschodniej);
- 30.I.400 (Relacje);
- 31.WBH (Wydział Wojny Polskiej).

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

32.Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. – 1917-1939. Збірник док. і мат. – Київ: Наук. думка, 1979. – 558 с.

33.Вісник Державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 11, 14, 18, 26, 27, 30, 32, 36, 37, 39.

34.Вісник державних законів і розпорядків ЗО УНР. – 1919. – Вип.1-8.

35.Вісник Державного секретаріату військових справ ЗУНР. – 1918. – Ч.1; 1919. – Ч.2.

36.Временная инструкция Генеральному секретариату Временного правительства на Украине // Революция и национальный вопрос. – Москва, 1930. – С. 63-64.

37.Государственная дума второго созыва. Стенографический отчёт. – Санкт-Петербург, 1907. – 213 с.

38.Государственная дума третьего созыва. Стенографический отчёт. – Санкт-Петербург. 1907-1908. – 157 с.

39.Государственная дума в России. Сборник документов. – Москва, 1957. – 646 с.

40. Гражданская война на Украине. 1918-1920; Сборник документов и материалов в 3 т. – Киев: Наук. думка, 1967. – Т. 1 – 875 с.; Т. 2 – 918 с.; Т. 3. – 910 с.
41. Декларация прав народов России // Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924. – Москва; Ленинград, 1944. – С. 19-20.
42. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – 325 с.
43. Директивы главного Командования Красной Армии (1917-1920). Сб. документов / Сост. Т.Ф.Каряева. – Москва: Воениздат Мин-ва обороны СССР, 1969. – 882 с.
44. Документы внешней политики СССР. Т. 1-2. – Москва: Наука, 1958–1959. – 631 с., 724 с.
45. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Москва: Наука, 1964. Т. II. – 719 с.; 1965. Т. III. – 608 с.
46. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали і документи. Т. 2, Кн. 5. Берестейський мир. 3 нагоди 10-х роковин. 9.II.1918 – 9.II.1928. – Львів; Київ, 1928. – 400 с.
47. Думский сборник. Государственная дума первого созыва (27.4 – 8.7.1906): Санкт-Петербург, 1906. – 64 с.
48. Західно-Українська Народна Республіка. – 1918-1923. Документи і матеріали у 5-ти томах. Т. 1. – Івано-Франківськ, 2001. – 284 с.
49. Заява делегації Української Центральної Ради Тимчасовому урядові і Виконавчому Комітетові Рад щодо автономії України // Національні відносини в Україні у ХХ ст. – Київ, 1994. – С. 37.
50. Збірник Законів, розпорядків та обіжників проголошених Державним Секретаріатом ЗУНР. – Станіславів, 1918. – 24 с.
51. З історії спеціальних служб України (1918-1920 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1999. – 70 с.
52. З історії революційного руху у Львові. 1917-1939. Документи і матеріали. – Львів, 1957. – 796 с.
53. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918-1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Киев, 1962. – 537 с.
54. Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України. – Київ, 1992. – 269 с.
55. Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов). – Москва, 1936. – 205 с.
56. Кривава книга. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 274 с.
57. Кривава книга. – Ч. II: Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920. – Відень: Вид. Уряду Західно-Української Народної Республіки, 1921. – 242 с.

58. Ленин В.И. Политический отчёт ЦК РКП(б). Стенограмма выступления на IX конференции РКК(б) 22.09.1920 г. // ПСС. Т. 41. – Москва, 1963. – С. 281-286.

59. Маніфест Головної Української Ради // Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Т. 1. – (б. м.). – С. 211-215.

60. Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України в документах і матеріалах (1917-1925). – Київ, 1997. – 504 с.

61. Наказ військам від 16 червня 1919 // Українська Галицька Армія. Матеріяли до історії. Т.2. – Вінніпег, 1960. – с. 345.

62. Наказ військам від 17 червня 1919 // Там само. – С. 348.

63. Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1994. – 559 с.

64. Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции по управлению краем. За время с 1.09.1914 по 1.07.1915 г. – Киев, 1916. – 19 с.

65. Перші дні листопада в Східній Галичині. Матеріяли і документи // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 2. – С. 22-23; Ч. 3. – С. 20-21; Ч. 4. – С. 22-23; Ч. 6. – С. 23; Ч. 8. – С. 29-32; Ч. 9. – С. 22.

66. Правительственное сообщение об отклонении украинских требований // Революция и национальный вопрос. – Москва, 1930. – Т. 3. – С. 59.

67. Положення про польову жандармерію Української Галицької Армії (березень 1919 р.). – Національна бібліотека у Варшаві. – Фонд НТШ у Львові. – Спр. XXIV- 26.

68. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої Соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917-1929 рр.). Документи й матеріали / За ред. О.Ю.Карпенка. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1957. – 660 с.

69. Революция на Украине. По мемуарам белых. – Москва-Ленинград, 1930. – 436 с.

70. Русов О. Статистика украинского населения Европейской России // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург, 1916. – Т. 2. – С. 381-406.

71. Симон Петлюра: Статті, листи, документи. Т. 1 -2. – Нью-Йорк: УВАН, 1956–1958. – 479 с.; 600 с.

72. Советский энциклопедический словарь (гл. ред. Прохоров А. М.) 3-е изд. – Москва, 1984. – 1599 с.

73. Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща "Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині" // Поступ. – 2003. – 16 липня.

74. Соглашение Временного правительства с Центральной Радой // Революция и национальный вопрос. – Москва, 1930. – С. 62-63.
75. Ухвали Центральної Ради // Національні відносини в Україні у ХХ ст. – Київ, 1994. – С. 43.
76. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1958. – 670 с.; 1960. Т. 2. – 384 с.; 1966. Т. 3. – 232 с.; 1968. Т. 4. – 392 с.
77. Українська революція: Документи 1919-1921 рр. – Нью-Йорк, 1984.
78. Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. (1917-1923 рр.). – Київ: Наук. думка, 1966. – 667 с.
79. Українські дипломатичні ноти в справі Галичини. – Кам'янець: Вид. “Стрільця“, 1919. – 52 с.
80. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття. – Київ, 1993. – 134 с.
81. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. / Упор. В.Ф.Верстюк (кер.), О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький та ін. – Київ: Наук. думка, 1996 – 1997. – Т. 1. – 587 с.; Т. 2. – 423 с.
82. Центральна Рада і український державотворчий процес. – Київ, 1997. – Ч. 1. – 233 с.
83. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського / Публікація, упорядкування та примітки О.С.Рубльова // Український історичний журнал. – 1997. – № 4-6; 1998. – № 1. – С. 112-121.
84. Хрестоматія з історії держави і права України. У 2-х томах / Ред. В.Д.Гончаренко. – Київ, 1997. – 409 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

85. Буковина. – Чернівці, 1918
86. Вісник Союзу визволення України. – Відень, 1914-1918.
87. Вісник. – Львів, 1936.
88. Вісник Ради Народних Міністрів Української Республіки. – Київ, 1918.
89. Вісті з Української Центральної Ради. – Київ, 1917.
90. Воля. – Відень, 1919–1921
91. Воля. – Перемишль, 1918
92. Воля. – Станіславів, 1919
93. Вперед. – Львів, 1918–1919
94. Голос з-над Буга. – Сокаль, 1918–1919
95. Голос Калуша. – Калуш, 1919

96. Голос Поділля. – Тернопіль, 1918–1919
97. Громадська Думка. – Рудки, 1919
98. Державний Вісник. – Київ, 1918.
99. Діло. – Львів, 1918–1939
100. Дзвін. – Львів, 1990.
101. Дрогобицький листок. – Дрогобич, 1919
102. Збаражське слово. – Збараж, 1919
103. Земля і Воля. – Львів, 1919
104. Золочівське слово. – Золочів, 1918–1919
105. Козацький голос. – Кам'янка-Струмилова, 1919
106. Комуніст Прикарпаття. 1919
107. Літературно-військовий вістник. – Каліш, 1919
108. Наддністрянський голос. – Самбір, 1918–1919
109. Народ. – Станіславів, 1919
110. Нова Рада. – Київ, 1918–1919
111. Нове життя. – Станіславів, 1919
112. Нове життя. – Щепйорно, 1921
113. Новий час. – Львів, 1923
114. Покутський Вістник. – Коломия, 1918–1919
115. Республіка. – Станіславів, 1919
116. Республіканець. – Станіславів, 1919
117. Розбудова нації. – Прага, 1928–1934
118. Свобода. – Джерзі-Сіті, 1917–1924
119. Свобода. – Станіславів, 1919
120. Слово і час. – Київ, 1995
121. Станіславський голос. 1918
122. Стрийський вісник. – Стрий, 1918–1919
123. Стрілець. – Тернопіль, Станіславів, Стрий, Кам'янець-Подільський, 1919
124. Стрілець. – Кам'янець-Подільський, 1919–1920
125. Схід. 1919
126. Товмацькі вісті. – Товмач, 1918–1919
127. Україна. – Жовква, 1918–1919.
128. Український голос. – Перемишль, 1918.
129. Український голос. – Тернопіль, Станіславів, 1918–1919
130. Український прапор. – Відень–Берлін, 1921–1924
131. Українське слово. – Львів, 1918

132. Український Скиталець. – Львів, Ліберці, 1918–1920; Йозефів, 1921–1923
133. Український стрілець. – Бердичів, Київ, Александрів-Куявський, 1920–1921
134. Червоний шлях. – Харків, 1923.
135. Чорногора. – Косів, 1919

МЕМУАРИ

136. Алиськевич Микола. Переговори з мадярами в 1918 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 7–8. – С. 5-13.
137. Альманах Станіславської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславщини: Т. 1. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – 959 с. Т. 2. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. – 900 с.
138. Андрусяк Микола. Гомін української державности й соборности на Закарпатті // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1931. – Ч. 7-8. – С. 27-32.
139. Андріївський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії. – Т. 2. ч. I-II. – Берлін, 1923. – 307 с.
140. Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. В 3-х т. – Т. 1. – Москва, 1924. – 300 с.
141. Антонов-Овсієнко В.О. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції (Харків). – 1930. – № 1. – С. 103–132; № 2 – С. 104–151; № 3–4. – С. 78–109; № 5. – С. 173–193.
142. Баран С. Вперед 10 літ. Низка споминів з листопадових днів. – Діло. – 1928. – С. 245-250.
143. Барвінський О. Образки з громадянського і письменницького розвитку русинів. Спомин з мого життя. – Львів, 1912. – 336 с.
144. Бемко В. Українська палестра Бережанської судової округи та її доля // Правничий вісник. Кн. 2. Нью-Йорк, 1963. – С. 198-202.
145. Бережанщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – 392 с.
146. Берест Осип. УСС в боях за Львів. Підзамче (Листопадовий спогад). – Свобода. – 1956. – 1 листоп.
147. Бірчак В. Дрогобицький бунт // Діло. – 1929. – 23 серпня; Вісник. – Львів, 1936. – С. 337-349.
148. Бисмарк О. Мысли и воспоминания. Т. II. – Москва, 1940. – 82 с.
149. Блажкевич Іванна. Листопадовий спогад // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 12. – С. 4-6.
150. Бобиляк І. До історії III Бережанської бригади II Галицького корпусу // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 1. – С. 3-5.

151. Божик С. З останніх днів УГА. – Львів, 1923. – 79 с.
152. Божик С. Шляхом слави 9-ої бригади УГА // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 4. – С. 8–13; Ч. 5. – С. 12–16; Ч. 6. – С. 8–10.
153. Бойківщина. Збірник матеріалів. – Філядельфія; Нью-Йорк, 1980. – 521 с.
154. Бородайко В. Робітничо-селянський союз: з нагоди десятиріччя зах. укр. респ. // Західна Україна. – 1929. – № 4. – С. 8–11.
155. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні). – Київ; Львів: Нове життя, 1921. – 86 с.
156. Бречка Д. До історії Белзької бригади // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – С. 76–86.
157. Буцманюк Б. Залізнодорожна Військова Управа // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 299–300.
158. Бучаччина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1972. – 942 с.
159. Василич О. Жидачів у рр. 1918–1919 // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 4. – С. 16.
160. Верига В. Там, де Дністер круто в'ється. – Львів: Каменярь, 1992. – 279 с.
161. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919 р]). – Ч. 2–3. – Київ; Відень, 1920. (Київ: Видавництво політичної літератури, 1990). – 330 с.; 542 с.
162. Винниченко В. Щоденник. 1911–1920. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – Т. 1. – 317 с.
163. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – Київ, 1991. – 126 с.
164. Виноградський В. Спомин з падолистового перевороту в Балигороді і Ліську // Український скиталець. – 1924. – Ч. 1. – С. 5–9.
165. Вислоцький І. Спомини розвідчого старшини 1919–1923 рр. // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 4. – С. 3–5; Ч. – С. 6–10; Ч. 7–8. – С. 8–10; Ч. 9. – С. 6–8.
166. Вісник Університету внутрішніх справ. Державно-правові проблеми. Вип. 7. – Харків, 1999. – 170 с.
167. Гайдукевич О. Було колись. Із записника польового духовника УГА. – Львів, 1937. – 110 с.
168. Галаган М. З моїх спогадів. – Львів: Червона Калина, 1930. – Ч. 1. – 202 с., Ч. 2. – 196 с., Ч. 3. – 194 с., Ч. 4. – 298 с.
169. Галан В. Батерія смерти. – Джерсі Сіті, 1968. – 239 с.

170. Галушка Іван. Спомин про мої переживання. Від 28 жовтня 1918 до середини січня 1921 року // Вісті (Мюнхен). – 1962. – Червень. – Ч. 105. – С. 6–8.
171. Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історико-мемуарний збірник. – Т. 3. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – С. 80-87.
172. Ганкевич Лев. З минулого нашої армії // Календар “Вперед” на 1920 р. – Львів, 1919.
173. Гаррік-Масарик Т. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. – Прага: Український громадський комітет, 1925. – 470 с.
174. Гірняк Н. Микулинецькі події в 1919 р. // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 1. – С. 12–13.
175. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи // Календар Червоної Калини. – 1938. – С. 130–141.
176. Гірняк Никифор. Організація: духовний зріст Українських Січових Стрільців. – Філядельфія: Америка, 1955. – 84 с.
177. Гірняк Никифор. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – Port Amboy, N.J.: Вид. Укр. Військово-Історичного Інституту в США, 1959. – 285 с.
178. Горбовий М. Встановлення української влади // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 1. – С. 8–9.
179. Гофман М.Ф. Берестейський мир: Спомини і матеріали. – Львів, 1928. – 269 с.
180. Грабовский М. Подпольная коммунистическая работа среди частей Галицкой Армии (1919) // Наша кузница. – 1922. – № 5–7. – С. 146-147.
181. Григоріїв Н. Спогади Руїнника. Як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату. – Львів, 1938. – 264 с.
182. Гриневич Я. З XIV бригадою на Великій Україні // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 7–8. – С. 2–6.
183. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 115-149.
184. Гуцуляк Михайло. Перший листопад 1918 року на західних землях України. – Київ: Либідь, 1993 (Нью-Йорк–Ванкувер, 1973). – 403 с.
185. Дашкевич Роман. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. – 205 с.
186. Джус Василь. Полева сторожа при VII Львівській бригаді. Спомини // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 9. – С. 21-22.
187. Дольницький Мирон. Військова підготовка Листопадового Зриву та її здійснення // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1958. – С. 49-59.

188. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 542 с.
189. Доценко О. Визвольні Змагання 1917–1923. Армія // Українська Загальна Енциклопедія. Т. 3. – Львів; Станіслав; Коломия, 1935. – 1422 с.
190. Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. – 856 с.
191. Думін О. Армія ЗОУНР (УГА) // Українська Загальна Енциклопедія. Т. 3. – Львів; Станіслав; Коломия, 1934. – С. 708–722.
192. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – 1018 с.
193. Жовківщина. Т. 2. Історико-мемуарний збірник / Ред.: Боднар В. (гол.), Дорота-Казимира Є., Литвин М. та ін. – Жовква; Львів; Балтимор: Інститут українознавства НАНУ; Земл. об'єдн. “Жовківщина“, 1995. – 346 с.
194. З днів тривоги на Покуття: хроніка 23–28 травня 1919 р. // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1930. – Ч. 2. – С. 16–18; Ч 3. – С. 3, 15-18.
195. Заклинський Мирон. Дмитро Вітовський. – Львів: Всесвіт, 1936. – 32 с.
196. Заплітний А. Теробовля за Української влади // Теробовельська земля. Історично-мемуарний збірник (ред. І. Винницький). – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто. – 1968. – С. 245-254.
197. Заклинський Мирон. До передісторії листопаду // Свобода. – 1955. – Ч. 215–216. – 8-9 листоп.
198. Збаражчина. Збірник споминів і матеріалів. – Торонто, (б. д.). – 680 с.
199. Зиблікевич Є. Зі споминів січовика (1914–1919). – Відень, 1920. – 16 с.
200. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історико-мемуарний і літературний збірник. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сидней, 1985. – 1056 с.
201. Історія Галицької Армії. Програма збирання матеріалів. – Кам'янець: Вид. Стрільця, 1919. – 24 с.
202. Какурин Н.Е. Как сражалась революция. Т. 2. 1919–1920 гг. – Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. – 432 с.
203. Калина Володимир. Українсько-польська війна // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1958. – С. 393–423.
204. Калічак І. Дрогобицький бунт // Новий час. – 1929. – 11 липня.

205. Калічак І. Записки четаря: Спомини 1918–1919. – Львів: Червона Калина, 1931. – 104 с.
206. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ–Одесу в 1919 р. – Книга 1–2. – Мюнхен, 1946. – 110 с.; 200 с.
207. Карпинець Іван. 1 курінь 8-ої бригади // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 1. – С. 13-14; Ч. 2. – С. 20-23; Ч. 3. – С. 20-21.
208. Клодницький О. Товмач за українських часів // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини / Ред. Б.Кравців. – Т. 1. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – С. 853-869.
209. Клодницький О. Кінець 1918 року в Товмаччині // Там само. – С. 858-863.
210. Клочурак Степан. До волі: спомини / Передм. В.Шандора. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. – 113 с.
211. Ключенко О. Генералітет УГА // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 10. – С. 4-7.
212. Ключенко Олег. Генеральна булава УГА // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 4. – С. 5-10.
213. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 113 с.
214. Козак Іван. Дещо про державну жандармерію ЗУНР // Український Скиталець (Відень). – 1923. – Ч. 16. – С. 22-28; Ч. 17-18. – С. 15-25.
215. Козак І. Присяга // Український Скиталець. – Юзефів, 1923. – Ч. 6. – С. 18-19.
216. Коковський Франц. Лемківські республіки у 1918–1919 рр. // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1935. – Львів, 1934. – С. 115-118.
217. Колтунюк Михайло. З українсько-польських боїв (спомини парламентаря) // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 6/28. – С. 23-26; Ч. 7/29. – С. 25-30; Ч. 9-10/31-32. – С. 35-37; Ч. 11/33. – С. 19-24; Ч. 12/34. – С. 15-19.
218. Комарно-Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних та побутових матеріялів / Гол. ред. В.Лев. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. – 702 с.
219. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції // Розбудова нації (Прага). – 1928. – Ч. 1. – С. 18-23; Ч. 2. – С. 60-64; Ч. 3. – С. 104-110; Ч. 4. – С. 153-158; Ч. 5. – С. 199-204 Ч. 6. – С. 241-244.
220. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – [Б.м.]: Накл. Проводу Укр. націоналістів, 1948. – 48 с.

221. Кордуба М. Переворот на Буковині (з особистих споминів) // Літературно-Науковий Вісник. – Львів, 1923. – Кн. X. – С. 135-141; Кн. XI. – С. 229-239; Кн. XII. – С. 137-139.
222. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго: Ювілейний Комітет для відзначення 50-річчя створення формації Січ. Стрільців, 1969. – 664 с.
223. Кох Г. Договір з Денікіним. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні. – Львів, 1930. – 55 с.
224. Кох Ганс. Військовий провід Української Галицької Армії // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. – Т. 1. Вінніпег, 1956, – С. 130-135.
225. Кривокульський Володимир. Санітарна частина У.Г.А. // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 2. – С. 15-16.
226. Кузьма Олекса. Листопадові дні 1918 р. – Львів: Червона Калина, 1931. – 448 с.
227. Кульчицький С. Старшинські школи Галицької Армії // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 4. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1968. – С. 252-273.
228. Курилюк Ярослав. 1-й Гарматний Полк УГА // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1958. – С. 181-183.
229. Курманович В. Відворот УГА за Збруч // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 445-450.
230. Лаба Василь. Заслужена роля польового духівництва // Українська Галицька Армія. – Вінніпег, 1958. – С. 309-320.
231. Лебедович Іван, о. Полеві духовники Української Галицької Армії. (Матеріали до історії). – Вінніпег, 1963. – 327 с.
232. Левицька М. Пам'яті судді Богдана Максиміліяна Левицького // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – С. 137-139.
233. Левицький Б. Спомин про перебрання влади у Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – С. 133-136.
234. Левицький К. Дипломатична діяльність З.У.Н.Р. // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 11.
235. Левицький К. Великий Зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – Львів: Червона Калина, 1931. – 150 с.
236. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Друга часть. – Львів, 1929. – С. 289-496; Третя часть. – Львів, 1930. – С. 497-776.

237. Левицький К. Перед вибухом. – Львів, 1928. – 113 с.
238. Левицький К. Розпад Австрії і українська справа // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – С. 10-19.
239. Левицький Кость. Дипломатична діяльність З.У.Н.Р. (1918–1923) // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 11. – С. 3-4.
240. Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких українців. – Львів, 1926. – 736 с.
241. Левицький Кость. Перший державний секретаріат у Львові // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 11 (33). – С. 15-18.
242. Левицький Кость. Перші дні нашої державности. (Спомини) // Український прапор (Відень). – 1923. – Ч. 44. – 113 с.
243. Левицький Осип. Галицька Армія на Великій Україні: спомини з часу від липня до грудня 1919 р. – Відень, 1921. – 190 с.
244. Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – 228с; 2-ге вид. Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.
245. Луців Лука. Дрогобич під час української влади в 1918–1919 рр. // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – С. 164-172.
246. Мазепа Ісаак. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. У 2 т. – Прага: Пробоем, 1942. (Прометей, 1950–1951) – Т. 1. – 212 с; Т. 2. – 232 с; Т. 3. – 235 с.
247. Мазепа І. Огнева проба. Українська політика і стратегія в добі Зимового походу 1919-1920. – Прага, 1941. – 101 с.
248. Маковський В. Талергоф: Спогади і документи. – Львів, 1934. – 57 с.
249. Максимчук І. Кожухів. Трагічна доля рештків УГА. – Львів, 1930. – 100 с.
250. Максимчук Іван. До історії судівництва при УГА // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – С. 135-146.
251. Макух І. На народній службі. – Дітройт, 1958. – 628 с.
252. Майстренко І. Історія мого покоління. Спомини учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – 416 с.
253. Мацькевич С. Артилерія Української Галицької Армії // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. 1. Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1958. – С. 178-179.
254. Мацьків Володимир. Підстаршинська школа 1-го Галицького Корпусу // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – С. 148-150.

255. Микитюк Д. Організаційна структура УГА // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. I. – Вінніпег, 1958. – С. 318-322.
256. Микитюк Д. Запільні органи правонародної ЗУНР // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 218-214.
257. Мікула Осип. Державні залізниці З.О.У.Н.Р. // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 5. – С. 4.
258. Мірчук П. Перший листопад. – Торонто, 1958. – 31 с.
259. Надбужанщина. Збірник. Т. 1. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об'єдн. надбужанців, 1986. – 960 с.; 1989. – Т. 2. – 950 с.; Т. 3. – 735 с.
260. Назарук Осип. Рік на великій Україні: Спомини з української революції. – Відень. Український прапор, 1920. – 342 с.
261. Нахман Г. Передісторія і історія жидівського пробоевого куреня 1 корпусу УГА // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 4. – С. 17–21; Ч. 5. – С. 17–23.
262. Н.Б. Полевий лазарет ІХ Галицької бригади // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 12. – С. 17-18.
263. Ніжанковський Ст. Перші дні перевороту в Стрию // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 3. – С. 5-12.
264. Н.Н. Іван Кохановський // Альманах Станіславської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславщини (ред. М.Климишин). – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. – Т. 2. С. 437-438.
265. Омелянович-Павленко М. Останні місяці 1918 року // Розбудова нація (Прага). – 1928. – Ч. 10–11. – С. 392–399; Ч. 12. – С. 438-443.
266. Омелянович-Павленко М. Початок 1919 року // Розбудова Нації (Прага). – 1929. – Ч. 3-4. – С. 109-117; Ч. 5. – С. 166-176; Ч. 6–7. – С. 210-220.
267. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. – Кал?ш, 1934. – 191 с.
268. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–1918. Спомини. – Прага: Стилус, 1935. – 72 с.
269. Омелянович-Павленко М. Спомини. – Тернопіль, 1930. – 64 с.
270. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919. – Прага, 1929. – 72 с.
271. Паліїв Д. Листопадава революція. – Львів, 1929. – 44 с.
272. Паліїв Дмитро. За генералами. Жмут спогадів // Календар Червоної Калини 1935 р. – Львів: Червона Калина, 1934. – С. 40-46.
273. Паліїв Дмитро. Листопадава революція. З моїх спогадів. – Львів: Новий час, 1929. – 44 с.

274. Паньківський К. Східна Галичина (Галицька Україна) на початку Великої європейської війни 1914 р. – Наше минуле. – Львів, 1914. – С. 113-114.
275. Паславський Віктор. Перший Листопад у Дрогобичі і бориславський фронт // Дрогобиччина – Земля Івана Франка. Збірник матеріалів. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1973. – С. 68-74.
276. Паславський В. Як я став “справжнім українським адвокатом”? // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1955. – С. 99-102.
277. Пачовський Василь. Дмитро Вітовський // Стрілець (Станиславів). – 1919. – Ч. 8. – С. 2-3.
278. Пеленський Демян. Осінь 1918 року (Уривки із споминів) // Календар Червоної Калини на 1934. – Львів: Червона Калина, 1933. – С. 75-83.
279. Перемишль – західний бастион України / Під ред. Б.Загайкевича. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. – 412 с.
280. Петлюра С. Народе український: Вибрані статті, листи, документи. – Харків: Лівий берег, 1992. – 152 с.
281. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) – Львів: Червона Калина, 1927–1931. Ч. 4. Гетьманщина і повстання Директорії. – 1931. – 120 с.
282. Підгаєцька земля. Історико-мемуарний збірник. – Дітройт; Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980. – 744 с.
283. Прудіус Петро. Ходорів // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – С. 175.
284. Революция на Украине. По материалам белых. – Москва-Ленинград, 1930. – 435 с.
285. Рибак Я. Спомини з Жовкви // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 6. – С. 4-10; Ч. 7. – С. 6-8.
286. Ріпецький Степан. Листопад 1918 р. Листопадовий Зрив, Українські Січові Стрільці, полковник Дмитро Вітовський – в кривому дзеркалі споминів Лонгина Цегельського. – Нью-Йорк; Детройт: Братство УСС, 1961. – 48 с.
287. Ріпецький Степан. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і Збройний чин. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 360 с.
288. Рудницька Мілена. Роля жіноцтва у визвольній боротьбі УГА // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 335-344.
289. Рудницький Іван. Спомини львівських падолистових днів // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 1. – С. 3-9; Ч. 2. – С. 4-13.
290. С. Г. Листопадовий переворот в Белзі // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 3 – С. 2-4.

291. Савчин Михайло. Перший листопад 1918 р. в Самборі // Свобода. – 1957. – 1-2 листоп.
292. Садлич І. Жовто-блакитні прапори в Ужгороді й Мукачеві // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег, 1966. – С. 102-103.
293. Славута Г. До історії 18-тої Тернопільської бригади // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – С. 87-90.
294. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. – Торонто: Накл. автора. – 1966. – 192 с.
295. Стасишин Карло. Листопадові дні у Бібрці // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 11. – С. 12-13.
296. Степанів Олена. Напередодні великих подій. – Власні переживання і думки. 1912-1914. – Львів, 1920. – 34 с.
297. Стефанів Зенон. Від Слав'янська до Тухолі: Спомини підхорунжого. – Коломия: Бувальщина, 1933. – 60 с.
298. Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. Т. 1. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней, 1998. – С. 634.
299. Т. К. З листопадових днів в Чорткові // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 1. – С. 14-17.
300. Тербовельська земля. Історико-мемуарний збірник. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Сідней, 1968. – 913 с.
301. Терлецький Омелян. Галичина в історії України // Календар Червоної Калини на 1937 р. – Львів: Червона Калина, 1936. – С. 28-36.
302. Томашівський С. Пам'яті творців Галицької державности // Стара Україна. – 1924. – № 12. – С. 175-179.
303. Трильовський К. Мої перші дні у ЗУНР // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 11. – С. 18-19.
304. Угнів та Угнівщина. Історично-меморіальний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1960. – 622 с.
305. Урбанович Микола. "Печеніжинська республіка" // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 4. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1968. – С. 274–276.
306. Фединський Ю. Д-р Юрій Олесницький серед українських правників Станиславова // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів (упор. Б.Кравців). – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – С. 623-632.
307. Фенців І. Українська артилерія у Львові 1.21.11 1918 // Літопис Червоної Калини. – 1929. – Ч. 1. – С. 3-6.
308. Феденко П. Влада Павла Скоропадського (п'ятдесяті роковини перевороту в Україні). – Лондон; Мюнхен. – 1968. – 32 с.

309. Франко П. Летунський відділ УГА // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 10. – С. 3-5; Ч. 11. – С. 9-12.
310. Харамбура Семен. Яворів на 1 листопада 1918 р. // Яворівщина з її минулого і сучасного: Яворів, 1931. – С. 29-32.
311. Цьокан І. Від Денікіна до большевиків. – Відень, 1921. – 20 с.
312. Чайковський А. Чорні рядки. Спомини за час від 1.11.1918 до 13.5.1919. – Львів, 1930. – 119 с.
313. Чепига І. Станіславів – столиця ЗОУНР і УНР в рр. 1918–1920 // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 10. – С. 8-10.
314. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. – Прага, 1932. – 56 с.
315. Чортківська округа. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1974. – 924 с.
316. Чубатий Микола. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – 40 с.
317. Чубатий М. Моя участь у листопадовому Зриві // Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних землях України. – Київ, 1993. – С. 175-189.
318. Чубатий Микола. Перший листопад 1918 р. // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – С. 39-42.
319. Шанковський Лев. Визвольні змагання 1917–1920–1926 рр. // Вісті (Мюнхен). – 1966. – Ч. 121. – С. 9-13.
320. Шах С. Роман Шухевич – символ незламності. Спомин // Генерал Роман Шухевич. Дві доповіді. – (б. м.), 1966. – С. 30-32.
321. Шахнович М. Листопадовий зрив у Копичинцях // Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія, 1960. – Т. 1. – С. 277-280.
322. Шахнович М. Листопадові дні 1918 р. у Копичинцях і повіті // Історико-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1974. – С. 292-294.
323. Шекерик-Доників Петро. Свято злуки українських земель (Уривок із споминів) // Календар "Громада" на 1924 р. – Львів: Громада, 1923. – С. 140-144.
324. Шелухин С. Петлюрівці у світлі права. – Львів; Відень, 1922. – 23 с.
325. Шкрумеляк Ю. Поїзд мерців. Картини жертв і трудів. – Львів; Київ, 1922. – 96 с.
326. Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історико-мемуарний збірник. Т. 1. Філядельфія, 1960. – 286 с., Т. 2. Філядельфія, 1970. – 280 с., Т. 3. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто 1983. – 300 с.

327. Шухевич В. Початок українсько-польської війни // Український прапор. – 1919. – 1 лист.
328. Шухевич Степан. Спомини з Української Галицької Армії (1918–1920). Ч. 1. – Львів, 1924. – 176 с.; Ч. 2–5. – Львів, 1929. – 164 с.
329. Я. Д. Журавиця і Перемишль // Літопис Червоної Калини. – 1939. – Ч. 1. – С. 9-10.
330. Ярема Я. Над Сяном. Листопадові дні 1918 р. в Перемишлі. Події і роздуми. – Львів, 1997. – 96 с.
331. Ярославин Сидір. Як ми ставали большевиками // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 9. – С. 3-5.
332. Ярославщина і Засяння. 1931-1947. Історико-мемуарний збірник (ред. М.Семчишин). – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – 789 с.
333. Яшан Василь. Група Сигот; похід з'єднань УГА на Закарпаття // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – С. 96-101.
334. Mączyński Cz. Woje lwowskie. T. 1-2. – Warszawa, 1921. – 316 s.; 313 s.
335. Obrona Lwowa. Źródła do dziejów walk o Lwów i województwa południowo-wschodnie. Relacje uczestników. T. 1-3. – Warszawa, 1991–1993. – 363 s.; 864 s.; 444 s.

ДОСЛІДЖЕННЯ

336. Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. Сборник статей. – Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. – 231 с.
337. Адагуров Вадим. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період листопада 1918 по березень 1919 рр. // Україна в минулому. Вип. 7. – Київ; Львів, 1995. – С. 17-22.
338. Андрухів І. “Адвокатська” доба національного відродження // Андрухів І., Арсенич П. Українські правники в національному відродженні Галичини 1848-1939. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 3-24.
339. Аркуша О. Від “подоляків” до “енденції” (еволюція польсько-українських взаємин на зламі ХІХ-ХХ ст.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 83-87.
340. Аркуша О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 174 с.
341. Арсенич П. Українські правники: короткі біографічні нариси // Андрухів І., Арсенич П. Українські правники в національному відродженні Галичини 1848-1849. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 25-70.

342. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. – Київ, 1992. – 96 с.
343. Бараба Г., Миронів Б., Бриль Г. Дрогобицьке повстання. – Львів: Вид-во ЦК КПЗУ, 1929. – 94 с.
344. Баран С. Західно-Українська Народня Республіка (1918-1923) // Український історик. – 1998. – Ч. 1-4 (136-139). – С. 82-106.
345. Бачинський В. Генерал Мирон Тарнавський, начальний вождь УГА. – Львів: Вид. І.Тиктор, 1938. – 30 с.
346. Бачинський Василь. Преса ЗУНР в 1918-1919 рр. // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 5. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1976. – С. 126-138.
347. Бачинський Ю. *Ukraina irredenta* // Українська суспільна думка в 20 столітті. Т. I. – (Б. М.), 1983. – С. 26-39.
348. Бевз Т. Лисяк-Рудницький про польсько-українські стосунки в 1917-1921 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 62-65.
349. Бевз Т. До питання соборності українських земель в добу Центральної Ради // Проблеми соборності України в ХХ столітті. – Київ, 1991. – С. 59.
350. Бемко В. Листопадові дні в Коломиї // Літопис Коломийський. – Коломия, 1993. – 23 с.
351. Бібліографія української преси у Польщі і Західно-Українській Народній Республіці (1918-1919) / Уклав С.Місило. – Едмонтон: КІУС, 1991. – 200 с.
352. Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. – Київ, 1956. – 113 с.
353. Бердлев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – Москва, 1990. – 220 с.
354. Блинов С.И. Внешняя политика Советской России. – Москва, 1973. – 247 с.
355. Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту (ред. М.Угриско). – Філядельфія. Нью-Йорк, 1980. – 521 с.
356. Борці За воз'єднання. Біографічний довідник /Упор. Ю.Сливка. – Львів: Каменярь, 1989. – 359 с.
357. Борщак І. Мiroва конференція 1919 р. // Історичний Календар – альманах Червоної Калини на 1939 р. – Львів: Червона Калина, 1938. – С. 102-113.
358. Борщак Ілько. Европа й відродження України (1914-1923) // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 10. – С. 5-8; Ч. 11 – С. 8-12; Ч. 12 – С. 7-12.

359. Ботушанський В.М. Участь українців Буковини в творенні української держави // Народне віче Буковини. 1918-1993. Документи і матеріали конференції. – Чернівці, 1994. – С. 41-61.

360. Буковина. Історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

361. Буковина. Її минуле і сучасне / Під ред. Д.Квітковського, Т.Бринзана, А.Жуковського. – Париж; Філадельфія; Дітройт, 1956. – 965 с.

362. Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – Київ, 1992. – 551 с.

363. Великочий В.С. Історія ЗУНР. Джерела до вивчення державного будівництва. Авторефрат дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 20 с.

364. Великочий В. Джерела до вивчення Листопадового зриву 1918 року // Вісник Прикарпатського університету. Серія “Історичні науки“. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 87-98.

365. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. – 632 с.

366. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913-1923: У 2-х томах. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – Т. 1. – 523 с.; Т. 2. – 503 с.

367. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – Київ, 1998. – 256 с.

368. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – Київ: Наук. думка, 1995. – 688 с.

369. Витвицький С., Баран С. ЗУНР в 1918-1923 рр. // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Т. 2. – Київ, 1995. – С. 527-536.

370. Вівчаренко О.А. Західно-Українська Народна Республіка. – Коломия, 1993. – 113 с.

371. Віднянський Т. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 4. – Київ, 1993. – С. 132-147.

372. Вітик Семен. Східна Галичина й східні кордони Польщі. – Червоний шлях (Харків). – 1923. – № 3. – С. 116-121.

373. Военная мысль в изгнании. Творчество русской военной эмиграции. – Москва, 1999. – 638 с.

374. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю.Ю.Сливка, В.І Масловський, М.М.Швагуляк, Я.С.Лялька, М.Р.Лит-

вин, І.Г.Патер, Г.Ю.Сливка. Відп. ред. Ю.Ю. Сливка. – Київ: Наук. думка, 1989. – 488 с.

375. Волинець Степан. Передвісники і творці Листопадового Зриву. Західньо-українські громадські і політичні діячі. – Вінніпег: Тризуб, 1965. – 324 с.

376. Галушко Є. Нариси історії ідеологічної та організаційної єдності КПЗУ в 1919-1928 рр. – Львів, 1965. – 262 с.

377. Ганкевич Л. Лемківська Республіка. Один забутий історичний процес // Життя і право. –1934. – Ч.2. – С. 22-26.

378. Ганкевич Л. У важкій службі (з приводу 15-ліття політичних процесів) // Життя і право. –1934. – Ч.І – С.26–29.

379. Гелей Степан. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. – Львів, 1998. – 532 с.

380. Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. – Київ, 1960. – 272 с.

381. Герасименко М., Кравець М., Ковальчак Г. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // Український історичний журнал. – 1956. № 3. – С. 33-43.

382. Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археологічний збірник. – Київ, 1926. – С. 300-307.

383. Гладка Г. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького в контексті українсько-польських відносин (перша чверть ХХст.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 148-151.

384. Гнатевич Б., Думін О. Українська Галицька Армія // Історія українського війська. В 2-х томах. – Київ, 1993. – Т. 2. – С. 462-538.

385. Головацький І. Президент ЗУНР Євген Петрушевич: До 135-річчя від дня народження і 80-річчя ЗУНР // За вільну Україну. –1998. –1 жовт.

386. Галіченко В. Вартові революції: Короткий нарис з історії чекістський органів України від часу їх створення до 1922 р. – Київ, 1966. – 163 с.

387. Горбач О. ЗУНР (ЗОУНР) в 1918-23 рр. // Енциклопедія українознавства. Т.1. Ч.1. – Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. – С. 527-530.

388. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. – Львів: Меморіал, 1991. – 112 с.

389. Гошуляк І.Л. Деякі проблеми соборності українських земель в 1917-1920 рр. // Проблеми соборності України в ХХ ст. – Київ, 1994. – С. 43-45.

390. Гражданская война в СССР. В двух томах / Под ред. Н.Азовцева. – Москва: Воениздат, 1980. – Т.1. – 368 с.
391. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – Москва: Советская Энциклопедия, 1983. – 704 с.
392. Гранкін П.Е., Лазечко П.В., Сьомочкін І.В., Шрамко Г.І. Львівська залізниця: Історія і сучасність. – Львів: Центр Європи, 1996. – 175 с.
393. Грицак Я. Українська революція 1914-1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ. – Вип. 2 (1995-1997). – Львів, 1999. – С. 117-137.
394. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
395. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. – Київ, 1918. – 122 с.
396. Грушевський М. Звичайна схема “русскої” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Сборник статей по славяноведению. – Петербург, 1904. – Т. 1.
397. Грушевський М. О зрелости и незрелости // Украинский вестник. – 1906. – № 4. – С. 201-213.
398. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / Упор. А.Трубайчук. – К.: Либідь, 1992. – 46 с.
399. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації? – Відень, 1917. – 22 с; Київ, 1917. – 16 с.
400. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – Київ: Знання, 1991. – 240 с.
401. Грушевський М. Україна окремішна // Літературно-науковий вісник. – 1919. Річник ХХ. Т. 73. – С. 10-19.
402. Грушевський Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали / Ред. і вступ Любомира Винара. – Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство, 1992. – 278 с.
403. Грушевський М. Про Холмську і Бессарабську справу // Вільне слово (Зальцведель) – 1918. – 20 квіт.; Вісник політики. – 1918. – № 13. – С. 186-187.
404. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. – Львів: Україн. технології, 1997. – 68 с.
405. Гунчак Тарас. Симон Петлюра та євреї. – Київ: Либідь, 1993. – 46 с.
406. Гунчак Тарас. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – Київ: Либідь, 1993. – 288 с.

407. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. Вип. 26-27. – Київ, 1993. – С. 44-78.
408. Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітет // Україна в минулому. Вип. 6. – Київ; Львів: Інститут української археографії, 1994. – С. 78-93.
409. Дашкевич Я. Західноукраїнська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід // Шлях перемоги. – 1998. – 28 жовтня.
410. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ ст. – Мюнхен, 1969. – 114 с.
411. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський – цісарські намісники Галичини 1903-1913. – Рим, 1987. – 132 с.
412. Дейвіс Н. Європа. Історія. – Київ: Основи, 2000. – 1464 с.
413. Дерев'яно М., Панчук А. ЗУНР в українській історіографії // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С. 32-35.
414. Децинський Леонтій, Голубко Віктор. З історії створення збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Розбудова держави (Київ). – 1996. – Ч. 6. – С. 50-55.
415. Дзерович Б. Закон про форму влади на Україні з дня 28 січня 1919 року // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1955. – С. 39-45.
416. Джерела вивчення історії Західноукраїнської Народної Республіки // Україна: державність, історія, перспективи. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 122-129.
417. Дністрянский С. Погляд на теорії права і держави. – Львів, 1925. – 63 с.
418. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 452 с.
419. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – 574 с.
420. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – 424, LXXXVI с.
421. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – Варшава, 1932. – 240 с.
422. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – Москва, 1997. – 600 с.
423. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1915-1918. – Львів: Червона Калина, 1936. – 375 с.
424. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава: Научное издательство ПВН, 1995. – 340 с.
425. Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. – Харків: Держвидав України, 1928. – 71 с.

426. Енциклопедія Українознавства: В 10 т. 2-е вид. словникове /Гол. ред. проф. д-р В.Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1955-1984. – 4015+63 с. іл.; карти.
427. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – (Б. м.). Сучасність, 1983. – 62 с.
428. Жалібна книга. Поіменний опис поляглих членів УГА у визвольній війні. Вип. 1. – Львів, 1923. – 48 с.; Вип. 2. – Львів, 1923. – 32 с.
429. Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: Червона Калина, 1953. – 328 с.
430. Жовківщина. Історичний нарис. Т. 1. /Відп. ред. М.Литвин. – Жовква; Львів; Балтимор: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 1994. – 326 с.; Т.5. – 1998. – 313 с.
431. Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нарис історії України. – Львів: НТШ, 1992. – 229 с.
432. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914-1964. – Нью-Йорк: Головна управа братства Українських Січових Стрільців, 1967. – 608 с.
433. Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. – 1996. – № 2.
434. Заповловський В., Осачук С. Слідами забутої війни в Буковині (військово історичний нарис). – Чернівці: Молодий Буковинець, 1998. – 48 с.
435. Західно-Українська Народна Республіка. – 1918-1923. Історія /Кер. авт. кол. і відп. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 628 с.
436. Збараський С. Крути: у 40-річчя великого Чину 29 січня 1918 – 29 січня 1958. – Мюнхен; Нью-Йорк (б. р.). – 104 с.
437. Золотарьов О. Із історії Української Центральної Ради. – Харків, 1922. – 33 с.
438. Зільберман М. Революційна боротьба трудящих Західної України (1924-1928). – Львів, 1968. – 198 с.
439. “Золоті Ворота“. Історія Січових Стрільців 1917-1919. Збірник. – Львів: Червона Калина, 1937. – 395 с.
440. Иоффе Г.З. Колчаковская авантюра и ее крах. – Москва: Мысль, 1983. – 294 с.
441. История войн: В 3-х томах /Сост. А.Егоров. – Ростов-на-Дону, 1992. – Т. 2. – 704 с.
442. История дипломатии /Под. ред. В.Потемкина. Т. 3. – Москва; Ленинград: ОГИЗ, 1945. – 884 с.

443. История первой мировой войны 1914-1918: В 2-х томах. – Москва: Наука, 1975. – 446 с.; 608 с.
444. История Польши: В 3-х т. Т.3. – Москва: Изд.-во АН СССР, 1958. – 667 с.
445. История Украинской ССР: В десяти томах. Т. 6. (Гл. ред. Ю.Кондуфор) – Киев: Наук. думка, 1984. – 256 с.
446. Історія Центрально-Східної Європи /За ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2001. – 660 с.
447. Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Київ: Україна, 1992. (Львів: Червона Калина, 1937). – 347 с.
448. Історія України. / Кер. авт. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
449. Історія України: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вузів: У 2-х кн. – Кн. 2. ХХ століття. – Київ: Либідь, 1992. – 464 с.
450. Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. В.Смолія. Кер. кол. С.В.Кульчицький. – Київ: Альтернатива, 1997. – 423 с.
451. Історія України: нове бачення: У 2-х т. Т. 2. – Київ: Україна, 1996. – 494 с.
452. Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. Т. 5. – Київ: Наук. думка, 1977. – 592 с.
453. Кавтарадзе А.Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1918-1920 гг. – Москва: Воениздат, 1988. – 227 с.
454. Казьмин А.С. Боевые и военные традиции русского народа. – Москва, 1959. – 129 с.
455. Калакура О. Радянсько-польські відносини і українська полонія (1919-1939 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 200-203.
456. Калинович І. Українська мемуаристика (1914-1924): Бібліогр. реєстр. – Львів, 1925. – 32 с.
457. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генеза // Український історик. – 1968. – № 1-4. – С. 5-18; 1969. – № 1-3 – С. 74-85.
458. Камінюк М. До характеристики зовнішньої політики ЗУНР //Більшовик України. – 1928. – №21-22. – С. 73-80.
459. Капелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история отношений. – Москва, 1997. – С. 113-118.
460. Карпенко О. Перші політичні контакти між українцями і поляками в час Листопадової (1918 р.) національно-демократичної революції // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 14-17.

461. Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р. // З історії західноукраїнських земель. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 59-90.
462. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918-1920. – Львів: Львівський державний університет, 1964. – 256 с.
463. Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 року національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С. 16-29.
464. Карпенко О.Ю. Окупація Північної Буковини Румунією і боротьба трудящихся мас проти окупаційного режиму (1918-1919) // Український історичний журнал. – 1966. – №10. – С. 56-62.
465. Карпенко О.Ю., Волосянко Л.Р. Листопадовий зрив (1918): Історіографія // Вісник Прикарпатського університету. Серія “Історичні науки”. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. 1. – С. 59-77.
466. Касьянов Г.В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С. 39-54.
467. Кедрин І. Бої у Львові в офіційному польському висвітленні // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 2. – С. 15-17.
468. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років. – Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАНУ, 1997. – 336 с.
469. Климкевич Роман. Найвищі Інсигнації УГА // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 253-255.
470. Климкевич Роман. Відзначення УГА // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. 2. – Вінніпег, 1960. – С. 261-262.
471. Климкевич Михайло. Коротка історія 1-го куреня Х бригади // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч.10. – С.15-17.
472. Кобилецький М.М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918-1923 рр.) – Автореферат дисертації (12.01.2001). – Львів, 1998. – 16 с.
473. Ковальський Михайло. Творці листопадового зриву 1918 року. (З нагоди Золотого ювілею УСС) // Українські вісті (Едмонтон) – 1964. – 29 жовт., 5 лист.
474. Ковальчак Г. Економічне становище робітничого класу Східної Галичини в період імперіалізму // З історії західноукраїнських земель. Вип. 5. – Київ, 1960.
475. Козак І. Польова жандармерія УГА // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – 670 с.

476. Коко Е. Польсько-українські відносини в суспільно-культурній галузі в ХІХ-Х ст. (до 1914 р.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 8-13.

477. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939. – Львів, 2000. – 274 с.

478. Колянчук Олександр, Литвин Микола, Науменко Кім. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 288 с.

479. Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б. Українська революція: здобутки і втрати в державницьких змаганнях (1917-1920). – Київ: Стилос, 1998. – 286 с.

480. Кондратюк В.О., Регульський В.Л. ЗУНР: становлення і захист. – Львів, 1998. – 94 с.

481. Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на поч. ХХ ст. (1900-1919 рр.). – Київ, 1960. – 213 с.

482. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920. – Київ, 1997. – 208 с.

483. Косик Володимир. Політика Франції щодо України (1917-1918) // Український історик. – 1979. – № 1-4 (61-64). – С. 41-54.

484. Кравець М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921-1939 рр. – Київ, 1959. – 234 с.

485. Кравчук М. Українсько-польські відносини в першій чверті ХХ ст. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 49-51.

486. Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914-1993 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 292 с.

487. Кравченко Ю.Ф. Міліція України. – Київ: Генеза, 1999. – 432 с.

488. Красівський О.Я. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000. – 416 с.

489. Красівський Орест. За Українську державу і Церкву. – Львів: НАН України, Інститут національних відносин та політології, Українська академія друкарства, 1995. – 84 с.

490. Кривецький І. Руська самооборона на галицько-угорським пограниччю 1848-1849. – Львів, 1912. – 83 с.

491. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919. – Львів: Червона Калина, 1933. – Нью-Йорк: Око, 1966. – 179 с.

492. Крип'якевич І. Історія України / Упор. тексту, прим., комент. Б.З.Якимовича; Передм. Я.Р.Дашкевича. – Львів: Світ, 1990. – 520 с. Вид. 2, перероб. і доп. – Львів: Світ, 1992 – 560 с.
493. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія Українського Війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
494. Кугутяк Микола. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
495. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права України. – Київ, 2000. – 429 с.
496. Кульчицький В.С. Західноукраїнська Народна Республіка // Історія держави і права України. У 2-х част. Ч. 2. – Київ, 1996. – С. 86-95.
497. Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.). – Львів, 1966. – 68 с.
498. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.
499. Кульчицький В.С. Политический аппарат колониального управления Восточной Галицией (вторая половина ХІХ – начало ХХ вв.). – Киев, 1970. – 113 с.
500. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1918-1928). – Київ: Основи, 1996. – 142 с.
501. Кучабський В. Війна прогаяних можливостей // Літопис (Берлін). – 1924. – Ч. 4. – 113 с.
502. Кучабський В. Вага і завдання Західноукраїнської держави серед сил Східної Європи на переломі 1918-1919 рр. // Дзвони. – 1932. – Ч. 3. – С. 111-121; Ч. 3. – С. 193-204; Ч. 5. – С. 353-359; Ч. 7-8. – С. 540-553; Ч. 11. – С. 723-732; Ч. 12. – С. 783-794; 1933. – Ч. 1. – С. 33-39.
503. Лилик С. Західноукраїнська Народна Республіка (Метод. реком. для вчителів історії і учнів шкіл та профтеучилищ). – Львів: ЛОІУВ, 1990. – 40 с.
504. Литвин М. Революційний падолист 1918-го у Перемишлі // Перемиські дзвони. – 1992. – №10-12. – С. 18-20.
505. Литвин М. У кільці фронтів українсько-польської війни 1918-1919 рр. // Львів: Історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – С. 357-384.
506. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 488 с.
507. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Олір, 1995. – 368 с.
508. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1990. – 200 с.

509. Лициняк В. Українські адвокатські апліканти в Галичині // Ювілейний Альманах Союзу Українських Адвокатів. – Львів, 1934. – С. 113-114.
510. Лихолат А.В. Розгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922 гг.) – Москва: Госполитиздат, 1954. – 620 с.
511. Лозинський М. З Новим роком 1924: Теперішній стан будови Української держави і задачі Західноукраїнських земель. – Женева, 1924. – 75 с.
512. Лозинський М. Поневолені західноукраїнські землі. – Харків, 1930. – 213 с.
513. Лусаковський Б. Калуш і Калущина в листопадові дні 1918 р. // Альманах Станиславівської землі. – С. 778-783.
514. Львів. Історичні нариси /Упор. Я.Ісаєвич, Ф.Стеблій, М.Литвин. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – 648 с.
515. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922). – 2-е изд. – Харьков, 1990. – 345 с.
516. Макарчук С. Моральні засади організації суспільного життя в ЗУНР // Завальська Січ. – Снятин, 1995. – С. 111-113.
517. Макарчук С.А. Українська республіка галичан. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.
518. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов: Вища школа, 1983. – 255 с.
519. Максимчук І.О. Нарис історії роду Петрушевичів. – Чикаго, 1967. – 116 с.
520. Максимчук І. До історії судівництва при Українській Галицькій Армії // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег, 1966. – С. 135-146.
521. Маланчук В.Ю. Історія однієї зради. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1958. – 71 с.
522. Малий словник Історії України / Відп. ред. В.Смолій. – Київ: Либідь, 1997. – 464 с.
523. Малик Я.Й., Вол Б.Д., Чуприна В.М. Історія Української державності. – Львів: Світ, 1995.
524. Масляник О. Гуцульська республіка і повернення із забуття // За вільну Україну. – 1991. – 31 січ.
525. Матейко Р., Мельничук Б. За рідний край, за нарід свій... Українська Галицька Армія на Тернопільщині, – Тернопіль: ДАТО, 1993. – 79 с.

526. Машотас В.С. Комуністична партія Західної України. Бібл. Показчик мат. і публікацій за 1919-1969. – Львів, 1969. – 440 с.
527. Меламед В. Евреи во Львове. XIII – первая половина XX века. – Львов: Текоп, 1994. – 262 с.
528. Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької Армії // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 77-117.
529. Мироненко О.М., Бенько О.П. Правоохоронні органи Центральної Ради. – Київ; Дніпропетровськ, 1993. – 113 с.
530. Мироненко О. Світоч української державності: Політично-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – Київ, 1995. – 328 с.
531. Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А. Українське державотворення. Словник-довідник. – Київ: Либідь, 1997. – 560 с.
532. Михайленко П. Українська державна варта // Іменем закону. – 1993. – № 51.
533. Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. – Івано-Франківськ, 1993. – 128 с.
534. Мірчук П. Українська державність 1917-1920. – Філядельфія, 1967. – 400 с.
535. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918. – Львів: Каменяр. – 572 с.
536. Мороз В. Україна у двадцятому столітті // За вільну Україну. – 1997. – 21, 23, 25, 26, 28, 30 жовтня, 1, 4, 11, 13, 18, 22, 25, 29 листопада, 11, 25 грудня.
537. Мудрий В. Передісторія великого зриву // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 17-48.
538. Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849-1914) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 33. – Львів, 1998. – С. 91-101.
539. Музиченко П.П. Історія держави і права України. 2-ге вид. – Київ, 2000. – 662 с.
540. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – Київ: Український письменник, 1993. – 414 с.
541. Науменко К. Сотник Петро Франко // Армія України. – 1993. – 4 трав.
542. Нариси з історії дипломатії України /Відп. ред. В.Смолій. – Київ: Альтернативи, 2001. – 736 с.
543. Никифоров Ю. Західна Україна. Матеріали до бібліографії. Опис літератури, опублікованої на терені УРСР. 1917-1929. – Харків; Київ, 1932. – 184 с.

544. Новосівський І.М. Українська державна влада на Буковині 1918 р. // Правничий вісник. Кн. 2. – Нью-Йорк, 1963. – С. 54-107.
545. Наш Львів. – Нью-Йорк, 1953. – 513 с.
546. Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту. Причини до історії будови української держави в Галичині. – Львів; Відень, 1922. – 22 с.
547. Німецькі колонії в Галичині. Історія-архітектура-культура. (Матеріали доповіді та повідомлення). – Львів: Манускрипт, 1996. – 464 с.
548. Новицький В. Історична праця О.Є.Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії // Україна. – 1930. – Березень-квітень. – С. 113-123.
549. Олійник П. Листопадовий зрив. Повстання Української Держави на західних землях в листопаді 1918 р. – Прага: Пробоєм, 1941. – 24 с.
550. Осечинський В.К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Львів, 1954. – 188 с.
551. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. – Київ: Манускрипт, 1995. – 262 с.
552. Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР-ЗОУНР: проблема національних кадрів // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20.03.1997. – Київ, 1997. – С. 97-106.
553. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 р.) // Україна модерна. Число 2-3. – Львів, 1999. – С. 132-193.
554. Павлишин О. Суспільно-політичний портрет українського проводу Галичини і Буковини в революції 1918-1919 років // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч. 4-5. – С. 132-193.
555. Павлишин О. Українська Національна Рада ЗУНР (ЗОУНР): реконструкція особового складу (жовтень 1918 – червень 1919 р.) // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2. – Львів, 1999. – С. 234-252.
556. Павлишин О. Основні події і дійові особи української революції 1918 р. на території Львівщини // Сторінки історії ЗУНР-ЗОУНР 1918-1919 рр. Методичний посібник. – Львів, 1998. – С. 10-26.
557. Павлишин О. Центральні державні та військові інституції ЗУНР-ЗОУНР у жовтні 1918 – червні 1919 // Там само. – С. 2-9.
558. Петрів М. Наукові праці українських правників в галузі права в Чехо-Словацькій республіці в 1921-1940 рр. Бібліографічний покажчик. – Київ; Львів, 1998. – 64 с.
559. Петрів М. Союз українських адвокатів у Львові. – Львів; Київ, 1998. – 60 с.

560. Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці: Рута, 2000. – 326 с.
561. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3-4. – С. 114-188.
562. Прикарпаття під прапором Рад / Відп. ред. О.Карпенко. – Ужгород: Карпати, 1989. – 208 с.
563. Проблеми соборності України в ХХ ст. – Київ, 1991. – 313 с.
564. Похлебкин В. Великая война и несостоявшийся мир. 1941-1945-1994. – Москва, 1997. – 413 с.
565. Рафес М. Два года на Украине. – Москва, 1920. – 168 с.
566. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни 1917-1920 рр. – Київ: Інститут історії НАН України, 1996. – 265 с.
567. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – Київ: Альтернатива, 1999. – 320 с.
568. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. – Київ: Наук. думка, 1993. – 350 с.
569. Рудницька Мілена. Роля жіноцтва у визвольній боротьбі УГА // Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 335-348.
570. Савченко В.Н. Восточнославянско-польское пограничье 1918-1921. Этносоциальная ситуация и государственно-политическое размежевание. – Москва: РАН, 1995. – 218 с.
571. Самуйлов С.М. О некоторых американских стереотипах в отношении Украины // США: экономика, политика, история. – 1997 – № 3. – С. 90-93.
572. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (у персоналіях). – Київ, Донецьк, 1997. – 320 с.
573. Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державні кордони України. – Тернопіль: Тернопіль, 1996 – Київ, 1997. – 178 с.
574. Сеньків М., Думинець І. Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1919 рр. – Дрогобич, 1996. – 110 с.
575. Симоненко Р.Г. Брест. Двобій війни і миру. – Київ, 1968. – 278 с.
576. Симон Петлюра та Українська національна революція. Збірник праць / Упор. В. Михальчук. – Київ: Рада, 1995. – 368 с.
577. Симон Петлюра: Збірник студійно-наукової конференції в Парижі / Ред. В.Косик. – Мюнхен, 1980. – 238 с.
578. Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – 440 с.

579. Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II пол. 1919 – березень 1921 р.). – Київ: Наук. думка, 1965. – 308 с.
580. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії). – Київ: Альтернатива, 1998. – 320 с.
581. Сідак В.С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини і Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 45-58.
582. Сідак В.С. Українські землі кінця XIX – початку XX ст. – арена таємної боротьби провідних європейських країн (історично-правовий аналіз діяльності спецслужб). – Київ, 1997. – 39 с.
583. Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – Київ: Наук. думка, 1973. – 254 с.
584. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). – Київ: Наук. думка, 1985. – 272 с.
585. Солдатенко В.Ф. Дискусії навколо кордонів України напередодні і в ході Берестейської мирної конференції // Проблеми соборності України в XX ст. – Київ, 1991. – 62 с.
586. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. – Київ: Просвіта, 1997. – 411 с.
587. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – Київ: Либідь, 1999. – 974 с.
588. Старосольський В. Держава і політичне право. – Подєбради, 1924-1925. – Ч. 1. – 593 с., Ч. 2. – 459 с.
589. Стахів М. Історія українського політичного руху. – Львів, 1939. – 113 с.
590. Стахів Матвій. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923. Т. 4. – Скрентон; Український Робітничий Союз, 1960. – 122 с.
591. Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на Західноукраїнських землях. – Львів, 1934. – 135 с.
592. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). Скрептон, 1958. – Т. 3. – 199 с.
593. Стахів Матвій. Україна проти більшовиків. – Тернопіль, 1993. – Кн. 2. – 246 с.
594. Субтельний О. Україна. Історія. – Київ, 1992. – 603 с.
595. Стемпень С. Поляки і українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Україна-Польща: історична спадщина і свідомість. Вип. 1. – Київ-Перемишль, 1993. – С. 211.

596. Стефанів З. Українські збройні сили в 1917- 921 рр.: Воєнно-історичний нарис: Ч. 1. – Коломия, 1935. – 123 с.
597. Стецюк Петро. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. – Львів, 1992. – 232 с.
598. Сторінки історії ЗУНР-ЗОУНР. Мет. посібник до 80-річчя ЗУНР. – Львів: ЛОНМІО, 1998. – 46 с.
599. Струве П. Великая Россия и Святая Русь // Русская мысль. – 1914. – Кн. XII. – 178 с.
600. Субтельний Орест. Україна. Історія. – Київ: Либідь, 1991. – 510 с.
601. Супруненко Н.И. Очерки гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине 1918-1920. – Москва: Наука, 1966. – 456 с.
602. Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства / За ред. О.Алексеева. – Київ: Вища школа, 1993. – 187 с.
603. Терлецький О. Москвофіли і народовці в 70-х рр. – Львів, 1902. – 61 с.
604. Тимощук Олександр. Державна варта української держави (історико-юридичний аналіз). – Київ, 1998. – 70 с.
605. Тимощук О.В. Охоронний апарат української держави (квітень-грудень 1918). – Харків, 2000. – 462 с.
606. Тинченко Ярослав Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917-1921 року. – Київ: УРП, 1995. – 258 с.
607. Тинченко Я. Почему наши защитники сдавались миллионами // Киевские ведомости. – 2000. – 23 сентября.
608. Тищик Б. Законодавча діяльність та державний устрій ЗУНР // Республіканець, 1993. – № 7-8; Галичина. – 2001. – № 5-6. – С. 195-201.
609. Тищик Б., Вівчаренко О. Західно-Українська Народна Республіка. – Коломия, 1993. – 120 с.
610. Тойнби А. Постыжение истории. – Москва, 1991. – 730 с.
611. Томашівський Степан. Під колесами історії. – Нью-Йорк: Булава, 1962. – 107 с.
612. Томашівський Степан. Десять літ українського питання в Польщі. – Львів, 1929. – 48 с.
613. Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – 303 с.
614. Трофим'як Б.Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.). – Київ: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – 424 с.
615. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга половина XIX ст. – перша пол. XX ст.) – Тернопіль, 2001. – 696 с.

616. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917-1921. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1954. – 179 с.
617. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6: Західно-українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – 374 с.
618. Україна-Польща: культурна спадщина і суспільна свідомість. – Київ: Либідь, 1993. – 264 с.
619. Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. – Київ, 1996. – 435 с.
620. Українська журналістика в іменах. Вип. 1. – Львів: ЛНБ ім. В.Стефаника, 1994. – 413 с.
621. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 1. (Б.м.), 1983. – 510 с.
622. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1929 рр.: В 3-х томах. Т. 2-3. – Київ: Політвидав України, 1968-1970. – 423 с.; 463 с.
623. Українські Січові Стрільці 1914-1920. Накл. Ювілейного комітету, Львів: 1935. – 159 с.
624. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – Подєбради, 1934. – 176 с.
625. Федоришин П. Преса і українська державність (1917-1929 рр.) – Тернопіль, 1996. – 158 с.
626. Фісанов В. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999. – 264 с.
627. Франко І. Поляки і русини // Зібр. тв. у 50 томах. Т. 41. – С. 317-330,
628. Футулуйчук Василь. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918-1920). – Донецьк; Львів, 2000. – 152 с.
629. Ходак І. Дмитро Вітовський – провідник Листопадового чину // Літопис Червоної Калини. – 1991. – №2. – С. 45-49.
630. Хома Іван. Апостольський Престіл і Україна 1919-1922. – Рим; Український католицький університет св. Климента папи, 1987. – 133 с.
631. Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції, 1917-1920 рр. Т. 2. – 144 с.; Т. 3. – 160 с.; Т. 4. – 192 с. – Відень, 1921-1922.
632. Цегельський Л. Від легенди до правди. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – 313 с.

633. Чайковський А.С., Щербак М.Г. За Законом і над Законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок XX ст.). – Київ, 1996. – 269 с.
634. Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918-1939). – Львів: Край, 1993. – 166 с.
635. Чубатий М. Історично-правові основи актів самостійності та соборності України 1918 і 1919 рр. // Правничий вісник. Кн. 2. – Нью-Йорк, 1963. – С. 3-12.
636. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – 396 с.
637. Шанковський Л. Нарис історії Стрийщини // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник. Т. 1. – Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1990. – С. 152-192.
638. Шанковський Лев. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28) – С. 67-75; 1971 – №1-2 (29-30). – С. 58-69; №3-4 (31-32). – С. 31-32; 1972. – Ч. 3-4 (35-36). – С. 55-71; 1973. – Ч. 3-4 (39-40). – С. 113-126; 1974 – Ч. 1-3 (41-43). – С. 48-64; 1975 – Ч. 1-2 (45-46). – С. 45-69.
639. Шанковський Лев. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 319 с.
640. Шафаревич И. Есть ли в России будущее? – Москва, 1991. – 556 с.
641. Шевчук Семен. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для Галицької землі, 1918-1939. – Торонто, 1965. – 280 с.
642. Шендрик Іван. Матеріали до бібліографії Січових Стрільців // “Золоті Ворота“. Історія Січових Стрільців 1917-1919. – Львів, 1937. – 321-381 с.
643. Шишка О. Слідами листопадових боїв. – Львів: Львівська Політехніка, 1993. – 236 с.
644. Шлемкевич Микола. Галичанство. – Нью-Йорк: Ключі, 1956. – 120 с.
645. Шляхами віків: Довідка з історії України. – Київ, 1993. – 380 с.
646. Якимович Богдан. Збройні сили України: Нарис історії. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Просвіта, 1996. – 359 с.
647. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Харків: Консум, 2001. – 288 с.
648. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918-1923 роках. – Філадельфія, 1956. – 184 с.

649. A history of Polish jewry during the revival of Poland. – New York: Shengold Publishers, 1990. – 340 p.
650. Andrusiewicz A. Przemysł w latach 1918–1919 // Rocznik Przemyski. – 1978. – Nr. 19–20. – S. 213–218.
651. Bagiński H. Wojsko Polskie na wschodzie. 1914–1920. – Warszawa, 1921. – 561 s.
652. Batowski H. Rozpad Austro-Węgier 1914–1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne). – Kraków: Wyd. Literackie, 1982. – 389 s.
653. Chojnowski Andrzej. Ukraina. – Warszawa: Trio, 1997. – 234 s.
654. Czubiński A. Walka o granice wschodnie w latach 1918–1921. – Opole, 1993. – 313 s.
655. Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923. – Warszawa, 1985. – 326 s.
656. Gella J. Ruski miesiąc 1.11–22.11.1918. – Lwów, 1919. – 232 s.
657. Giza S. Obrona Lwowa. Jak odzyskalismy wolną Ojczyznę i jak obranialiśmy ją przed wrogiem. – Warszawa, 1921. – 38 s.
658. Hunczak T. Ukraine and Poland in Dokuments 1918–1922. Vol.1-2. – New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983-1985. – 456 p.; 468 p.
659. Hupert W. Walki o Lwów (od 1 listopada 1918 do 1 maja 1919 roku). – Warszawa, 1933. – 263 s.
660. Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919. – Lwów; Warszawa, 1928. – 107 s.
661. Karpuś Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924. – Toruń, 1991. – 160 s.
662. Karpuś Z., Rezmer W. Służba jeniecka w wojsku polskim w latach 1918–1939 // Studia i materiały do historii wojskowości. T. XXXIV. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Polska Akademia Nauk, 1992. – S. 207–228.
663. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918-1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. – 286 s.
664. Klimecki Michał. Geneza wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919 // Studia i materiały do historii wojskowości. T. 36. – Wrocław; Warszawa; Kraków: W-wo Polskiej Akademii Nauk, 1994. – S. 149–180.
665. Konieczny Z. Walki polsko-ukraińskie w Przemyślu i okolicy. Listopad–grudzień 1918. – Przemyśl, 1993. – 131 c.
666. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. – Kraków: Znak, 1990. – 312 s.
667. Leinwand A. Obrona Lwowa w listopadzie 1918 roku // Rocznik Lwowski 1993–1994. – Warszawa, 1994. – S. 37–57.

668. Leinwand A. Pogotowie Bojowe i Milieja Ludowa w Polsce 1917-1918. – Warszawa, 1972. – 232 c.
669. Listopad 1918 we wspomnieniach i relacjach. – Warszawa, 1988. – 213 s.
670. Lublin w dziele odzyskania niepodległości Polski. 1918. (Materiały z sesji naukowej). – Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 1989. – 149 s.
671. Mękarska-Kozłowska B. Posłannictwo kresowe Lwowa. – London: Inc. J. Piłsudskiego, 1991. – 330 s.
672. Misiło E. Prasa Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. Zarys bibliograficzny // Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. – 1987. – Nr 2. – S. 53–76.
673. Olszański Tadeusz Andrzej. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa: TYRSA, 1994. – 348 s.
674. Polskie tradycje wojskowe. T. 3. – Warszawa: Bellona, 1995. – 422 s.
675. Prszybylski A. Wojna polska 1918–1921. – Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-wydawniczy, 1930. – 239 s.
676. Rogowski J. W obronie Lwowa. – Lwów, 1939. – 144 s.
677. Ronge Max. Dwanaście lat służby wywiadowczej. – Warszawa: Bellona, 1992. – 293 s.
678. Rutkowski S., Geneza i przebieg odsieczy Lwowa w listopadzie 1918. Bellona, T. 23. – Warszawa, 1926. – 113 s.
679. Semper fidelis. Obrona Lwowa w obrazach współczesnych. – Lwów: T-wo straż mogił polskich bohaterów, 1930. – 240 s.
680. Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum, 1979. – 517 s.